

ACTA ACADEMIAE PAEDAGOGICAE AGRIENSIS

NOVA SERIES TOM. XXXV.

SECTIO LINGUISTICA HUNGARICA

szél, dumál. *Ne ~j an*
a cselekvés, tény, ho
ga lapot kapott.
szöveg ① fn **1.** Nyelvileg me
tatott v. beszédbeli) mondan
egésze. *Kézírtasos ~; kép alatti*
meg! | *biz* <Kif-ekben:> üres
Dalnak, (színpadi) zeneműnek
ból, m-okból álló része. *Ki írt*
szöveget ④ tn (és ts) ige *t*
szél, dumál. *Ne ~j an*
cselekvés, tény

REDIGIT
ÁRPÁD ZIMÁNYI

EGER, 2008

Tartalom

Előszó	3
Galgóczi László: A nyelvi agresszió és diakrón formái a magyarban	5
Bíró Ferenc: Hogyan lett a 'gazember'-ből 'hamiskásan pajkos <gyermek>, sőt szép <leány>'?	29
Simigné Fenyő Sarolta: Lingvicizmus, nyelvi imperializmus . . .	40
Domonkosi Ágnes: A nyelvi agresszió szerepe a személyközi viszonylatokban	53
Kegyesné Szekeres Erika: Verbális agresszió és nemi sztereotípiák	61
Dede Éva: Nyilvánosság, (nyelvi) durvaság és viccek a Fábry-show-ban	90
Dobos Csilla: Rágalmazás és becsületsértés – a verbális agresszió mint bűncselekmény	101
Zimányi Árpád: A politikai-közéleti nyelv érzelmi színezete . .	115
Balázs Géza – Dede Éva: A verbális agresszió diszciplináris keretben	123
Tóth Szergej: Az orosz „tolvajnyelv”	147
V. Raisz Rózsa: Hatásszándék és stílustulajdonosítás	173
Lőrincz Julianna: A nyelvi agresszió kifejezése a műfordításban	182
Spiczéné Bukovszki Edit: Agresszió a világban – agresszió az irodalmi fordításban?	199
Hatvani Andrea: Konfliktusok és agresszió az irodalmi és kommersz szövegekben	206

**ACTA
ACADEMIAE PAEDAGOGICAE
AGRIENSIS**

NOVA SERIES TOM. XXXV.

SECTIO LINGUISTICA HUNGARICA

**Az agresszió kutatásról
interdiszciplináris keretben**

REDIGIT
ÁRPÁD ZIMÁNYI

EGER, 2008

Lektor:

Dr. Eőry Vilma

ISSN: 1785-6906

A kiadásért felelős
az Eszterházy Károly Főiskola rektora
Megjelent az EKF Líceum Kiadó gondozásában
Igazgató: Kis-Tóth Lajos
Felelős szerkesztő: Zimányi Árpád
Műszaki szerkesztő: Nagy Sándorné

Megjelent: 2008. június Példányszám: 200

Készült: az Eszterházy Károly Főiskola nyomdájában, Egerben

Előszó

Az Eszterházy Károly Főiskola 2007 novemberében *Az agressziókutatósról – interdiszciplináris keretben* címmel konferenciát tartott a magyar tudomány ünnepe alkalmából. A Bölcsészettudományi Kar, valamint a Tanárképzési és Tudástechnológiai Kar közös rendezvényén az előadók – köztük vendégek, a szakterület elismert kutatói – nyelvészeti, irodalmi, pedagógiai és pszichológiai oldalról közelítették meg ezt a napjainkban egyre időszerűbbé váló témát. Kötetünk a nyelvészeti és az irodalmi vonatkozású előadásokat tartalmazza, kiegészítve a konferencián el nem hangzott néhány további tanulmánnyal.

Meglehetősen színes kép bontakozik ki előttünk, amikor végignézzük a gyűjteményes kötetünkben szereplő tudományos munkák tárgykörét. Ebben a sokféleségben mégis sikerült bizonyos ívet adni összeállításunknak. Az alaphangot a nyelvtörténeti, etimológiai feldolgozások adják, őket követik az alkalmazott nyelvészeti témák, de köztük szerepet kap az általános nyelvészet és a kommunikációelmélet is. Pragmatikai és szövegelemzések keretében megjelenik a média, a közéleti-politikai nyelv, a kriminalisztika. Bízvást nevezhetjük újszerűsége miatt fontosnak a kutatás- és oktatás-módszertani feldolgozást. Az utolsó egységben az irodalmi, stilisztikai és fordítástudományi témák sorakoznak, az eddighez hasonló változatossággal, magas szintű elméleti megalapozottsággal.

Ma, amikor tudományos berkekben számos példáját látjuk, hogy az egyes szakterületek művelői saját szűk körükben tanácskoznak, illetőleg publikálnak, rendkívül fontosnak tarthatjuk az ilyen interdiszciplináris konferenciákat és tanulmánygyűjteményeket. Rendezvényünkön nagy érdeklődéssel hallgattuk a pszichológiai, neveléstudományi előadásokat, és megbizonyosodhattunk arról, hogy szűkebb szakmánk elmélyült művelése mellett érdemes kitágítanunk a horizontot. Bátran mondhatjuk, hogy kötetünket haszonnal forgathatják szakemberek és érdeklődők egyaránt.

A szerkesztő

Galgóczi László

A nyelvi agresszió és diakrón formái a magyarban

„...vannak, akik azt mondják, hogy az a véres isten nincsen. Kard ha csörren, vér ha csobban csak az ember vétke abban. És különben is „...az ember, nem sokban különbözik a vadon élő állatoktól végső soron és alapvetően mindig békére vágyik, napmelegre, puha fészekbe, nyugalomra, csendes szaporulatra, s csak akkor válik harciassá, ha párját, fészekének nyugalmát, táplálékát, vagy szaporulatát nem sikerül megővnie, megszereznie, biztonságban tudnia, és az első gondolata még akkor sem a gyilok.”

(Nádas Péter)

1. Nyelv és agresszió

1734. „...az isten szentsége bántódására e máj rossz világ száját a káromkodásra és hamis eküvésre minden irtózás nélkül kevélyen szoktatja; nem félvén az istent, nem is nézvén úgy mint mindenneknek bíróját, *zabola nélküli testi bátorságba merülvén még az egymás között való beszélgetés sem tetszik rendesnek, s nem eshetik meg Isten Szent Lelke megbántása és szidalmazása nélkül.*” (MNYV IV. 88–89)

„[...] az *agresszió* mindenképpen egy konfliktus-megoldási technika. A szociálpszichológiai térben zajlik egy olyan szándékos viselkedés, amely a másinak fizikai vagy lelki ártalmat kíván okozni.” (Münnich Iván: Az agresszióról. Új Pedagógiai Szemle 1998/07–08. 117)) A *nyelvi agresszió* egy sajátos magatartásforma, amely egy másik személy vagy tárgy ellen irányul, s amely verbális támadásban nyilvánul meg, célja a megtörés, a megsértés, a „megsemmisítés”.

A latin eredetű *agresszió* szó jelentése: 'támadás, katonai lerohanás, erőszak'. Mi a funkciója az erőszaknak az élővilágban? Az erősebb megöli a gyengébbet, elveszi tőle: az élőhelyet, a táplálékot, az utód nemzésé-

nek lehetőségét – mindazt, amit az élet jelent. Az agresszió mibenlétéről, okairól, kifejeződéséről sokan és sok mindent írtak, s nem akarom én az ebben tudósoknak értelmét megfogni – mondom Pápai Páriz Ferencsel –, de tény, ha szóba kerül az agresszió, különösen a nyelvi agresszió, az az emberekből, a jelenlévőkből óriási érdeklődést vált ki.

Az ismert Crystal-féle enciklopédiának az átkozódásról és szitkozódásról szóló fejezete (Crystal, David. A nyelv enciklopédiája 83–84) szerint az agresszív magatartás a frusztráltság vagy az elfojtott érzelmek kieresztését teszi lehetővé, illetve hirtelen sokkérlelményt követően az idegi energia kibocsátásának eszköze. Emellett társadalmi funkciót is ellát: a csoport-identitás vagy szolidaritás jele is lehet, és arra is szolgálhat, hogy az erőszakhoz való folyamodás nélkül fejezzen ki agresszivitást.

Ebben az összefüggésben az *átok*, a *szitok*, a *káromkodás* az uralkodó nyelvi elem, és e mondatok számos tabuszót tartalmazhatnak. Ami a tabuszavak milyenségét illeti, azok eredete leginkább a szex, a testi kiválasztás és a természetfeletti. Fontos csoportot alkotnak a testrészekre és a társadalom által tabunak tekintett testi funkciókra utaló szavak.

Az agresszív érzelmek kifejezése rendkívül változatos nyelvi formákat ölel fel. Az egyik véglet azok az összetett, bonyolult kifejezések, amelyek eredetüket tekintve vallási, jogi és más formális szöveggörnyezetbe ágyazhatók. A másik véglet pedig a tabuszavak számos hétköznapi példája, amelyek általában profán és obszcén kifejezések, melyek olyan érzelmeket fejeznek ki, mint a gyölölet, a szembenállás, a frusztráltság és a meglepetés. És erre a magyar nyelv számtalan lehetőséget kínál: „Hogyan reagáltak, ha az utcán az építkezésen dolgozó munkások utánuk füttyültek? Niki »*kiátkozza*« a gödörből őket. Tünde azt mondja: »*Az én számtól mentse meg az Isten a férfiakat.*«” (Délmagyarország, 2005. november 5.); „Hej, a *Krisztus pofozza fel* a büdös németjít, kibánt énvelem: *törje ki a hoppáré, egye meg a féreg, hüljön rá a bűr!* Küldött nekem bútort: *az isten istene ne legyik, nyakvas ájjon belé, a rossz verje meg!* De micsoda bútort, *fusson ki a szeme, törjön el a bokája, száraggyon le a kezeszára!* Bábunak való bútort, *rogyassza rá az isten az eget, akassza keresztül benne a karót, boríccsa gyászba a fekete fenével! /.../*” (Móricz Zsigmond: A bécsi bútor. Elbeszélések 1900–1914, Szépirodalmi, 1964. 11); „Na de hallod-e? Búzás sógor ott hagyta az asszonyt! Ott a! *Fene* ... sose köllött neki ... Csak a pénze ... tudod ... Aszongya Faragó ángyó, akivel most él, hogy amazon csak festék a címör, majteres kalánnyal löhetne rúla kaparni. De tudod, mutatósan jár, *fene bele*, csupa selyöm alul, fölül.

Mögvakította a sógort. Na, oszt mögesküdték? *Fenét*, – csak úgy a hódvilágnál” (Kiss Lajos: A szegény emberek élete. Gondolat, 1955, 477).

A nyelvi agresszió lehet közvetlen (átkozódás, káromkodás, szidalom); lehet közvetett (rágalmazás, megszólás, intrika és egyébek), és lehet rejtett („nyelvi környezetszennyezés”).

2. A szitokszók

Az agresszió nyelvi eszközeinek funkcionális része a *szitokszó*: Szitokszónak nevezzük azokat sokszor trágár, átkozódó, szidalmazó-káromló szavakat és kifejezéseket, amelyek indulatos beszédhelyzetben elhomályosult jelentéssel érzelemkifejező funkcióban társadalmi érvénnyel használatosak. A magyar szakirodalomban elfogadott *szitokszó* terminus technikust a köznap *szitok* választékos szinonimájaként értelmezem, s azokat a durva szavakat nevezem így, amelyek különböző okok miatt alkalmasak arra, hogy indulatos beszédhelyzetben érzelemkifejező szerepet töltsenek be.

A szitokszók mivoltának tisztázásakor az első kérdés, amire választ keresünk: Miért durva szavak ezek, mi teszi őket durvává?

Benkő László (Durva szók a köznyelvben és a szépirodalomban. Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből 5–13) az ÉrtSz. által „durva” stílusminősítéssel ellátott szavakat vizsgálva megállapítja: „...ezek a szók a/ tartalmilag (fogalomjelölő szerepüknel fogva) durvák, ill. b/ sértő, bántó hangulatúak, c/ durvaságuk korlátozódhat a szónak bizonyos jelentésére vagy jelentésárnyalatára (-árnyalataira), d/ gyakran alkotnak szókapcsolatot (frazologizmust). Ezek a sajátságok előfordulhatnak együttesen (pl. bizonyos káromkodásokban), vagy külön-külön is (pl. egyes testrészek, főleg nemi szervek) megjelölésében, önmagukban gyakran semleges szóknak átvitt értelmű, főleg személyekre vonatkoztatott használatában: *te ökör* jelzős szerkezetekben vagy összetételekben: *kurva szél*, *seggfej* stb. A felsorolt négy mozzanatot célszerű kiegészíteni még egy ötödikkel, jelesen a beszédhelyzetnek, a szituációnak mint igen jelentékeny befolyásoló tényezőnek a figyelembevételével. Gyakran ugyanis éppen ez hozza létre vagy erősíti föl a durvaságot (pl. a közönséges vagy argó nyelvhasználatban a nemi érintkezésre utaló, egyébként közömbös, semleges szók esetében). Vagyis bizonyos helyzetekben és szókapcsolatokban durva szókká válhatnak az önmagukban durvának legkevésbé minősülő szók is. [...] Olyan szókat tekintünk durva szóknak, amelyek a jó ízlést, erkölcsi, esztétikai érzékünket sértő tartal-

muknál vagy hangulatuknál fogva nem fordulnak elő az igényes, a választékos nyelvhasználatban; nyilvános beszédben, közösséghez szólásban nem használhatók. További jellemzőjük, hogy jelentésüknél fogva obszcén vagy trágár asszociációkat keltenek, illetőleg kelthetnek. [...] Funkciójukat tekintve a durva szónak három nagyobb típusát lehet megkülönböztetni: a/ fogalomjelölő, b/ indulatkifejező, c/ töltelékszó. Az első csoportba főleg testrészeket, biológiai funkciókat megjelölő szavak sorolhatók. [...] Fogalmi tartalmuknál fogva durva szók vagy helyesebben a bizonyos fogalmakat durván jelölő szók lehetnek egyúttal erőteljes indulatok kifejezői is, és igen gyakran fordulnak elő káromkodásos formában.”. A szerző a káromkodások jellemzése után megállapítja: „A durvaság már nem annyira a szónak mint lexikai elemnek jellemző jegye; sokkal inkább a felhasználásban (kommunikációban) mutatkozó expresszivitás, a mindenkor adott helyzet határozza meg a szó durvasági fokát, trágár vagy obszcén jellegét” (Benkő i. m. 11).

A durva szók káromkodásos, szitkozódásszerű használatát a régebbi korokban büntették: 1648: „Benkeo Balint ... illien tiszteletle(n) szokot diffamatiot az B. haza(na)k becizel(en)seghere mondot, hoga eő kglme mind haza nepesteöl hamis volna ... Megh kevaniuk Tiztünk szerent, hoga ez hallatlan diffamatioert: az *Inctus(na)k* nyelve ki vonattassék, es annak utanna feje vetettesek” (Kv. TJK. VIII/4. 322: ESzT. II, 370).

Persze, a káromkodások, szitkozódások büntetéseinek olvastán nem szabad elfelejteni, hogy nem a durva szó használata volt a büntett, hanem az azzal kifejezett állítás (1. Mészöly Gedeon: NNyv. IV, 87–99). Szankcionálásuk oka a tabu megsértése volt: zavart okoztak a közösség életében, közösségi tilalmat szegtek meg.

3. A szitokszóvá válás útja

A szitokszóvá válás és a tabu közötti összefüggés modelljét Andersson (1983) adta közre. E modell lényege így összegezhető:

A/ Tiltott területek a kultúrában: viselkedés, vallás, totemizmus stb. Viselkedési tabuk.

Vannak olyan dolgok, amelyeket nem tehetünk, s vannak olyan szavak, amelyeket nem használhatunk: pl. vérfertőzés, kannibalizmus; nyugati kultúra: szexszel, vallással, testműködéssel, etnikai csoportokkal, szennyel, halállal stb. kapcsolatos tabuk.

a/ Nyelvhasználati tabuk:
nyelvileg tiltott szavak.

Amit nem tehetünk meg, arról nem beszélhetünk: a viselkedési tabu kezdi tükrözni az elsődleges verbális tabut.

1754.: „... reggel jókor elis jött e tanú eő klme mindgyárt mondotta néki, hogy megh nyomónak az Eczaka képedben vagy magad vóltal, s ara aszt felelte kurtané nem voltam biz én szabad *annak* kű fülibe szekercze az inába akár ki képibe járni, Kurtánét pedig e tanú eő klme mikor eczaka megh nyomta s bocsátotta személy szerént látta” (Schram II. 410).

B/ Tiltott szavak a kultúrában. Nyelvi tabu.

„– Mi az oka annak, hogy a regény ilyen szokatlanul nagy teret nyit a testnek, Éppen annak: érzékiség, erotika, szexualitás, szeretkezés férfiak és nők, férfiak és férfiak, nők és nők között, aminek a nyelvét a legkesésbé sem beszéljük?

– Nem beszéljük, mert nem beszédes, mert nincsen egyezményes szó-készlete, s nem beszéljük, mert le van tiltva, tabu alatt áll.” (Varga Lajos Márton: Feltárni a megértés repedéseit, töréseit, szakadásait. Nádas Péter új regényéről, a Párhuzamos történetekről. Népszabadság 2005. november 5. 9.)

A tabu szerepét mutatják nyelvünkben az általánosító betegségnelvezések: *betegség, baj, rossz*; a kölcsönzések: *nyavalya, kór, frász*; a körülírások *szent Antal tüze, rosseb*; a fogalmat jelölő szó helyett névmások alkalmazása: a megnevezés helyett rámutatás, ráutalás; elhárító formulák alkalmazása, mint az előbb látott példában : „[...] szabad *annak* (a megnyomónak, a boszorkánynak) *kű fülibe szekercze az inába* (tisztító célzatú átok) akár ki képibe járni.”

b/ Szemantikai kiterjedések.
Pragmatikai korlátok.
A tiltott szavaktól a szitkozódásig.

„– A ’70-es évek elején kezdett beszivárogni hozzánk a szexuális forradalom. A páciensek megtalálták a megfelelő szavakat problémájuk kifejtésére?

– A magyar nyelvben csak obszcén vagy nagyon családi kifejezések vannak a nemi szervekre vagy a nemi aktusra. Hogy ne jöjjenek zavarba, megtanítottam a legfontosabb latin szavakat. így oldottam fel a gátlásukat. Ezután már minden könnyen ment...” (Gönczi Annamária. Lux Elvira: Az előjáték nem lóverseny. Kiskegyed, 2005. október 20. 24).

1753: „Nyikulitza midgyart szidni s otsmanyitani kezde minden fele rut szokkal mondván kurvásnak, gyilkosnak, tolvajnak, bestellennek, es küldvén vagy butatván (: *Salva venia*:) az Annya valagaba” (Abrudfva AF; Ks: 27: EszT. I. 1091)

Metaforák, metonimiák: pl. betegségnevekből alakult szitkozódások: átok → érzelemkifejező elem.

C/ Szitkozódások a kultúrában.

Az eredetileg különböző okok miatt szankcionált *szitkozódások*: átkok, káromkodások, szidalmak megváltozott szerepben ma is élnek a mindennapi nyelvben: indulatkifejező elemekké lettek, sőt nagy részük e szerepét is elvesztve pusztán töltelékszóként használatos (elsősorban a trágár kifejezések). „A nép [...] – írta Szendrei Ákos (A társadalmi érintkezés formái. 373) századunk első felében – érzelmeit közvetlenül fejezi ki, ezért van olyan sok indulatszó, szitokszó, káromkodás a beszédjében, ez a káromkodás, átkozódás azonban leginkább csak arra való, hogy felgyült indulatját levezesse vele.” Ezt az indulatlevezetést szolgálják legtöbb esetben ma is a szitkok, átkok, káromkodások.

c/ Grammatikai korlátok. A szitkozódástól a grammatikai szitkozódásig.
--

Szitokszóvá vált betegségneveink 'valamilyen betegség' → 'elhomályosult jelentéssel szitokszó' jelentésváltozásban külső és belső okok-

kal számolhatunk. Az első a társadalmi, gondolkodásbeli viszonyokkal magyarázható: a *betegségnév* → *átokformula része* → *szitokszó elhomályosult jelentéssel* változás a néphit változásával járt együtt. Ezt erősítette a jelentésváltozás belső oka: a magyar orvosi szaknyelv létrejötte, a természettudományos nyelvújítás hatása, ez elősegítette a szócsoporthoz tartozó tagjainak a köznyelvből történt kiavulását, az eredeti jelentés eltűnését. A betegségnevből alakult szitokszók indulatjelző szerepben ma is élnek, s mintájukra nyelvünk későbbi korszakaiban bekerült betegségnevek – elsősorban idegen eredetű elnevezések – szinte megjelenésükkel egy időben szitokszóvá válhatnak, pl. a *frász*.

D/ Lehetőségek (grammatikai) szitkozódások a kultúrában.

1689: „...azzal is diffamált, hogj az fiamot is *megötte a fene* magamot is egjen meg...” (Kovácsna HSZ., HSzjF.; ESZT. IV. 9).

„A szomszédasszony meg átment a harmadik szomszédba egy módosabb asszonyhoz, és elmesélte, hogy micsoda falás ment végbe Dankóéknál. S együtt állapították meg, hogy nincs mit sajnálni őket, *egye meg a fene* a bélüket, nincsen beosztásuk, megennék azok a világot. Amikor van, ugyan van, télbe meg kornyadoznak.” (Veres Péter: Ebéd a gypsoron. Gyepsor⁴, 29)

„Kantábul dütöttek s szerelmet, pedig csöpögtetve is elég lött vóna. Most oszt möglátszik, milyen finom embör, mikor böcsőt köllene ringatni, rá se hederít Lidire. *Fene* — levötte a téfölt, oszt másik után mén.” (Kiss Lajos. Szegény emberek élete 477).

„*Mi a fenének* nekem egy lusta férj, aki ha nem is gorombáskodna [...] jogot formálna arra, hogy kiszolgáljam?” (Új Tükör XV. 52. sz. 25).

d/ Szociolingvisztikai korlátozások. A grammatikai szitkozódástól az aktuális szitkozódásig.

„A durvaság már nem annyira a szónak mint lexikai elemnek jellemző jegye; sokkal inkább a felhasználásban (kommunikációban) mutatkozó

expresszivitás, a mindenkori adott helyzet határozza meg a szó durvasági fokát, trágár vagy obszcén jellegét” (Benkő i. m. 11).

1716: „Kertész Istvánt szidalmazta ördög adtával teremttével mon-dotta: Házába égetem az *ördög adta* teremttete Sodomita fiat...” (MNY. XXXVI, 269) – „Sándor bácsiék a folyosóra nyíló szobában délutáni sziesztán szenderegtek, a zajra megrémülve ugrottak fel jóízű álmukból, s az ajtót feltárva meglepetéssel bámulták a sasiros invasiót. –*Ördögadta* teremttete gyerekek, ne csináljatok itt olyan nagy zene-bonát, – az ember nem is alhatik miattatok.” (Vezéry Ödön: Találkozásom Petőfivel. <http://vfeke.vfmk.hu>);

1584: „Az haz heon Nagy Ropogas leon ... hat egy falkan mint egy Machka egy Borza fan Ionek ala Lakatosnet Az olta mind *Bozorkannak* tartottam es annak is zittam...” (Kv. TJK. IV/1. 262: ESzT. II. 677); – „Szóval szerzett magának családot veletek! Csinált magának egy lányt és egy unokát. Ezért várt benneteket annyira, ezért érezte, hogy jöttök. Üzent és te vetted az üzenetét, az utolsót. Te ilyen *kis boszorkány* vagy?” (Györffy B. Eszter: Az első pirosló eperszem. <http://www.muveszetek.hu/napsziget/els-392.htm>)

E/ Tényleges szitkozódás a kultúrában.
--

Száraggyon meg a nyelved gyökere! Szakaggyon rád az ég!, Száraggy meg!, Húozn össze a görcs!, A nyelved csapja rothaggyon ki!, A minkű üssön meg!, A pondré essen beléd!” (Nyr. XXIX, 48); „A csuda verje meg!, A himlő borítson el!, A hideg rázzon ki!, Száraggyon le a két keze!, A nyű kezdjen ki!, Hogy az orbánc törjön ki rajtad!, A holló vájja ki a szemedet!, Verje meg a ragya!, Az ördög szánkázzon meg!” (Nyr. XXIX, 584–7)

1756.: „Sokszor hallotta szájából a midön megh haragudott valakire *lobogós, lánczos, kutya milliom, millingos forgós disznó lánczos menkü teremttével* káromkodnyi, és förtelmesen átkozódnyi, ha penigh megh fenétették, mégh annál jobban cizfrázva szitkozódott.” (Schram II. 687)

A *káromkodás, szitkozódás, átkozódás* és a *szidalom* mai nyelvünkben rokon értelmű kifejezések, alapvető jellegzetességük az indulat kifejezése; közöttük csak árnyalatnyi az eltérés: az *átkozódás* az indulatnak átkokban való kitörése, a *káromkodás* trágár vagy a vallásos érzületet sértő kifejezés, a *szidalom* pedig becsmérő, gyalázó szó.

4. A nyelvi agresszió a diakroniában

4.1. Átok, átkozódás

Az átok „vad indulatból, bosszúból mondott rossz kívánság, hogy valami baj, csapás, szerencsétlenség érjen valakit” (ÉKsz. 70). Az átoknak kettős funkciója van: „a/ beszédformula, amellyel a beszélő valakinek, valaminek vagy saját magának rosszat kíván (...) tehát negatív, rontó célú, b/ valamilyen rossz lény, pl. gonosz szellem elküldése hagyományosan e célra szolgáló szöveggel, tehát tulajdonképpen pozitív jelleggel, tisztító célzattal” (NéprLex. I. 166). Az átok hatásos volta a szó mágikus erejébe vetett hiten alapul.

1741.. „Hallotta a Fatens Boronyák Évátul mondanyi, hogy kit ő meg fog átkozni rajta tellyesedik, és e Fatens Asszony dorgállais érette hogyne átkozódjék, merth foghsághra viszik érette, mely intéssére e Fatensnek felelt Boronyák Éva eördögh vigye semmit sem gondolok véle, *az isten meg ne mence harmad nap alatt üssü föll a nyavalya* a Szücsné szolgálóját, miért vette el a Gyerekemnek a gyöngyit. A mintis tudgya a fatens nyilván, és testi szemeivel látta, hogy a nevezett szolgáló leánt harmad napra mindgyárt keményen törtö az nyavala, oly üdö tájban melyben atkozódás volt.” (Schram II. 613)

Az átkokat a bennük foglalt rosszkívánság alapján csoportosíthatjuk, s eszerint négy nagy területet különíthetünk el:

Igézéssel és rontással kapcsolatos átkok: 1612.: „Szemétbíró Jánosné ... Még azt is izené tölünk, hogy az mennyi sűrű *ördög* a pokolban vagyon, az *szaggassa ki a lelkét* ...” (komáromy 76); 1709.: „Sadanyi Jakabne Dienes Örsik ... Hiti után vallya ... hallotta szájából Ivocs Peterenek, hogy atkozódott ilyen szokkal, Az en szemem láttára *az ördög* ugj *kovacsollya meg a lelket* mint az kovacs az vasat ...” (Schram I. 156); 1750.: „Kásásné ... Zakarnét atkozta: *az ördögök szaggassák ki* azt a kis gyermeket belöled ...” (Schram I. 288)

Betegséget kívánó átkok: 1720.: „Mondotta Farnosine az tanunak ... *adgyon Isten te reád olyan betegséget*, hogy még az anyádbul szopott tej is légyen keserü ...” (Schram I. 117); 1742.: „... mondotta volna Kovats Andrasne, hogy ugy *szarassza meg az Isten a kezét*, mint az fát, akivelé a gyermeket verte ...” (Schram III. 330); 1751.: „... Soos Eörse atkozpodott és haragudott ... s mingyárt azon estvére (a fátent) *a hideg ki lelte* ...” (Schram II. 670)

Erőszakos halált kívánó átkok: 1584.: Szabó András vallja ... mondtam (Lakatosnét) boszorkánynak és hogy *a füst emészténé meg* ... (Komáromy 56); 1709.: Szt. Ivanyi Miklosne ... Hiti után vallya ... Ivocs Peternenek szajabul hallotta ... hogy atkozodott ... az Isten minden Attyafiastul verjen meg soha ne aljon meg az Batyadatis soha *meg ne mencse a nyarstul* ...” (Schram I. 156); 1754.: „...e tanura igen megh haragudott Kurtáné, s e tanut átkozta, és *hoher fegyverére ítélte* ...” (Schram II. 410)

Egyéb átkok: 1593.: „Sophia Ach Antalne leania vallia: zaiabul hallottam Kalmar Tamasnenak hogi ilyen iuoniú atkot kialtott *Jsten, Jsten agi oli vizet, oly twzet az egbeol, hogi az varos el swllieggen*” (Kv., TJK. V/1. 333; ESZT. II. 1187); 1691.: Azt is monta: az micsodas tüzzel az ő feleségét megégetik, hasonló *tüzzel égjen meg a város, elsüllyedjen mint Sodoma és Gomorra*” (Komáromy 132); 1758.: „... mezítelen farral fordúlván az felhőknek átkot mondunk ...: *Szakadjatok el felhők, ne legyen esső keresztény Emberre, ne teremjen az Határba sem búza sem fű, hogy semmije ne legyen az keresztényeknek* ...” (Schram I. 143).

Sztereotipizáltság és formulaszerűség – történeti fejlődés eredménye – mint Pócs Éva írja: „Bizonyos beszédhelyzetekben elvileg mindenki használhatja őket, de semmiképpen sem mágikus funkcióban...” (A magyar ráolvasások 12), szerepük inkább indulatszói jellegű, erről majd grammatikájuk győz meg. Funkciójuk elhomályosulását az átok hatásába vetett hit csökkenése – „Mondták, hogy megfog az átok ... Pedig hát de-hogy fog ... Ha ez igaz lenne, de sokat megfogna! Ha valakinek baja vót, baj érte akkó a haragossa rámondta, hogy fogja az átok...” (Kovács Endre: Doroszló hiedelemvilága 190) – s gyakori használatuk eredményezte, így lett belőlük sztereotip beszédformula: „*A köszvény húzza össze szívedet s a májadat!*” (Nyr. XXXI, 243–4); „*Tűz égessen meg, vadhús egyen meg, zördög bujék beléd, zördög vügyön el*” (Nyr. XXXIII, 243–4) „A kutya mindig ugat éjjel, különösen, ha holdas az ég, hát Szűcs András aludna attól nyugodtan, dehát az mégiscsak cudarság, hogy éppen ott lár-máz a fülébe, mikor úgylis rövidre van szabva ez az éjtszaka. – Csiba! – morogja –, hallgass mán, *a moly essen beléd!*” (Gárdonyi Géza: András meg a kutyája. Az én falum I, 74), „Útközben lead egy pár nyaklevest a lánynak, de nem folytatja, mert az kiugrik az ajtón. – Kuss ki te! Kuss ki te! ... *a hideg; rázzon ki* ... megállj piszok kölyök, majd kapsz te epret megveretlek apáddal...” (Veres Péter: Szombat. Gyepsor 43); „A kiszámolt képek egymásra borultak, ahogy a fiú egyetlen ugrással átlendült a pulton, s a borostás cigány tarkóján összefogva a szakadt kabát zsíros

gallérját, egy hisztériás kisfiú minden erejével nekilökte a lengő üvegajtónak. – *A rák halózza meg a szíved gyökerit!* – sziszegte a cigány a foga közt és köpött egyet.” (Koppány Zsolt: Jóslat és halál. Új Tükör, XXIII. évf. 3. sz. 15).

4.2. Káromkodások

A káromkodásban egymást, egymás nemzetségét, az Istent és a szentek nevét emlegetik durva, trágár jelzők kíséretében – hangzik a közkeletű megállapítás. A káromkodások „egy része állandósult szókapcsolat, más része a nyelvalakító fantázia pillanatnyi improvizációja. [...] A hirtelen felindulás váltja ki, a köznyelvben gyakran élnek vele, funkciója az indulatszókéhoz hasonlít.” (NéprLex. III, 81). A káromkodások nyelvi formáinak vizsgálata is elhanyagolt területe a nyelvtudományunknak. Ez érthető is, mert – mint Tolnai Vilmos írta (MsgNr. III. 408) – „nyelvünknek nem virágos, hanem gazos vagy legalábbis vadvirágos kertjéből valók”.

Vizsgálatunk első fontos kérdése, hogy mióta káromkodik a magyar ember?

Zlinszky Aladár (MsgNr. III. 440) így vélekedik: „Mi a szentek vagy magának az isten nevének káromlásának magyarázata? A primitív ember összetörte bálványát, ha az nem teljesítette kérelmét, melyet imával, áldozattal tőle ki akart kényszeríteni. Ugyanez a lelki alapja a káromkodásnak is. A káromló elátkozza azt a felsőbb hatalmat, akitől kérelme teljesítését hiába várta. Ma már nem kéri áldozattal, rendszerint imával sem, de atavisztikusan, a tudat alatt ott van azért a régi beidegzés is. A csalódás bálványtöréshez hasonló lelkiállapotot vált ki, s a haragvó legalább szavakkal töri össze bálványát, mikor gyalázza. Sőt a megszokás következtében a káromkodásnak alig van már egyéb, mint indulatszói értéke.”

A bálvány meggyalázása a magyar néphagyományban a közelmúltig élő szokás volt pl. „...Orbán napján körülhordozzák a szent faképét, de csak akkor, ha tiszte idő van; ha esik, akkor meghempergetik a sárban...” (Bálint Sándor: Népünk ünnepei 249). – Szent Orbán a szőlősgazdák, borkereskedők védőszentje. Neve napján, május 25-én amilyen idő van, a néphit szerint attól függ a szőlőtermés: ha rossz, esős az idő, gyenge termésre lehet számítani.

A „bálványtörés” a káromkodás, az indulatok, a dühkitörések a tiltott, meg nem engedett, tabunak tartott dolgok önkéntelen emlegetésében, szidásában nyilvánultak meg: Istent, Krisztust, Máriát, a szenteket trágár,

durva szavak kíséretében emlegették; az őseket – főleg az anyát – akár hetedíziglen is szidták.

Így ha nem csupán a káromkodások kialakulását, hanem elterjedését, népszerűségét is nézzük, bátran mondhatjuk, hogy nem egyetlen tényezővel, hanem különféle indító, indukáló motívumokkal, elsősorban társadalmi okokkal is számolnunk kell.”

E tényt támogatják a régi káromkodási pörök jegyzőkönyvei is: 1563: „És minthogy a közelebb múlt években borzasztó szokásba jött az Istennek és Szenteinek átkozódó szidalmazása és káromlása ... elrendeltetik, hogy azok, kik a teremő Istent, keresztséget és lelket szidalmazták vagy más módon káromolják, feladatván, illetékes *bíróik által első ízben megvesszőztessenek, másod ízben megpálcáztassanak, harmad ízben pedig, mint embőr ölők vagy más gonosztevők, halállal büntetessenek*” (Kovács János: Szeged és népe 333).

A káromkodás vallásos tiszteletben részesülő személyeknek vagy fogalmaknak durva, ocsmány, trágár szavakkal való szidalmazása – így határoztuk meg a fogalmat. A régi magyar káromkodásokat nyelvi formájuk és funkciójuk alapján két nagy csoportra lehet felosztani: káromlásokra és gyalázkodásokra.

A káromlások esetében a káromkodó az istent, a szenteket, vagy valamely vallási tisztelet övezte fogalmat durva, olykor trágár módon szidja:

1778: „... reajok bizonyittatik az tudvalevő égtelen, csak emliteni is iszonyú és az hajakat borzasztó Istennek és az ő szentséges tulajdonságainak *káromlása*, mely hallatlan és a jó Isteneket megvető szidalmakért mindketten megérdemelnék, hogy háládatlan lelkeket az hóhérnak gyalázatos pallosa alatt ... kiokádnák” (Györffy István: Nagykunsági krónika 152–3).

A káromlások egy részét a funkció és a megformálás alapján *káromlásotoknak* nevezhetjük: formailag az átokhoz hasonlítanak – ígei állítmányuk felszólító vagy feltételes módú –, tartalmukban viszont káromkodások: az Isteni mindenhatóságát vonják kétségbe. Szinte valamennyi talált példa ’ördögnek való felajánlás’: 1596: „Gal kowachnak vitettem 12. Apro vasat, hogi az Rejbicz zekeret el keziche, hogi az *eordeogh vigie* eo kegmet Innet” (KvjSzám. 6/XXIX. 77: ESzT. III. 120-1) 1698: „... az Iñ már csak viné el ha el akar vinnyi, ha pedig az Iñ el nem akar vinnyi, *vine el az eördőgh*” (MNy. LXV, 87); 1714: „e Fatens Aszony házához ment Boronyák Eva, rutul szidalmazta a szolgálót, és fenegette, hogy oly csodát ereszt rajta, hogy minden lélek megh csudalkozik rajta, azon fenegetésre mondotta e Fatens Eva azt jövendőlvén ell ne tagadd, arra

felelt *Eördög* vigye ell nem tagadom, s ugy fog járnai mind az Uramnak előbbeni Feleséghe...” (Schram II. 614); 753: „... az Instanst *ördög*gel *vitetvén*, vén kutyának nevezni nem áallota...” (MNY. LXXIII, 244);

A lelkeződések közös jellemzője, hogy gyakran „akképpen káromkodtak az emberek, hogy holmi díszítő jelzők kíséretében a felebarátjuk lelkét emlegették” (Csefkó Gyula: Szállóigék, szólásmódok 39). E típus szintén az istentagadást rejti magában, ezért is büntették: 1595: „az ki az lélekkel szitkozódik, *az lelkit elmondja, megszidja az lelket*, az kit élő Istennek kellene tartanunk ... kézi kalodába vigyék” (Csefkó Gyula: i. m. 40); 1574: „egy Nap Estve Mint Nólch orakort mykor leh akarna fekwyny *zytkozodast* hallot az vchara (!) Mind *Lelkewel* mynt bestyevel” (KV. TJK., III/3. 317; ESzT. I. 824); 1714: „...az Bába aszszony mások előtt meg fenyegette Rác Miklost ezt mondván: Varjon csak, *eordog volt az lelke* de bizony meg sirattya...” (Schram II. 457); 1723: „hallotta az fatens az ott Janos uram szájából ördög atta, *ördög teremjék az lelkében* mind rebellis” (MNY. XXXVI, 269); 1751: „... azt kérdem tőled, hogy szedtélé füvett meg gyogyításra vagy nem, ha nem szedtél, ne is szedgyél, hogy megh gyogyícsd hadel kinlodgyék a *kutya volt a Lelke...*” (Schram II. 385-6), 1756: „Láttam Német János Uramat erősen busulni, es boszorkodván mondani előttünk: bár csak adná elő az *eb a Lelke* azon pénzt valami úton módon...” (Kv; Mk. IX. Vall 81; ESzT. I. 1046).

A művelések csoportjába azok a káromlások sorolhatók, amelyekben a nemi cselekvésre utaló kifejezések vannak. A csoport szinte a leggazdagabban adatolható, annak ellenére, hogy e kifejezések használatát igen szigorúan büntették: 1734/1944: „Akik pedig Sodoma- és Gomora-beliek gonosz példájok szerint: nemcsak a testi paráznaságban éktelenül test szerint élnek, hanem még *nyelvekkel is másoknak testét, lelkét, teremtését, hitét, szívét* (mely talán megbocsáthatatlan véték) *mívelik*, az utolsó sentenciával ölettetnek meg: elsőben gonosz nyelve, mellyel Istenét szidalmazta, felebarátját megmocskolta, amennyire szájából lehet, kihúztatik és elmetszetik, azután teste tüzzel elevenen megégettetik” (NNyv. IV, 88 – az én kiemelésem: G. L.). A szigorúság oka nem a káromkodásban szereplő obszcenitás, hanem az obszcenitással kifejezett állítás: az istenkáromlás: 1585: „Mondanak Az olahok Curwa Az Annya vratoknak *Baszom az Annyat...*” (Kv, TJK. 4/1. 486; ESzT. I. 601); XVIII. sz.: „Meg ne szánts d ördög atta s(alva) v(enia) *b...m a lelket* mind magadnak, mind magadnak, mind Urad(na)k...” (MNY. XXXVI, 270); 1723: „Azután egyszer oda talált menni Tóth Mihálynéhoz Sós Istvánné – mi okra nézve, fatens nem tudja, – neki esvén Tóth Mihályné mondotta (*humillimo cum*

respectu) *baszom meg a hamis anyádat* is, azt mondod, hogy én ettem meg a te gyermekedet” (Komáromy 320); 1754: „...az Város hites Szolgáit meg hunczfutolni, az *Annyát csinálni* merészelt” (MNY. LXXIII, 120); 1755: „...ezen szókra is fakadozott volna: *mívelné az Annyát*, Lelkét mind annak, aki exeqvált, mind pedig annak is, a ki exeqváltatott...” (MNY. LXXIII, 120); 1756: „Anna Pataj ibidem degens annorum cir. 30 jurata examinata fassa est ... Hasonlo köz hirül hallatta, hogy a nevezett Segesdi György pénzit el lopta volna, de ugyan csak valamennyi hibával vissza atta, hanem azt nyilván tudja, és hallotta szájából szám nélkül, mihelt megharagudott valakire hogy Millingos, Milliom forgós, disznó, lánczos, lobogós, labdás kutya, disznó, atta, teremttével káromkodott és rutt atkozodásokat követett, magának is e Fatensnek azt mondotta *Ludvércz fêkte, és azok is baszanak megh* eb atta” (Schram II. 686); 1767: „...történt egykorban, hogy az Tanu az mezőben Felességével együtt az Árpáját gyomlálta, az hova az irt Németh Panna az fatensnek utanna ment, s kerdezte a Tanutul, hol légyen az ő kender földgye, s hova vet az Tanu néki, mellyre aszt mondotta a Tanu néki, maga tudja hol légyen, erre felelt az irt Németh Panna a fatens feleséginek ezen szitkokkal Kutya *mivelem a te Lelkedet*, csak te vagy ennek oka, hogy én kender földet mást nem nyerek...” (Schram II. 540); 1780: „Ördög attázással és *annya míveléssel* szidalmazta vala” (MNY. LXVI, 346); 1844: „Szakmári Ferentz részegen álöttem(!) puskaval ki jöve mondá; jere ki cseresnyes Dánielné *baszom a 'véredet, 's az Istenedet, 's az Szentedet*, mert az Isten Istenem ne légyen ha ma keresztül nem lölek, ilyen 's több égtelen(!) káromkodások között egy darabég jött...” (A.sofva U; DLt. 1441: ESzT. II. 738). 1844: „Szakmári Ferentz részegen álöttem(!) puskaval ki jöve mondá; jere ki cseresnyes Dánielné *baszom a 'véredet, 's az Istenedet, 's az Szentedet*, mert az Isten Istenem ne légyen ha ma keresztül nem lölek, ilyen 's több égtelen(!) káromkodások között egy darabég jött...” (A.sofva U; DLt. 1441: ESzT. II. 738)

A formula csonkult változata is kimutatható az 1700-as évekből: 1724: „...Ihol Etsedi Uram mostis két pólturat adott uram, elis vettem, és hogy nem engedtem, hogy kösösüllyön velem, ugy el vere, alig vagyok belé, hiszen *eb a Lelkit* rút dolog ez, hogy olyan ember illyenhez teszi magát” (Náznánfva MT; BK.: ESzT. II. 861) – de több példát alig találni a feldolgozott forrásokban. Talán ilyen még: „*Az anyádot* a padkán!” (Nyr. XXIX, 586); „Ejnye *ére-ára az anyádat!*” (uo.).

A káromkodások másik osztályába a gyalázkodások tartoznak. Ezek olyan becsületsértő, rágalmazó kifejezések, amelyek valamely módon a vallásos érzületet sértik.

A gyalázkodások nyelvi formáit tekintve a legnagyobb csoportot az *adta-teremtettések* alkotják. Az elnevezés alapja az e káromkodó kifejezésekben szereplő *adta* és *teremtette*. Ezek használatát büntették a legsúlyosabban, mert „a hivatalos egyházi felfogás szerint ez a káromkodás az Isten mindenhatóságának kétségbe vonását jelenti” (NéprLex, III, 81). Kertész (Szokásmondások 90–2) azt mondja, hogy „ebben a szidalomban már benne volt a boszorkányság vádjá”, mert az *adta-teremtette*, az *ördög adta*, *eb adta*, *kutya teremtette*, *disznó adta*, *veszett adta* kifejezések a boszorkányhittel kapcsolatosak. Bár nem a boszorkánynak való nevezés volt a büntetendő, hanem az Isten mindenhatóságának kétségbe vonása e szidalmak kimondásával: „Ha azt mondták valakinek, hogy *ördög teremtette* vagy *ördög adta*, ez a régibb keresztyén századok fölfogása szerint azt jelentette – állapította meg Mészöly Gedeon (MNYv. IV, 87-8) –, hogy az így gyalázott személyt valósággal nem Isten teremtésének tartják, hanem az ördögének, s ezáltal az ördög hívének. Úgy tudták még a XVIII. században is, hogy az ördöggel szövetkeztek, cimboráltak némely emberek. Ezek voltak, ha férfiak, az ördöngösök, a kanördögök; ha nőszemélyek, a boszorkányok, mind csupa veszett lelkek. Ezeknek megvolt az a tündér hatalmuk, hogy mint maga az ördög is, úgy ők is disznó vagy kutya képébe öltözhetnek. Ezért az ebadta annyi volt, mint ördög adta, a disznó teremtette, kutya teremtette annyi volt, mint ördög teremtette. S ha csak annyit mondott is valaki, hogy teremtette! már tudhatta az ördögök és ördöngösök csalfaságán is átlátó keresztyén, hogy mire gondolt az istentelen káromló. A veszett adta maledictumban a veszett a veszett lelket, az ördögöt jelentette. A fikom adta, fékom adta (és az azon jelentésű b...m adta vagy b...m teremtette) kifejezésekben nem éppen az obszcenitás volt a bűn, hanem az az obszcenitással kifejezett állítás, hogy valakinek vagy valaminek a teremtése a szólótól ered. Ezt jelentette a b...m a lelke vagy lelkét is”. Büntetése is ezen felfogás szerint történik: 1734/1943: „Valaki azért a mindenható Istent gyűlölségesen hatalmáru, a tulajdonságáru szidalmazza, isteni tökéletességeit, szentségét és hatalmát el veszik, a teremtést teremtett állatoknak, disznóknak, ördögnek, kutyanak tulajdonítják, és az istent mennyei székiből levetik: mind az Isten Moises által kiadott törvénye s mind az ország decretumi szerint kövel való agyonverésre ítéltetik...” (MNY. IV, 89),

1668: „Tudodj ha oli dolgot czelekedet volna kjt hitel fogadot volna ... Isten való(!) karonkudas at halotakj hogi Eördögh lelkü, *Eördögh teremtet*, es egyeb ezekhez hasonlo karonkudasokat halataki?” (Szúv.: Born. XXIX. 5. vk.: ESzT. II. 517); 1670: „Az captivus J ... az magam áruló satoromba(n) indálván enge(m) rut I(sten) elle(n) való szitokkal *ördögh teremtettenek* ördögh lelkűnek, kutya lelkűnek, lélek bestye lélek kurvafinak szidott...” (Kv. TJK. 14: ESzT. 11. 529), 1714: „Stephanus Szöts annorum cir. 50 Vallya Hogy ő által akarván egyszer a Dunám menni, e Jósa Istvánné Révében a fia által vitte volt az hajót a tulsó partra, azonban a fatenst a Jósané második fia által akarván vinni hogy hajóját el vitte az öttse szidta az *Attával* Matyó, hogy mindgyárt meg ölné, miért vitte el hajóját” (Schram I, 503); 1716: „Kertész Istvánt szidalmazta *ördög adtával teremtettenel* mondotta: Házába égetem az ördög adta teremtettené Sodomita fiat...” (MNY. XXXVI, 269), 1576: „Susanna Csilinkó Volfgangi Borován. conthoralis ibiden degens annorum circiter 25 jurata examinata fassa est [...] Tapasztalta azt is, hogy rut fertelmes káromkodásokkal illeti a kire megh haragszik, mondván, forgos, lánczos, millián, millingos lobogós *kutya diszno teremtettené*...” (Schram II, 608); 1762: „ma itt a Diszno teremtettené ember halál leszen, s ma valaki meghal a *Kő teremtettené*” (Geges MT; JB.: ESzT. II. 416).

Az *ördög, kutya, disznó b...m adta, teremtettené* formulákban gyakran jelentkezik az *ördög, kutya, disznó, b...m* helyett más szitokszó is: 1743: „Hogy említett Veje gonosz Istentelen káromkodó ember volt, onnénd rettegéssel sokszor tapasztalta, hogy sokszor meg álván a szobában meg rászokdván, és tapodván fogainak irtoztato tsikorgatásával föll kiáltott, noszsza tüzes lántzos *menykyő teremtettené*, tsak rakodjék telli a ház ördödökkal...” (Schram II, 189), 1756: „Volfsangus Borován ibiden degens annorum cir. 30 juratus examinatus fassus est Egyebet mást nem tud, hanem gonosz szokások szerint akárkire megh haragszik, tehát lobogós, lánczos, kutya, milliom, millingos forgós disznó lánczos *menkü teremtettenel* káromolta” (Schram II. 607); 1779: „Meg kötöm a koszorudatt, hogy 50 esztendeig sem mégy férhez *mendörgős teremtettené*” (MNY. LXVI, 346); 1782: „*Lánczos teremtettenel* káromolta” (u. o.), 1799: „Ennye *Menykyő atta* Tejes szajú Fattyá, még mostis tsúfolkodik velem” (Marossztkirály MT. 9. Fasc. 74: ESzT. II, 221).

Az *adta, teremtettené* később elveszítette éktelenül káromkodó jellegét, s tovább él gyakran eufemisztikus alakban a népnyelvben: „Disznóhordta, disznóteremtettené, disznóhordateremtettené; Disznózomhordta; Ebadtateremtettené; Kutyateremtettené, kutyafékomteremtettené, Láncos, lobogós adta, lán-

com teremtetten; veszettadta, veszett disznónozmadta, veszettteremtetten” (Nyr. XXIX, 583); „Áldom teremtetten, basszoromfitta, basszordomfitta, baszomadta, basszordomadta, disznó teremtetten, fékomadta. kutya fikom adta. kutya fékom teremtetten! Terigette!” (Nyr. XXIX, 586–7).

Ebbe a kategóriába lehet besorolni azokat a káromkodásokat is, amelyekben bár nem az *adta*, *teremtetten* szerepel, de jelentésükben arra utalnak: 1568: „...mond brassay Janos, hazuc *bestye veren termet*, arulo kura-fiul benne...” (Kv., TJK. 18: ESzT. I. 446); 1638: „elsőbenis az asszony *eb nemzetsegenek szida* varga Janost...” (Mv, MvLt. 29l 314a: ESzT. I. 168), 1674: „Toth Andras Reljectaja Anna Asszonj ... hallotta es fatens az Mastoha fja zayabul Annj Vaja ugian a’ *kutya szülöttének* az en mastoha Anjamāk, hogy egj Malom kereketjs mégh indithat” (MNY. LXVIII, 227); 1714: „Az Annyádtul tanultále valami tudományt. Nem tanult, mivel kedve sem volt hozzá, de ha kérdezte tülle valamely füvet mire való csak öszve szidta *kuttya szülötte* ne kerdezd tülem” (Schram II. 455); 1716: „Ebé és *eb ágyékából való*, ennekem nem gyermekem...” (Hr.: ESzT. I. 133); 1728: „Tüzes ördög attával kutya teremjen a Lelkeb(en) *görbe eb ágjáb(an) születetnek* káromolta” (Dés; Jk.: ESzT. II, 527);

A gyalázkodások másik csoportjába azok a kifejezések sorolhatók, amelyek nem az ördögtől való származásra utalnak, hanem közvetlenül ördögnek vagy boszorkánynak nevezik a másik embert, s ezáltal követnek el istenkáromlást. E gyalázkodásokban előforduló *agebről* írja Szabó T. Attila (Kolozsvári gyalázkodás 1491-ből. A szó és az ember 476): „...ennek éktelenül káromló jellege ... még jobban hangsúlyozódik, ha eszünkbe vesszük, hogy a XVI. század babonás világában, sőt a népi hiedelemvilágban szinte korunkig terjedően is, a boszorkányok sokszor ebbé változnak ... Ezért ... az ebbel, kutyaival való gyalázkodás a szidalmazott-ra nézve egyet jelentett a boszorkányság vádjával. Minthogy ... a boszorkányok az ördögtől kapták hatalmukat, és ... továbbra is vele cimboráltak, az ageb-es szitkozódásban benne rejtett Isten mindenhatóságának kétségbe vonása is”. 1491: „... mit gondoloeek es *agebeckwel* ha valla mel *ageb* banya tegen rola” (MNY. LX; 497; 1567: „... Bestye *ageb* nem parancsoltok ty nekwnk mert mi király zolgay vagyunk” (Kv. TJK. 60: ESzT. I. 123), 1593: „Orsolia, Ven Buzai Matiasne vallia Hallottam, hofi iffiu Buzai Matias hul *ven agebnek* hul eo *agebnek* zitta attiat” (Kv. TJK. V/l. 365: ESzT. I. 365); 1734: „Tanu Füles Ferencz 44 éves ... nem tudja semmi boszorkányságát, a maga gyermeket vitte ugyan hozzá mikor torka fájt de minden bájolás nélkül kente. Maga menyétül hallotta hogy ezeket

kiáltotta neki: vén pokolra való, *sebes tűz alá való*” (Schram I. 241); 1736: „Minden szitkozódások az asszonyoknak az volt Aha hamis életű *tűzre való, tűz kénjára való...*” (MetTr. 415: ESzT. II. 883);

A gyalázkodások sajátos csoportját az *eufemizmusok* alkotják. Előfordult, hogy a régi káromkodási vagy boszorkányperek jegyzői bizonyos kifejezéseket – azok éktelenül káromló jellege miatt – nem írtak le, hanem az *esse, esssez < ez és ez* (1. EtSz. 50) szavakkal helyettesítették: 1585: „Az legenniel ket Iffiw wala es megh fogak takach Keletment De a’ ket legenyre tamada cheob Josa es halasz Marton Mondwa(n) Ah *essez* Curafiai hova vizitek az embert Ado fizeteo Ember Az” (Kv. TJK. 4/1. 485: ESzT. I. 138); 1594: „Balassy Gergely így zola: Verd által eochem az *essezt* mert mind egy a bwzy” (Kv. TJK. V/1. 467: ESzT. I. 297);

4.3. Szidalmak

A szitkok harmadik csoportjába a szidalmak tartoznak, azok a szavak, kifejezések, amelyek célja – általában – a becsület megsértése, a másik ember gyalázása, becsmérlése, emberi értékeinek kisebbítése. A becsületsértés motívumát hangsúlyozzák a *szidalmaz* ige régi magyar szinonimái is: 1573: „Nerges Peter Azt vallia hogi ... az vehan Megen volt lakatos peterne leorinchy ky leot es Azt Mongia volt, Te lator te Koffa Eb vagy ky vonatom a nyelvedet es az alfeledre foldatom Ne(m) hallotta hogi semmy *gonozt zolt* volna ellene az azzonj” (Kv. TJK. III/3. 110: ESzT. II. 1039); 1734: „az D(omi)na I engemet rut motskos szokkal illetett, *diffamalt*, fattjunak, jobbagynak, hamis hitűnek, Jászolyban csinálnak mondott” (Torda, KvLt. TJK. XXXV/1. 41: ESzT. II. 155); 1814: „Csipkés Albert ... velem szembe vissza fordult es engemet kezdet Schelmazni, Hunczfutazni es szamarazni. s ezt folytatta míg a kapu eleibe ki érkezünk..., ott pedig megh allapadatt és nagyobb lármával kezdette személyemet az irt módon *oltsárolni*” (Torda, TLt. Praes. ir. ad 136: ESzT. I. 635–6);

A nyelvi formákat figyelembe véve a szidalmak olyan szavak, amelyek pejoratív jellegüknél fogva alkalmasak a beszédpartners megsértésére. Pejoratív jellegüket vagy fogalmi jelentésük, vagy a fogalomhoz társuló érzelmi értékük adja, így alkalmasak becsületsértő állítás kifejezésére. „Benkeo Balint ... illien tiszteletle(n)szokat diffamatiot az B. haza(nak) becsite(n)seghere mondott, hogi eő kglme mind haza nepevel *hamis* volna ... Megh kivaniuk Tisztunk szerent, hogi ez hallatlan diffamatioert az

Inctus(na)k nyelve kivonattassék, es annak utanna feje vetettessek” (Kv., TJK. VIII/4. 322: ESzT. II. 370);

A régi magyar szitkozódások nagy része a szidalmazott erkölcsi életére vonatkozik, s annak főleg szexuális vonatkozásait „emeli ki”, paráznának nevez. Leggyakrabban a *kurva* és szinonimái használatosak, mind nőkre, mind férfiakra vonatkoztatva: 1532: „hallottam, hog Rengeo Anna Keomywes Georgnet *deak Mate fokta bestie kwrwanak es kolikas valagw hires kwrwnak* Zidta...” 1570: „Racz Agotha Azt vallya hogy ... egy zas Azzont Thart volt ez vallo hazanal, Az bezelly volt neky hogy Az zomzed Azzon engemet Zyd *kwrwanak*” (Kv. TJK. III/2. 94: ESzT. II. 65); 1573: „Anna Aztalos Imrehne hallotta Hegedwsne azt Mongia volt. Mind addég *orzagh kwrvayanak graciás kwrwanak* Mondom, ky Iambor vrat ely hatta...” (Kv., TJK. III/3. 74: ESzT. II. 922); 1597: „Chizar Peterne feleol azt mondhatom hogi lattam azt hogi egi chizar legeny kenegeti fogdossa vala giorta wilaganal, egieb lenyeketis elein lattan hogi hozza iartanak seot eggiet mellette fekwe es az hasannis lattam ... az legieniek penigh zinte vgi zidogattak *kurua*ztak neha Azzont mint eomaga az vra vagi megh inkabis” (Kv. TJK. VI/1. 72: ESzT. I. 646); 1630: „az szitkozodásokat hallotta(m) hogj mind eggjarant szittak, hogy Makainenak azt mondotta Timar Jánosné hogj *rongjos valagu*, az masik megh azt mondotta, hogj *Aszu valagu bestie hires kurua*...” (Mv., MvLt. 290. 295a: ESzT. II. 60); 1640: „Mondá az Kovács Mihály fia ... hogy ők Talo Istókkal mint cselekedtek meg Bíró Pálnénak: egyik kívül állott, s az masik belől Egy *poturás*nak mondja vala Bíró Pálnét” (Mv., MvLt. 291. 233a–51a átírásban: LSzJ. II, 688 – egypoltúrás ’krajcáros kurva’); 1804: „Jakobb Susánna ... Szeplaki Joseffne Asszonyt is tetvesnek, rondgyosnak mondotta, és a Léányát Dámázta” [(M.fráta, Ki.Lev.: ESzT. II, 254) – dáma ’szajha’ (TESz.)].

A szidalmazó egy másik csoportja a szidalmazott származását emlegeti becsületsértő módon: 1568: „valde vituperasset vxore(m) Gruz Peter Lotyo Bestia(em) kwrwam et Iterum retorsisset vxor Petri Gruz az *anyad wolt az rezeges bestye hires kwrwa pelengerezet ne(m)zetw bestye Kwrwafi sentenciazoth kurua*ffy (Kv, TJK. 146: ESzT. I. 824); 1666: „Tanu Tudode nyilván avagj hallottade Ez el mult Ur napja tajaban minden igaz ok nélkül Choma Giorgi es Felesege Pataki Suska Szantho Benedeknet szidalmazvan szolva ily szokkal Aha hamis lelkü kuttia hitü Tolvaj Gyilkos lelek ette lelek *kurva Asszony fia*” (Schram I. 136), 1736: „Minden szitkozódások ez férfiaknak, uraknak nemeseknek, alabbvalo rendeknek ez volt: Aha *bestye vére lelketlen kurva fia, pogány kurva fia*,

számár kurva fia” (MetTr. 415: ESzT. I. 1098); 1793: „Te *kutya pitsajából esett* parasztja Gazon kapott bitangja(!)” (Dés, DLt.: ESzT.: I. 920); 1797: „Te bitang *gazon tsinalt*” (Dés, DLt.: ESzT. I. 920 – gazon csinált ’zabigyerek’); 1814: „Dobai Mihály Uram ... Horvath Josofet *le fattyazta...*” (Dés, DLt. 56. 20: ESzT. II. 1078).

Előfordulnak a szidalmakban népnevek is, főleg a *cigány*: 1584: „az Beszterczey sokadalomba valank es korchmaia vala az Razman lederernek, be therenk hozza es eleo hozwa(n) az szo keoszt Henzel Ianost, Azt monda feleolle es illien rut szokkal illetve, hogy eó Schelem es *Czigan ember volna* Nem Iambor” (Kv. TJK. IV/1. 347: ESzT. II. 841); 1650: „mongia uala Keczkcs balasne az símo pal fianak ferencznek ... te fekete *csore* gilkos eb tduaj eb niarsba valo” (USzT. 8/4. 78/b: ESzT. II. 530).

E típus nyelvi jele az etnocentrizmusnak: „Minden csoport táplálja büszkeségét és hiúságát, s azzal kérkedik, hogy felsőbbrendű... és megvetően tekint a kívülállókra. Minden csoport saját szokásait tekinti egyedül helyesnek, s ha azt látják, hogy más csoportok más szokásokat követnek, ez gúnyos megvetést vált ki. E különbségek alapján gyalázkodó jelzők születnek...” (W. G. Sumner: Népszokások 38).

Lehet a szidalmazás alapja testi tulajdonság is: 1590: „esmeg hallottam hogy Peter Kowachine monda the *nagi Seggw*, Monda Jstvan kowachne te kurwa ha igen nagy hat harapj el benne” (Kv., TJK. V/1. 41: ESzT. I. 787); 1603: „Urbeogeor Balintne Ersebet Azzony vallia ... az azzony e zokkal megh zida Ballos Jstwant, mondwan, *chionka*, *bonka*, bestie kurwa fia” (Kv., TJK. VI/1. 674: ESzT. II. 195); 1814: „Dobai Mihály Uram engemetis személy szerint száma nélkült le motskolt, *Vaknak*, *süketnek*, el mondott engemetis” (Dés, DLt. 56. 13: ESzT. II. 1078).

Bizonyos megvetendő foglalkozások is szerepelnek a szidalmakban: 1570: „hallotta ... Zeoch Peterne azt Mongya volt Te chygan *eb henger* Beste kwrwaffya Myert vered az Ebeth” (Kv., TJK. III/2. 74: ESzT. II. 540 – eb henger ’kutyapécér’, henger ’hóher, sintér’ < ném. Henker); 1768: „az uton bé éré Veres András Ura(m)ot minden ok nélkül *hohér(n)ak*, biczinek, nevezgeti vala...” (BLt. 7: ESzT. I. 893).

Sokszor a szidalmazó egyszerűen a szidalmazottat *gazembernek* nevezi, illetve e szó metaforáit használja: 1573: „Az telmanne ... ozton ely kezdy Zydny Te buza *lopo*, Zalonna lopo chiganneo Lictarium lopo... Zoly Immar ha mynt tucch Zolny” (Kv., TJK. III/3. 214: ESzT. II. 1014); 1590: „Az all peres... zolt En feleollem illyen Zoth Mordalnak es *Arwl*onak mondott...” (USzt.: ESzT. I, 447); 1591: „az nagiáb fiam

Gergeli menth volna oda ... Eo zida előzeris megh mynket ez nagjubbi fiam(m)al ketten (:keöüete mondom:) *or besteknek*” (USzT.: ESzT. II. 131); 1700: „Békési Péterné: Tudon hogy éjtszakának idején odajött házunkhoz, a legény látta, a legény küldötte sok szóval, menjen el s kiverte kétszeris, de csak bejött az udvarra, szidta a legényt, *hamis lelki*nek, *po-gány lelki* nek” (Komaromy 195); 1735: „az Nemes ember öklivel fenyegette ... mondvan te vagy az a *rossz ember* az ki azt mondad nekünk hogy Hunczfutok vadgyunk” (Csicsógyörgyfva, SzD. TK. 1: ESzT. I. 174);

Sajátos csoport az állatszidalmak köre. A legtöbb példában a *kutya* szerepel: 1572: „tawaly Nyarba ... valmin haborottak volt eozwe Lakatos leorinch lakatos peternevel ... Leorinch Azt Mongia volt peterneke *Roz eb* vagy vgy chapnalak Archwl ha Embersege(m) Nem Nezne(m) Minden fogaid ky hullananak Az utan Massor valo haborgasokban azt is Monta Roz azzoni, roz eb, ky Mechete(m) az nyelved es az alfeledre foldato(m)” (Kv., TJK. III/3. 30: ESzT. II. 529); 1598: „egy kor fal ugrek Pazthor Jstwan es nagj palchawal ugj akarta Agion Eotnj ferenczet de hat Kadar Gergely ezeben veotte es eo ragada megh kezeben az fath meg megis zidogatta mondwa(n) hwj *barom essez* majd el vezted az legent” (Kv., TJK. V/1. 251: ESzT. I. 594); 1717: „Becski ura(m) Dobai Uramat ebnek és *vén kutyának* nevezte” (M. köblös, SzD. RLt.: ESzT. II. 530); 1760k.: „az ket Eoczem Vram eszve veszven azt kialtya az nagyob a kisseb utan var *te farka csovallo kis pudli* meg tanyítlak” (Kézdisztlélek, Hsz., HszjP.: ESzT. II. 211).

Más állatnevekkel történő szidalmazások: 1598: „egy kor fel ugrek Pazthor Jstwan es nagj palchawal ugj akarta Agion Eotnj ferenczet de hat Kadar Gergely ezeben veotte es eo ragada megh kezeben az fath meg megis zidogatta mondwa(n) hwj *barom essez* majd el vezted az legent” (Kv., TJK. V/1. 251: ESzT. I. 594); 1706: „böcstelenítő szavaival *Szamarazot* bennünket” (Dés, Jk.: ESzT. I. 639); 1812: „Emlékezem arra., hogy a’ Groffne Aszszony eő nsaga a’ Groff ur eő nsgan(a)k első eszten-dei őszve kelesibe(n) a’ Groff ur eő nsgát mind örökké motskolta mind ez ideig fülem hallatjára: Futo Bolondnak, esztelennek, nyomoréknak, élhetetlennek, *számár*nak nevezgetvén” (Héderfája, KK. IB.: ESzT. II. 221).

Szidalmazni lehet a másik embert egyéb, az előbbi csoportokba nem sorolható szavakkal: 1696: „látám mikor Kovacs Janosne az Pásztort meg rutul szida *lecsi lucsának*” (Berz. 17: ESzT. I. 546); 1746: „az edgyik Jncta Sáska Sára az Actrix Aszszont terhesen diffamalta expressis verbis boszorkánysággal élőnek s nem tiszta személynek, *lustának*, *tortyosnak*

pronunciálta” (Torda, TVLT. III, 99: ESzT. II. 1110); 1840: „Kereskedő Amberboj Josefne Alexander Maria ... a város jelenlegi Fő Hadnagyát, Tkts Vajda Pál Vrat... *Város bikájának, Huzo vononak* szidta nevezte, s azt mondotta, hogy nem Város hadnagyának, hanem *Cziganyok Vajdájának* való...” (Dés, DLt. 1452: ESzT. I. 894); 1843: „akkoron égy más közt szō váltás lēvén ... Szabo Janos Pekáriknak teremtésit szidta –, mondván nékie hogy *bitang, lipitor, jövevény!* Miért vittél katonát a’ házamhoz a’ portiojért?” (Dés DLt. 586. 13: ESzT. I. 920).

5. Tanulságok

„– [...] az anyu meg csúnyán beszél. – Ez már igaz. Éles nyelvem van, nem tagadom. Ha megharagítanak, elkanyarítom én rendesen... De hát az csak nem rossz, ha az ember kimondja, ami a szívét nyomja. Én az őszinteséget szeretem.” (Szunyogh Szabolcs: Hétköznapi történet. Népszava 108. évf.)

„A nép ... – írta Szendrey Ákos századunk első felében – érzelmeit közvetlenül fejezi ki, ezért van olyan sok indulatszó, szitokszó, káromkodás a beszédjében, ez a káromkodás, átkozódás azonban leginkább csak arra való, hogy felgyült indulatját levezesse vele” (Ethn. XLVIII, 373).

Ha a szitokszó elszakad az őt motiváló szituációtól, akkor töltelékszóvá válik, s ez ma – különösen az obszcén asszociációkat keltő szavak esetében – már megtörtént. A fogalomjelölő szó → szitokszó → töltelékszó változás inkább – társadalmi okokkal magyarázható, mint nyelviakkal.

Az eredetileg – különböző okok miatt – szankcionált szitkozódások: átkok, káromkodások, szidalmak megváltozott szerepben ma is élnek a mindennapi nyelvben: indulatkifejező elemekké lettek, sőt nagy részük e szerepét is elvesztve pusztán töltelékszóként használatos (elsősorban a trágár kifejezések).

A harag, a felháborodás, a düh hatására az ember nem vesz tudomást a taburól – mert ez kívülről rákényszerített dolog –, s indulatos beszédhelyzetben szitkozódásban tör ki. A szituációban ez pedig rögzül, a szitkozódó mondat formulává lesz, s ezt a társadalmi gyakorlat hagyományozza: „Tanyán növő parasztgyerekek reggeltől napestig apjuk közelében élve, láthatják, megfigyelhetik apjuk természetét, szokásait, miképp tölti be a családfő szerepét, hogyan viselkedik különféle helyzetekben ... s ami nem utolsó: miként bánik állataival. A parasztgyerek tehát eltanulható viselkedést, szokásokat lát, s el is tanulja ezeket. Örökli, mondhatnánk,

ahogy a paraszti létforma, mely a szokásmódokat kialakítja, öröklődik. A tanyasi parasztyerek számára nem szokatlan, ha apja, mert tehetetlen, *Istent emlegetve káromkodik*, üti-veri engedetlen lovát...” (Mocsár Gábor: ...Eleitől fogva 144 – az én kiemelésem: G. L.).

Az átok, a szitok, a káromkodás a harag, a felháborodás, a düh nyelvi síkon való megjelenése. A tiltott cselekedet, a meg nem engedett szavak kimondása egyfajta érzelmi szelep, konfliktushelyzetben megkönnyebbülést biztosít akkor, amikor a megkönnyebbülésre más lehetőség nincs. Az eredetileg különböző okok miatt szankcionált formulák megváltozott szerepben és formában ma is élnek a nyelvben: indulatkifejező elemek vagy töltelékszók.

XX. századi példánk arról győznek meg, hogy a szitkozódás tipikus helyzete a tehetetlenségből fakadó düh: „A Szárca köhögött, sóvány bordái ropogtak, meleg, beteg párája torzonborzzá tette a fejét. Olyan volt a Szárca, mint egy hektikás öreg paraszt, akinek elvadult már a fehér szempillája is. Sopánkodott, sírt Sára asszony, s reszkette, majdnem lopva simogatta a Szárcsát. Kiske János, a szegény, pedig rángatta az istrángot, bele-belefűjt fagyos két markába. *Szidta az asszonyt, az Istent, a világot, a Remete-erdőt*” (Ady Endre: A Szárca és a Feri. Összes novellái 608),

„A születéstől és neveltetéstől függ az, hogy valaki ájtatosan beszél-e, iskolázott (pedáns) szóhasználattal él [...] vagy túlzó jelzőkkel és ostoba káromkodásokkal, istenkáromló kitételekkel, átkozódásokkal tűzdeli tele mondatait vagy szentnek tekintett dolgokat, sértő fordulatokat használ. [...] Meglehet, létezik a káromkodásnak valamiféle lélektana, mégis úgy tűnik, a kifejezés célszerűsége indokolja használatukat. [...] Olyan kifejezésekre van szükség, amelyek felkeltik a figyelmet, és bevésődnek az emlékezetbe. A durva káromkodás meghökkenti az ellenfelet, vagy pedig ösztönös reagálás egy olyan szituációra, amely a beszélő jólétét fenyegeti. Érzelmi szelep, amely megkönnyebbülést biztosít, ha semmilyen más megkönnyebbülési lehetőségre nincs mód. Ez utóbbi a káromkodás legfőbb gyakorlati oka. De a káromkodás még ebben az esetben is káros szokás, hiszen ugyanannak a szubjektív hatásnak az elérésére egyre erősebb kifejezések szükségesek. A régi kifejezések erejüket veszítik ... A hatásra való törekvés csakis egyre szélsőséesebb fordulatokkal elégíthető ki” (Sumner i. m. 287–8).

Irodalom és főbb források

- Andersson, Lars Gunnar 1983. *Perspectives on swearing*. Kézirat. SZTE JGYTFK Magyar Nyelvi Tanszék.
- Bálint Sándor [é. n.] *Népünk ünnepei*. Szeged, 249.
- Benkő László 1980: Durva szók a köznyelvben és a szépirodalomban, In: Rácz Endre és Szathmári István szerk.: *Tanulmányok a mai magyar nyelv szó-készlettana és jelentéstana köréből*. Budapest, 5–13.
- Crystal, David 2003. *A nyelv enciklopédiája*. Budapest.
- Csefkó Gyula 1930. *Szállóigék, szólásmódok*. MNYTK 28. sz. Budapest.
- Erdélyi magyar szótörténeti tár I–IV*. Szabó T. Attila szerk. Bukarest, 1976–1984.
- Galgóczi László 2003. *A szitokszóvá válás útja*. In: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei III. Magyar és finnugor jelentéstörténet*. Szerk. Büky László és Forgács Tamás. Szegedi Tudományegyetem, 39–46.
- Györffy István 1955. *Nagykunsági krónika*. Budapest.
- Kertész Manó 1922. *Szokásmondások*. Budapest.
- Komáromy Andor 1910. *Magyarországi boszorkányperek oklevéltára*. Budapest.
- Kovács Endre 1982. *Dorozsló hiedelemvilága*. Novi Sad.
- Kovács János 1901. *Szeged és népe*. Szeged ethnográfiája. Szeged.
- Mészöly Gedeon 1944: Adalékok a káromkodásnak és büntetésének történetéhez. *Nép és Nyelv* 4. 87–99.
- Mocsár Gábor 1986. *...eleitől fogva*. Budapest.
- Münnich Iván 1998. Az agresszióról. *Új Pedagógiai Szemle* 07–08.
- Pócs Éva 1980. *A magyar ráolvasások*. Kandidátusi értekezés. Budapest, MTAK Kézirattár.
- Pócs Éva 1977. *Átok*. Magyar néprajzi Lexikon I. Budapest, 66–167.
- Schram Ferenc 1982. *Magyarországi boszorkányperek III*. Budapest.
- Schram Ferenc 1983. *Magyarországi boszorkányperek I–II*. 2. kiadás. Budapest.
- Szabó T. Attila 1971. *A szó és az ember*. Bukarest.
- Szemerkenyi Ágnes 1980. *Káromkodás*. Magyar néprajzi lexikon III. Budapest 81.
- Szendrey Ákos 48. *A társadalmi érintkezés formái*. Ethnographia 372–385.
- Summer, William Graham 1978: *Népszokások*. Ford. Félix Pál. Budapest, 1978.
- Tolnai Vilmos [é. n.] *Szólások*. A magyarság néprajza III. Budapest, 397–433
- Zlinszky Aladár: *A névvarázs*. Magyar nyelv XXIII. 100–109.
- Zlinszky Aladár: *A népi előadás stílusa*. A magyarság néprajza III. 439–449.

Bíró Ferenc

Hogyan lett a 'gazember'-ből 'hamiskásan pajkos <gyermek>, sőt szép <leány>'?

Adalékok *huncut* szavunk magyar nyelvi életéhez

1. Az ÉKsz². (2003) minősítésében a *huncut* szó korunk írásos nyelvhasználatának a gyakorisági skáláján a megállapított öt kategória közül a 3.-ban található, vagyis nem tartozik sem a leggyakrabban, sem a legritkábban használt elemek közé. Valószínűleg joggal feltételezzük azonban, hogy a szóbeli nyelvhasználatban valamivel előkelőbb helyet foglalna el. Elsősorban abból kiindulva gondolhatjuk ezt, mivel e szótár szerint általánosan bizalmas stílusminősítésű a szó, s a szóbeli kommunikáció meghatározó részét képező informális beszédhelyzetekben, mindennapi társalgásainkban az efféléket lényegesen nagyobb arányban használjuk napjainkban is, mint a szótár alapjául szolgáló írásbeli műfajokban és szinteken.

A szótár szócikkéből első ránézésre azonnal kiderül még, hogy többjelentésű, sőt kettős szófajú (mn, fn) a szó. Emberi tulajdonságot vagy valamiféle embert jelent. A vele alkotott szócsalád tagjainak jelentései is öriznek valamiféle emberi vonatkozást.

Az emberekre, embercsoportokra, azok tulajdonságaira vonatkozó szavaink jelentésén gondolkodva igen bonyolult összefüggésekhez érkeznünk el. Az egyes, kisebb és nagyobb közösségek tagjainak a mentalitása, egymás minősítései, az ő emberi tulajdonságaik maguk is viszonylagosak, hiszen például egyes közösségek tagjai szelídebbek, jámborabbak egymással, másokéi erőszakosabbak, agresszívabbak, egyesek békésebbek, mások nyughatatlanabbak, egyesek csendesebbek, mások hangoskodók stb. Ezeknek megfelelően a semleges viselkedéstől pozitív vagy negatív irányban eltérő vonások is jelentékenyeknek vagy épp jelentékteleneknek számítanak más-más viselkedésmódú közösségek tagjai előtt. Ugyanazt az emberi vonást tehát más-más embercsoportok tagjai némileg másképp és másképp minősítik, sőt ugyanazon nép sem egyformán a különböző korszakokban. A nyelvi eszközök oldaláról pedig ezekkel kapcsolatban az tapasztalható, hogy az egyik korszakban bizonyos emberi vonatkozásra,

tulajdonságra utaló szavaink (például a gyakori használat során) egyes jelentésjegyeiket elhagyják, s később egészen eltérő tulajdonság jelölésére válnak alkalmassá. Így például a negatív jelentésű szavak kevésbé negatívvá, sőt pozitívvá válnak, a durva stílusminősítésűek bizalmassá, a pejoratív hangulatúak tréfássá, kedveskedővé stb.

Adódik tehát a kérdés: vajon miféle változások mentek végbe a kiválasztott, emberre vonatkozó s az ember megítélését jelző *huncut* szavunk életében? Történtek-e hangalaki, jelentésbeli, szófaji, szintaktikai; stílusát, hangulatát érintő; területi, társadalmi, tematikus felhasználását; szókészlet rendszerbeli helyét, mezőösszefüggéseit stb. befolyásoló változások rajta vagy vele? Szolgált-e alapul újabb szavak megalkotásához? Mivel ilyen sokirányú módosulást kellene nyomon követnem, e vizsgálat elvégzéséhez igen nagy számú szóelőfordulást, mondatbeli felhasználást, kapcsolódást kellene áttekintennem, ráadásul különböző korszakok nyelvi forrásai alapján. Ilyen mennyiségűvel viszont nem rendelkezem, így meg kell elégednem az eddig feltárt összefüggések szembeállításával, illetőleg néhány új forrás adatainak felhasználásával bizonyos jelzésszerű utalások megtételével.

2. Nézzük tehát először, nyelvünk bűvárai mi mindent tártak fel a *huncut* lexémánk eredetéről, kezdeti életéből!

Szótáraink egybehangzó megállapításai szerint szókészletünkben idegen eredetű a szó. Német jövevényszó. A német nyelv történetében és területi változataiban egymáshoz igen hasonló alakokban élt: *hundsputt*, *hundsput*, *hundsput*, *hundzwut*, *huntsput*. Az átadás, átvétel korában ezek jelentései is igen szorosan összefüggtek, az eltéréseik könnyen megmagyarázhatók: 'gazember, csirkefogó'; 'gyáva személy, alávaló ember'; 'szélhámos, csaló'; <személy becsmélésére szolgáló szó>. „A német szó többszörös átvétellel, különböző német nyelvjárásokból s valószínűleg a Magyarországon és Erdélyben állomásozott német katonaság révén került a magyarba. Katonatisztek, urak között e sértő szó alkalmazása párbajt provokált” (TESz.).

Csak megjegyzésként kívánczik ide, hogy a fenti német megfelelők összetett szavak. Előtagjuk a *Hund* 'kutya', utótagjuk pedig a *Fut* 'nő vagy nőtény emlősállat nemi szerve'. A németben az összetétel elsődleges jelentése 'vulva canina' > 'gazember, csirkefogó' lehetett, illetőleg trágár, becsmérő szóként, szitokszóként élhetett (vö. Hadrovics, 210).

A magyarba feltehetőleg az utóbb említett jelentésben, illetőleg használati formában, *huncfut* alakú főnévként került.

Az elmondottakból feltételezhető tehát, hogy az átvétel idején és az azt követő időszakban elsősorban katonák, felnőtt férfiak szidalmazására, minősítésére és igen durva megszólítására használták. Valószínű az is, hogy a szó korai magyar életében férfiak szájából hangzott férfiakra, s túrheterenlően becsútelő minősítés volt, durva szitokszó. Akire vagy akinek ezt mondták, az becsületeben mélyen sértve érezte magát, s becsülete védelmében (akár fegyveres) elégtételt ve(hete)tt érte.

3. Írott forrásaink először a középmagyar korban, 1642–60-ban említik: „a’ midőn ki mást *huntzfutnak* mond, a’ honnan leginkább szokott a’ duellizálás meg lenni” (TESz.). A 18. században már általános ismert volt e főnév a fenti jelentésében. Erdélyből tömegesen kerültek elő adatai. 1724: „Etsedi Uramis monddta, Csudálkozom az *Huntzfut*, miért teszi magát illy tatskókhoz”; 1735: „...az hollómezei Nemes ember, azt monddta de bizony ide adod *Huncz futt*, amaz ismet vissza, de bizony nem adom *Huncz futt*”; 1752: „Az en Szilagyi puskásim mind el szöktek nem várhattak az *huntzfutok*”; 1767: „...az öreg... azt monddá: a Legényeknek, na Ebatta *Huncz futtyi* mit csináltak”; 1785: „üssön meg a’ Menkő ebatta *huntzfuttya* foldeddel edgyütt” (SzT. — a SzT. előfordulásainak a kiemelesei tőlem, B. F.).

A szóbeli érintkezésben személyek megszólítására, említésére használva, a ’gazember, gazfickó, semmirekellő’ főnévi jelentésekkel párhuzamosan élt, erősen terjedhetett a szitokszói használata. 1722: „Attával, Teremttével es *Hunczfuttal* az embereket szidta hallottam füleimmel”; 1726: *Hunczfut* teremttével s attával szidalmazta; 1728: „te Rebeka *huncz Fut* teremttette Kurvája; 1729: „...Németet hallottam hogi egjnehánjszor *huntzfuttal* szittak Fő Biro Vramot” (SzT.).

A *huncut* főnévnek az említett szerepekben való szélesebb körű elterjedtségét saját gyűjtésemmel is igazolni tudom. A Heves Megyei Levéltárban (HML.) található Egri Rk. Papnövelde Gazdasági Levéltára (1377–1948.) iratai (XII–9. 29) között a bánhorvátiak levelezésében, kérelmeiben, mind az egri szeminárium kasznárának (Csete Ferencnek), mind némely falubeli férfinak a beszédében (egyenes vagy függő idézetekben) felbukkan. 1774: „...harmad fél órakor jött hozzám, hogy mit dolgozzon, akkor intettem őtet, hogy mért oly Készü fogot be, azt felelte, hogy ő az ökrit éhen nem hajthatya, még jó nem Lakik, nyakas szóval ezeket mondván Poczik Bálint... akkor ezt monddtam neki, Lélek Karafi *hunczfuttya* Tizenkét pálcát érdemlenél ezen Cselekedetért” (HML. XII.–9. 29. 134). [Ugyanebben a levélben a használt *huncut* szó jelentése is egyértelmű a következő szövegrészekből: „...nem elég volt, hogy oda haza járkált, ha-

nem megint a' Csür mellet Kenyerezésre Le ült, akkor magam dorgálom ily szókal Lélek *Karafija* nagy süvegű *Gaz embere* megint le ültél itt is, dolgozz... csak dolgoz *rosz ember*, nap le mentekor majd el mehecz".]

Egy másik, nő és férfi szóváltását megörökítő levélben csupán a férfira, illetőleg nőre vonatkoztatott szinonimái sorakoznak egymás után. 1772: „Felelt Rendetlenül nevezet Balog Márton neki... van Szar. Ezen feleletére Ismét mondgya néki a' feleségem, Hogy ne Csurits Többet, Csak a' megnyit meg eszel *Rosz Ember*, Ismét erre felelt Balog Márton. Edd meg Te *Disnó*... mondotta néki a' feleségem Te *Gasz ember*, ha tovább eszt Cselekszed Le is vonattatol, s jól meg Csapattatol, ...Balog Márton ezen szókkal kezdette le oldani a' Baltáját: *eb adta Teremtette szajhája*, nem hogy Te egy *Rosz Aszony*.... Gyere ide *ördög Teremtette Kurvája* mindgyárt a' hasadba vágyom a' Baltámot, meg nem menekedel ilyen *Teremtette Szajhája* míg a' hasadot ki nem vágom” (HML. XII. –9. 30. 187).

A szinonimák egymás melletti használatát mutatja a következő panaszkodás is. 1777: „Még is hűséges szolgálatomért, olly szörnyű bestelenségeket kenteleníttetem szenyvedni hogy már tovább szenyvedni nem győzőm, hanem kész lések mindenemet itt hagyni, és másuvá menni. Mert tsak most leg közelebb nem tsak *huntzfut[na]k gaz embernek* mondott egy néhány izbe Kasznár Vram, hanem, mind magamra, mind masunnan hozatott Legényemre botot fogott” (HML. XII.–9. 29. 149).

Gyakran használhatták határozóként is a mondatokban, az aljas emberként való viselkedés érzékeltetésére. 1778: „...aki is ezt hallotta Kasznár Úrtúl, mondván a' Pogány és az Sidó is Idvezül ha ti Idvezültök mert a' Prédikátorotok hamissan, kutyául, *hunczfutúl* tanit... hallya hogy kezdi ismét Prédikátor Urunkat betsteleníteni hogy *hunczfutúl*, hamissan tanit” (HML. XII.–9. 30. 187).

A 18. század folyamán valószínűleg a magyar nyelvterület nagy részén és a különféle társadalmi csoportok többségében elterjedt e főnév. A mind gyakoribb használat során sértő, durva vonásai koptak, egyre többféle beszédhelyzetben, más-más életkorú személyek, illetőleg a másik nem, a nők megszólítására, minősítésére is használhatták. Eleinte feltehetőleg az utóbbiak csoportjából a felnőtt korúakra. Mindennek nyomán újabb jelentései alakultak ki. A TESz. már a 18. századból (1759–67.) nyilvántartja a kevésbé negatív, 'ravasz, csalárd ember' jelentést.

A 19. században pedig újabb, durva és kevésbé durva jelentések rakódtak a szóra. Az átvett jelentéshez közeli még az 'alávaló/aljas perszóna' értelme. 1840: „Ide valo Darabont István... vala mely Dinnye vásárlás

felett öszve veszvén feleségemmel, aztat *Huntzfutnak*, Kurvának, czafrangnak mondotta” (SzT.). A következő, kevesebb negatív jelentésjegyet tartalmazó értelme a ’csalafinta kópé, nagy selyma’ lehetett. 1808: „az én részeges Birámat fogtam elé, a kit magamis üsmérek hogy Nagy *huntzfut*” (SzT.).

Csokonai Vitéz Mihály a színműveiben főnévként még eredeti jelentésében használja: „Én magamat gaz embernek *Huntzfutnak* mondani nem hagyom”; „...én mindig hallottam, hogy ’a gaz ember szó annyit tesz a’ Magyaroknál, mint a’ Németeknél *Huntzfut*” (Csokonai-szókincstár).

Felhasználásának további kiterjedésével mindkét nem fiatalabb korosztályának tagjaira is alkalmazták: fiatal lányokra, fiúkra, sőt gyermekekre. E használati terjedést követően a lexémának újabb, negatív jelentésjegyeiből egyre többet vesztő módosulással kialakult a ’csibész, hamiskodóan pajzán/csintalan/pajkos gyermek vagy fiatal nő’ jelentése. 1846: Roza szörnyű nagy *huntzfut*, teli pajkossággal, alig lehet sokszor birni vele, szüntelen fut, tántzol, cseveg, kiábál” (SzT.).

Történeti szótárainkból és saját gyűjtésemből származó, a *huncut* főnévnek a németből átvett jelentését, majd a magyarban történt jelentésváltozásait szemléltető előfordulások azt mutatják, hogy a szemantikai fejlődés iránya az egyetlen jelentéstől tart a poliszémia felé. A jelentésváltozások az emberi magatartások érintkezésén, részleges hasonlóságán alapulhattak, jelentésbővülések (vö. Hadrovics 1992, 150) vagy névátvitelek (metonímiák) lehettek, illetőleg ún. tágulósos synecdochék (vö. Károly Sándor 1970, 240), s apró fokozatokban zajlottak. Alapjaik bizonyos közös vagy hasonló, de egyre kevésbé negatív emberi magatartásformák, tulajdonságok, amelyek egyre több pozitív vonással együtt voltak jellemzők a megnevezett emberre. Az emberi minősítés skáláján a két szélső: ’rossz ember’ $\longleftrightarrow$ ’jó ember’ pólus között fokozatos elmozdulások történtek. A jelentésváltozási folyamat során az egyes emberekre komplexen jellemző sokféle tulajdonság közül egy-egy negatív jelentésjegy elmaradt, ugyanakkor egy-egy pozitív hozzáadódott. Úgy, amint Pusztai Ferenc is értelmezi: „a konkrét jelentésjegyek minden átvitelnél módosulnak, sőt rostálódnak” (Pusztai 2003, 869).

A szó jelentése tehát a pozitív értékelés irányában változott meg. Az alkalmazásai során veszített a durvasága erősségi fokából, emocionális értéke is csökkent. Hasonlóan járt, mint a szinonimája. „A *gazember* túlzásként használva veszít eredeti megbélyegző értékéből.” (Károly Sándor 1970, 232).

Az újabb jelentések terjedelmének oldaláról többszörös jelentésbővüléssel számolhatunk. A lexikális jelentéssel párhuzamosan annak értékelést, minősítést kifejező része, azaz a hangulata is változott, az eredeti rosszalló, erősen pejoratív minősítéstől ('igen rossz ember' >) az amelioratív irányában (> 'rossz ember' > 'kevésbé rossz ember' > 'kicsit rossz, de másban jó ember' > 'jó ember') módosult, tehát konkrétan így: 'rossz ember, gazember (férfi)' > 'ravasz, csalárd személy' > 'hamiskodóan pajkos, dévaj, pajzán gyermek, fiatal nő'. Valahogy úgy történhetett, ahogyan Pusztai Ferenc is utal az efféle szóhangulat-változásra: „a szóhangulat pólusból pólus felé mozdulása is folyamat, s ez sem értelmezhető gyors átváltásként.” (Pusztai 2003, 891).

4. Mindezen jelentésbeli változások mellett a *huncut* lexémánk szófajisága is megváltozott, sok más, emberre vonatkozó szavunkhoz hasonlóan az elsődleges szófajiságát megtartva melléknévesült.

E jelenség nyelvünknek egy igen régi vonását mutatja. „Az ősmagyar korból sok **főnév-melléknévi kettős szófajú szó** öröklődött át az ómagyar korra. Egyik fontos szemantikai típusukat az jellemzi, hogy főnévi használatban valamilyen jellemző tulajdonságú, állapotú vagy egy bizonyos csoportba tartozó embert, melléknévi értelemben pedig az illető tulajdonságot, állapotot vagy vonatkozást jelölték: *árva, beteg, bölcs, özvegy, szűz* stb. Ennek az ómagyar kori szófajváltás szempontjából is jelentősége volt: ha ugyanis az ómagyarban olyan szó került a nyelvbe, amely ebbe a jelentéskörbe tartozott, akkor az **analogikusan** ebbe a kettős szófajú csoportba illeszkedett bele. Ha például az idegen nyelvből átvett szó főnév volt, például a szláv *bolond, gonosz, szomszéd*, akkor a magyarban melléknévesülve vált kettős szófajúvá;” (D. Mátyás Mária, 396—7).

Hasonlóan értékeli a folyamatot A. Molnár Ferenc is: „föltehetőleg már az ősmagyartól — kialakult egy olyan szemantikai csoport, amelynek a kettős szófajúság alapvető jegye lett. Bizonyos főnév-melléknévi főnévi használatban valamilyen jellemző tulajdonságú, állapotú vagy egy bizonyos csoportba tartozó embert, melléknévi értelemben pedig ezt a tulajdonságot, állapotot vagy vonatkozást jelölik. [...] Ide sodródott több ősmagyar kori ismeretlen eredetű szavunk is: [...] *gazdag, hazug, szegény, vak, vén*. [...] Ez a szemantikai típus főnév-melléknévvé tett eredetileg egy szófajú jövevényszavakat is: [...] a *szomszéd* főnév → melléknév változással lett kettős szófajúvá. [...]

Az analogikusan, automatikusan főnév-melléknévként jelentkező szavakat az eredendően kettős szófajúak közé számlálhatjuk.” (A. Molnár 1991, 567.)

Vizsgált szavunk jelentés-összetevői közül az 'ember' komponenst elhagyva, írott emlékeinkben már a 18. század elején használták 'semmirekellő, haszontalan <személy>' értelemben. Ugyanaz vonatkozhat tehát a *huncut* szavunkra is, mint az idézett egyéb kettős szófajú szavainkra, vagyis az átvételt követően hamarosan, mintegy a fenti szócsoporthoz analógiájára beilleszkedett a kettős szófajú szavak közé.

Huncut szavunk esetében az előfordulásai a következőképpen igazolják mindezt: 18. század eleje: „*Hunczfut* Czigannéja Czo bé!” (SzT.); 1729: „Eb vólt a lelketek *hundfot* rut vargái” (SzT.); 1779: „egy *huncfut* magyarországi Berde István nevű legényt fogadván gondviselőmnek, mindenemet elpusztította” (SzT.); 1824: „Cseh István Uramot megszidta *huntzvut* embernek” (SzT.). Erősen elítélő tulajdonságra vonatkoztatva, 'alávaló, aljas <ember>': 1724: *Hunczfut*, Istentől rebelláló Calvinista kutya” (SzT.); 1819: „siessen kedves Eotsém Uram bé menni Kolosvárra, hogy a' Szoboszlai *huntzfut* Opinioját annál inkább meg előzzük” (SzT.).

A 18. század derekától melléknévként is elmozdult a kevésbé pejoratív jelentés irányába, így: 1790: 'ravasz, fondorlatos <személy>' (TESz.). Bár Csokonai melléknévi értelemben még (mint a szinonimái is jelzik) igen durva jelentésben (de már nem csupán emberre vonatkoztatva, metaforikusan is) használja: „Mitsoda rut, fertelmes, otsmány, gaz, *huntzfut* dolog ez itt?” (Csokonai-szókincstár).

A TESz. 1792-es adata már 'hamiskásan pajkos, csintalan <gyermek>' jelentésben is adatoz. De még a XIX. század derekán is együtt élt az erősen negatív és a már szelídebb jelentése. A CzF. szerint: „Legkeményebb értelemben hozzá a *gazember*, *akasztófára való*, s hasonló címek is szoktak adatni. *Hunczut gazember*. Néha szelídebben am. kópé, dévaj, furfangos eszű, tréfás. *Hunczut kis fiú ez*. Annyit is tesz, mint szövevényes, különös, nehéz.” (CzF.)

A jelentés finomodása mellett a szófaji kettősség is módosult. Valószínűleg a nyelvhasználatbeli eltolódás (a jelzői szerep s a melléknév fokozott gyakorisága) oda vezetett, hogy az elsődleges főnéviség mindinkább visszaszorult, és a melléknévi értelem korunkra fokozatosan előtérbe nyomult. Erről Hadrovics László egyenesen úgy fogalmaz: „Ez aztán nagyon megszelídült jelentéssel, mint 'hamiskás, csintalan', teljesen kiszorította a főnevet.” (Hadrovics 1992, 210.)

5. A 20. századi értelmező szótáraink valóban úgy dokumentálják a *huncut* szót, hogy a melléknévi szófajiság bemutatását a szócikkeikben előre helyezik, a főnévi elé, így jelzik az elterjedtebb voltát a nyelvhasználatban. Az is kitűnik e szótárakból, hogy a 20. századra eltűnt mind a

főnévi, mind a melléknévi értelemben használt szónak az eredeti, átvett, igen erősen negatív jelentése és pejoratív hangulata. Talán leginkább az ÉrtSz.-ban említett *huncut gazember* szerkezete őriz legtöbbet abból.

Az említett értelmező és egyéb szótáraink a szónak olyan jelentéseit, jelentésárnyalatait is feltárják, amelyek nem szerepeltek az előző történeti áttekintésben. Főnévként: 'komolyan nem vehető, hitelt, megbecsülést nem érdemlő személy'; 'csalafinta, furfangos ember' (ÉrtSz.); 'feslett erkölcsű nő szeretője'; 'párbaj' (TESz., ÚMTSz.). Melléknévként pedig szintén egyre kevésbé negatív értelemben, egyre több pozitív jelentésszerűséggel kiegészülve: 'fondorlatosan, ravaszul cselekvő; mást félrevezető, másnak ártalmára lévő <személy>' (ÉrtSz.); 'rossz, hanyag <személy>' (ÚMTSz.); 'csalafinta, furfangos észjárású <személy>' (ÉrtSz.); 'nem egészen tisztességes <ember>' (ÉKsz².); 'pajkos, hamis <gyerek>' (ÉrtSz+.); 'szép, vonzó <leány>' (ÚMTSz., a TESz. 1906-ból adatolja); 'pajkos, hamiskás <emberi megnyilvánulás>' (ÉKsz².).

A főnévi és melléknévi szófajú *huncut* szavunk jelentésváltozásairól összegzőképpen azt mondhatjuk el, hogy a jelentésszerkezetében igen sokirányú változás következett be. Más lexémákéhoz hasonlóan e változások folyamatosan zajlottak: a nyelvhasználatból indultak el, s a kommunikáció szinte minden tényezőjében eltolódás történt. Változott, kibővült a beszédükben használó személyek köre: a felnőtt férfiakról indulva hamarosan a nők is használták mondataikban, majd pedig a fiatalabb generációk, a gyermekek is. Ezzel párhuzamosan változhatott, szintén kibővült a megnevezettek köre: a katonák, felnőtt férfiak után hasonlóan elterjedt a másik nemre is, aztán pedig minden korosztályra. Mivel a szó épp a beszédpartner (vagy épp a jelen nem lévő embertárs) minősítését vagy tulajdonságának az értékelését szolgálta, ezért a mind több és többféle emberre való alkalmazása, a használat kiterjesztése oda vezetett, hogy az erősen elítélő jegye egyre inkább visszaszorult. Nyilvánvalóan a tértől, időtől, egyéb pragmatikai és szociolingvisztikai tényezőktől függően a durvaságnak, a negatív minősítésnek, a pejoratív hangulatnak mind kisebb fokozatát tartalmazta jelentésében. Ezzel párhuzamosan bizonyos kevésbé elítélhető emberi magatartásra és tulajdonságra való utalás is része lett a szó jelentésszerkezetének. A szót használó kommunikáló partnerekhez hasonlóan a felhasználás színterei, szituációi is kiterjedtebbekké váltak, az informális felől a formális irányába. Ugyanígy a szövegtípus, a beszédműfaj, a téma, a kontextus, a nyelvbeli felhasználás terén stb. is. Mindezeknek eredményeként a magyar nyelvben állandósultak a fent sor-

ra vett jelentések, illetőleg kikoptak belőle az eredeti, legdurvább értelmek és érzelmi töltetek.

6. A német nyelvből több száz évvel ezelőtt átvett *huncfut* szavunknak nem csak az akkori jelentése és szófaja változott meg, hanem a hangalakja is. Az előzőekben idézett történeti példák igazolják, hogy a német megfelelők szó belseji négyes mássalhangzó-torlódását (-*ndszf*-) talán már az átvételkor hármásra egyszerűsítette nyelvünk. A -*dsz*- hangkapcsolatot -*c*-vé összeolvasztva (egyéb nyelvjárási változásokról most nem szólva) bizonyos nyelvjárásokban korunkig megőrződött a szó belsejében a hármassalhangzó-torlódás, tehát a *huncfut* alak. Az -*f*- legkorábbi kiesését (vagy megváltozását) a TESz. 1779-ből igazolja származékszóban (*huntzhutozásáért*), magában a tőszóban pedig 1816-ból (*hunczotot*). E hangalakváltozás az artikuláció megkönnyítése érdekében, az egyszerűsége, nyelvi ökonómiára való törekvés miatt következhetett be, területenként más-más időben. A SzT. idézetei alapján feltételezhetjük, hogy a keleti magyar nyelvterületen később tűnt el a szó belsejéből az -*f*-, mint a magyar standard változatból és egyéb nyelvjárási régióinkból, a SzT. ugyanis csak hármassalhangzó-torlódásos adatokat közöl. Az ÚMTSz. tanúsága szerint bizonyos egyéb magyar nyelvjárások is sokáig, a 20. század második feléig őrizték a hármassalhangzó-torlódást a szóban (egyéb hangtani eltérésről most szintén nem beszélve).

7. A *huncut* szó jövevényszóvá válását, nyelvünkben történő meghonosodását, némely jelentésének a megerősödését segítették a belőle és vele alkotott származékok is. Legkorábbiak azok az egymással szinonim igei származékok lehetnek: a *huncfutoz* és a *huncfutol*, amelyek 'huncutnak, gazembernek mond, tart; a *huncut* szóval szid' jelentésűek voltak. Ezek a származékok továbbviszik a tőszó erősen negatív jelentését. 1724: „Én Mező Bándi Kováts Péter hallottam Pekri Ferentz Ur(am) szájából, Hogy Feleségét *Huntzfutozta*, attázta, kurvázta” (SzT.); 1733: „azon Nemet Varganet *Hunczfutolták* a Fejét be törték” (SzT.). Az előbbinek a továbbképzett, magát a cselekvést megnevező származéka, a *huncutozás*, megőrizve vitte tovább a tő eredeti jelentését. 1763: „azon injuriose bestelenítő *huntz futozásival* sem adhatta ki maga egész mérgét” (SzT.).

A melléknév igei származéka, a *huncutkodik* elsődlegesen valószínűleg 'huncutul, gazemberül cselekszik' jelentésű volt (vö. CzF.), de ez az érteleme viasszaszorult, és később ez is a kevésbé negatív alapjelentésben mutatkozott: 'huncutul viselkedik; dévajkodik, kópékedik, csibészkedik, csintalankodik, pajkoskodik; hamisan, incselkedve kacérkodik, pajzánkodik'. Ennek cselekvésnévképzővel alakult főnévi származéka, a *huncut-*

kodás, továbbvitte az ige tartalmát. Eleinte a 'gazemberkedés', majd az utóbbi jelentés következményeként: 'tréfálkodó kötődés, dévajkodás, csintalankodás' értelemben általánosan elterjedhetett. 1846: „Roza szőrnyű nagy *huntzfut*... szüntelen fut, tántáz, cseveg, kiabál... a' többi játékok és *huncfutkodások* egész napon át tartok” (SzT.).

A *huncut* melléknévből *-ság* főnévképzővel a fent említett, kevésbé negatív emberi vonások jegyeit továbbvivő elvont értelmű *huncutság* ('csalafintaság, fondorlatosság, ravaszság; csibészesség, kópéság; hamiskodás, pajkosság') származék jött létre. 1768: „meg szokott régi *Huntzfutságára* ritka ha vissza nem vagyik”; 1847: Kitsi Roza... friss, eleven nagy boho, 's minden nap új *huntzfutsággal* áll elé” (SzT.).

Kicsinyítő képzős főnévi származék, a *huncutka*, elsődlegesen szintén személyre vonatkozhatott, s ebből valószínűleg metonimikus névátvitellel kapta a 'homlokra, halántékra fésült, göndörített, lelógó női hajtincs, férfi oldalszakáll' jelentést. 1770: „*huntzfutkáját*” (TESz.). Az ebből képzett *huncutkás* melléknévben pedig tovább enyhül a tőnek a már korábban megszélidült melléknévi jelentése, s lett: 'pajkosan csintalan, játékos <személy>' vagy a <személy valamely megnyilvánulása> (*huncutkás mosoly*).

A *huncut* szóval alkotott összetett szavak száma csekély, és többnyire nyelvjárási szinten rekedtek. Ezekbe az összetételekbe szintén az újabb, megszélidült jelentések valamelyikével lépett be többnyire előtagnak: *huncutgulyás* 'hamis gulyásleves'; *huncutlaska* 'metélt tészta'; *huncutlevél* 'körözőlevél'; *világhuncutja* 'rendkívül huncut, csalafinta, csibész ember' (ÜMTSz.).

8. A *huncut* szavunknak több száz éves élete folyamán az eddigiekben érintett változásain kívül, mintegy azoknak a következményeként változott a magyar nyelven belül, a lexémarendszerben elfoglalt helye is. E változási folyamatokat e helyen nincs módomban nyomon követni, csupán a mai szinonimikus kapcsolatait említem meg. Az előzőekben sorra vett jelentései szerint tartozott és tartozik bele bizonyos szinonimacsoportokba. A melléknévi szófajú *huncut* rokon értelmű társai (a stilisztikai, nyelvhasználati, területi különbségekre tekintet nélkül): 1. *csalafinta*, *furfangos*, *ravasz*, *alattomos*, *sunyi*, *dörzsölt*, *trükkös*, *cudri*, *góbé*, *turpis*; 2. *hamis*, *hamiskás*, *pajkos*, *játszi*, (játékosan) *ingerkedő*, *mókás*, *bohókás*; *engedetlen*, *csintalan*, *rakoncátlan*; *pajzán*, *dévaj*, *kacér* (SzinSz., MSzkt., ÉrtSz.+).

A főnévi értékű *huncut* pedig a következőkkel azonos vagy közel azonos jelentésű: *kópé*, *lator*, *selma*, *gézengúz*, *kujon*, *csirkefogó*, *himpellér*

(SzinSz., MSzkt.). Mindezen szinonimacsoportok azt mutatják, hogy a *huncut* szó a magyar nyelvi életében beilleszkedett a rokon és hasonló jelentésű szavak részrendszereibe, a rokon értelmű társaitól némiképp eltérő jelentésjegyeivel elfoglalta e szócsoportokban és szókészletünk egészében sajátos helyét.

Irodalom

- CzF. = Czuczor Gergely, Fogarasi János 1862–1874. *A magyar nyelv szótára. I–VI.* Pest.
- ÉKsz.² = Pusztai Ferenc (főszerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár.* Második, bővített kiadás. Bp.
- ÉrtSz. = A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete (szerk.) 1959–62. *A magyar nyelv értelmező szótára. I–VII.* Bp.
- ÉrtSz. = Eöry Vilma (főszerk.) 2007. *Értelmező szótár+.* I–II. Bp.
- Hadrovics László 1992. *Magyar történeti jelentéstan.* Rendszeres gyakorlati szókincsvizsgálat. Bp.
- Jakab László – Bölcskei András 1993. *Csokonai-szókincstár. I.* Debrecen.
- Károly Sándor 1970. *Általános és magyar jelentéstan.* Bp.
- Kiefer Ferenc – Gyuris Beáta 2006. Szemantika. In. Kiefer Ferenc (főszerk.) *Magyar nyelv.* Bp. 175–221.
- MSzkt. = Kis Gábor (főszerk.) 1998. *Magyar szókincstár.* Bp.
- D. Mátai Mária 2003. Szófajttörténet. In. Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) *Magyar nyelvtörténet.* Bp. 393–429.
- A. Molnár Ferenc 1991. A két- és többszófajúság; a szófajváltás. In. Benkő Loránd (főszerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei.* Bp. 553–583.
- Péter Mihály 1991. A nyelvi érzelm kifejezés eszközei és módjai. Bp.
- Pusztai Ferenc 2003. Jelentéstörténet. In. Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) *Magyar nyelvtörténet.* Bp. 851–893.
- SzinSz. = O. Nagy Gábor – Ruzsiczky Éva, 1983. *Magyar szinonimaszótár.* Bp.
- SzT. = Szabó T. Attila – Vámszer Márta – Kósa Ferenc (szerk.) 1975–2005. *Erdélyi magyar szótörténeti tár. I–XII.* Bp.–Kolozsvár.
- TESz. = Benkő Loránd (főszerk.) 1967–76. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I–III.* Bp.
- ÚMTSz. = B. Lőrinczy Éva (főszerk.) 1979–. *Új magyar tájszótár. I–.* Bp.

Simigné Fenyő Sarolta

Lingvicizmus, nyelvi imperializmus

Bevezetés

A tanulmány három részre tagolódik. A bevezetés (1.) Bábel tornyának legendáját idézi, és azt emeli ki, hogy a nyelvi agresszió miként hozható kapcsolatba a bábéli események értelmezésével. Az első rész (2-3.) a lingvicizmussal és a nyelvi imperializmussal foglalkozik, azzal, hogy ezek az ideológiák miként hatják át a nyelvhasználatot, és hogy milyen sajnálatos következményekkel járhatnak. A második nagy rész (4-7.) a világnyelv és az agresszió kapcsolatát szemlélteti, majd bemutatja, miként lehet a nyelvi imperializmust, ezen belül az angolt mint világnyelvet pozitív célok szolgálatába állítani.

1. A többnyelvűség mint a nyelvi agresszió forrása

„A föld akkor még egy ajkú és egyazon beszédű volt” (Ter.11, 1-9). Ezekkel a szavakkal kezdi a Biblia a Bábel előtti időszak jellemzését, amikor a legenda szerint az emberek egyetlen nyelvet beszéltek, és ugyanazokat a szavakat használták. Egy volt az emberek és az Isten nyelve is. A Bábel előtti korszak nyelvi szempontból ideális állapotnak számít, hiszen az emberek ekkor még egyetértésben éltek, közös céljaik voltak, és egy mindenki számára érthető, közös nyelvet használtak. Az eredeti, Istentől való, tiszta nyelv még nem tartalmazott a nyelvi diszkriminációra lehetőséget nyújtó, alacsonyabb és magasabb presztízssű nyelveket, illetve nyelvváltozatokat.

Nem volt különbség sem a különböző nyelvközösségek, sem pedig a vidéki és a városi emberek nyelvhasználata között. Senkit nem bélyegezhettek meg azért, mert a magyar nyelv használata során pl. a *talán* helyett azt mondta volna, hogy *tán*, a *kellene* helyett azt, hogy *kéne*, a *mi* helyett azt, hogy *mink*, vagy a *hozzánk* helyett azt, hogy *nálunk*. Az említett beszédmódhoz nem kapcsolódhatott negatív társadalmi sztereotípiák, mely szerint így csak egy műveletlen, társadalmilag alacsony rendű személy beszélhet. Nem léteztek olyan ideológiák és struktúrák sem, „amelyek a nyelvi alapon elkülönülő közösségek közötti egyenlőtlen hatalommegosz-

tást” lettek volna hivatottak elősegíteni, illetve reprodukálni (<http://hu.wikipedia.org/wiki/Lingvicizmus>).

A legenda szerint a torony összeomlását követően átok szakadt az emberiségre. A különböző nyelvek megjelenése nemcsak a megértés hiányát eredményezte, hanem szította az adott nyelven belüli és a különböző nyelvek közötti társadalmi és politikai ellentéteket is.

A Bábel tornyának összeomlását leíró történetnek különböző olvasatai, eltérő értelmezései vannak. Egyik értelmezés szerint az a nyelv, amelyet Isten adott az embereknek, az áttetsző dolgok jele volt. A nevek azokra a dolgokra vonatkoztak, amelyeket jelöltek. Bábel tornyának pusztulásakor Isten nem a nyelveket választotta el egymástól, hanem csupán az áttetszőséget, a szavaknak a dolgokkal való hasonlóságát szüntette meg. A nyelvek ezen elveszett hasonlóság alapján különböznek egymástól. „Csupán egyetlen nyelv őrzi a hasonlóság emlékét, ... A héber ... romjaiban hordozza az elsődleges megnevezés ismertetőjegyeit” (Foucault 2000: 55). Vagyis a héber volt az az első nyelv, amelyen Isten az emberekhez szólt.

Mások viszont nem feltétlenül fogadták el ezt az álláspontot. Amikor kutatni kezdték, hogy vajon nem az ő anyanyelvük lehetett-e az eredeti, Istentől való nyelv, nyilvánvalóan nem voltak tudatában, hogy olyan tevékenységbe kezdtek, amelyet az utókor majd az *agresszív* jelzővel fog illetni. Nem tudhatták, hogy törekvésükkel a nyelvi diszkriminációnak azt a fajtáját vetítik előre, amely a nemzeti nyelvek ellen irányul.

Megkezdődött a nyelvek vetélkedése. „Önjelölt nyelvészek” jelentek meg szinte minden nyelvközösségben, és megkíséreltek olyan elméleteket gyártani, amelyek saját nyelvük elsődlegességét, felsőbbrendűségét, míg más nyelvek „zagyvaságát”, alacsonyabb rendűségét hirdették. Egyesek már az Édenkertbe is bevitték a többnyelvűséget. Az újkorban egy spanyol tudós például kijelentette, hogy a Paradicsomban Ádám spanyolul beszélt, Éva olaszul válaszolt, a kígyó pedig németül sziszegte csábító szavait (Tótfalusi 1976). A 19. században nálunk is napvilágot láttak olyan, a tudományos megalapozottságot messzemenően nélkülöző írások (Horváth István történész tollából), amelyek bizonyítani kívánták, hogy a világ legősibb népe a magyar, és ennek következtében az első nyelv is a magyar volt. Horváth István *Babilon* nevében például *Bábolnát* vélte felfedezni, az ismert pun város, *Karthágó* nevét *Kard-hágóra*, Stockholm nevét pedig *Istókhalomra* vezette vissza. Véleménye szerint a *magyarokat* nevezték *makaroknak* is, amelyből a *makarosz* görög szó ered. Jelentése: *boldog*. Az átvétel magyarázata pedig az, hogy a magyarok uralma boldoggá tette a világ népeit.

A magyar nyelv elsődlegességéért Táncsics Mihály is síkraszállt, azt hangoztatva, hogy minden nép őse a magyarság. Ez a szittya eredetű ősnép alkotta meg a nyelvet, fedezte fel és ruházta fel jelentéssel a hangokat.

A 20. század elején Markos Gyula írt nyelvészeti tanulmányt arról, hogy magának a héber nyelvnek s így a világ többi nyelvének is a magyar volt az őse, és hogy a Bibliában 6000 magyar szó fordul elő; természetesen a magyarázatot minden esetben erőszakos szórokonításokról tanúskodott (Tótfalusi 1976: 16–18).

Természetesen az említett megoldások messzemenően nélkülözik a tudományos megalapozottságot, és arra ösztönöznek, hogy kijelentsük: nem szabad hamis érveket keresni azért, hogy egy nyelv felsőbbrendűségét megkíséreljük bebizonyítani. A Tótfalusi István könyvében felsorakoztatott példákat csupán azért idéztük, hogy felhívjuk a figyelmet a nyelvi agresszió egyik megnyilvánulási formájára. A továbbiakban két ideológia, a lingvicizmus és a nyelvi imperializmus bemutatásával foglalkozunk.

2. A lingvicizmus mint a nyelvi diszkrimináció eszköze

A nyelvhasználat és általában a nyelv lehet a hatalomhoz való hozzáférésnek, a hatalom gyakorlásának és a hatalomból való kirekesztésnek is az eszköze. A dominanciára való törekvés gyakran nyilvánul meg másokat kirekesztő vagy leigázó, lingvicista ideológiával átítatott, agresszív cselekedetekben.

A lingvicizmus a nyelvi diszkriminációt támogató gondolkodásmód, a diszkrimináció egyik fajtája, a nyelvi dominanciával és a nyelvi jogtalansággal kapcsolatos, a rasszizmussal és az etnicizmussal rokon jelenség. Ez az ideológia egyrészt megnyilvánulhat a kisebbségek nyelvhasználatára, másrészt pedig más nemzeti nyelvek beszélői ellen elkövetett agresszióban is. Mivel a jelenség még az ország határain belül is előfordul, gyakran tapasztaljuk, hogy a magyar nyelv valamelyik területi változatát beszélő személyeket azért éri – a lingvicizmus mint ideológia következtében sértegetésben és lenéző magatartásban megnyilvánuló – agresszió, mert anyanyelvünknek nem a sztenderd, hanem az attól szóhasználatában és grammatikai szerkezeiben eltérő változatát beszélik. Gyakori jelenség, hogy a vidékről városi középiskolába kerülő tanulókat az osztálytársaik kiközösítik, nyelvhasználatukat a tanárok rendszeresen kijavítják, azt sugallva, hogy az otthonról hozott nyelvhasználat nem helyénvaló, az édesanyától tanult nyelv „rossz” nyelv.

Az etnicizmushoz, a rasszizmushoz hasonlítható gondolkodásmód nemcsak hazánkban, hanem más országokban is tetten érhető. Káros következményeit, a kisebbségi nyelvek kiszorítására irányuló hivatalos attitűdöket mutatja be és szemlélteti számos tanulmányában Tove Skutnabb-Kangas svéd–finn kétnyelvű, Dániában élő alkalmazott nyelvész, a kisebbségi oktatás, a kétnyelvűség, a nyelv és a hatalom összefüggéseinek kutatója, a kisebbségek nyelvi jogainak szószólója. (A szerző az 1970-es években két nagyhatású jelentést készített a kisebbségi oktatásügyről az UNESCO számára. Régóta vizsgálja az őshonos és bevándorló kisebbségeket, elsősorban Skandináviában.) Egyik írásában, egy török–kurd példára utalva kiemeli, hogy a nyelvi agresszióhoz gyakran fizikai erőszak is társul olyan esetekben, amikor a kisebbségi gyerekeket bentlakásos iskolákban nevelik. Az asszimiláció, a többségi nyelv elsajátítása érdekében arra kényszerítik őket, hogy csak a többségi nyelvet használják, s még testi fenyegetést is alkalmaznak, ha a gyermek anyanyelvén megszólal. Szégyenérzetet keltenek a gyermekekben, és rákényszerítik őket arra, hogy tagadják meg anyanyelvüket és kultúrájukat. Ennek következtében sokan a többségi nyelvet csak alacsony színvonalon tanulják meg. „Néhány év után a gyermekek megtagadják szüleiket. Az iskolában megtiltják nekik, hogy kurdul beszéljenek. Azt tanulják, hogy a kurdok koszosak és primitívek. S mikor falujukba hazatérnek, szüleiknek csak annyit mondanak, hogy ők törökök, és semmi szükségük primitív kurd szülőkre. Azt várják szüleiktől, hogy törökök kezdjenek beszélni, és váljanak civilizáltakká” (Skutnabb-Kangas in Csernusné Ortutay – Forintos 2000: 66). A skandináv kutató az agresszív társadalmi ráhatást a bunkósbot és a mézesmadzag, azaz a büntetés és a jutalmazás példájával szemlélteti. Ha a gyermekek anyanyelvüket használják, azért büntetésben részesülnek, a többségi nyelv használatáért viszont jutalom jár. A társadalom üzenete tehát a következő: a túléléshez ki kell irtani magukból értéktelennek tartott nyelveket, kultúrájukat és öntudatukat” (i. m. 67). Így történhet meg az, hogy a kisebbségek kultúrájuk és nyelvhasználatuk miatt lenézett, hatalom nélküli csoporttá válnak, értékeik soha nem alakíthatók a domináns társadalmi csoport értékeivé vagy hatalmi pozícióivá. A lingvicizmus mélyen áthatja a hétköznapi gondolkodást. A sztenderd nyelvet beszélők mint domináns csoport uralkodnak a nyelvváltozatok beszélői fölött, és emiatt az utóbbiak alárendelt pozícióba kerülnek, és gyakran a társadalom periferiájára kényszerülnek (<http://hu.wikipedia.org/wiki/Lingvicizmus>).

Nyelvi agresszió következménye az is, hogy Afrika számos országában (pl. Csád, Gambia, Namíbia, Nigéria) a lakosság jelentős része azért lesz

funkcionális analfabéta, mert az iskolában nem az anyanyelvén, hanem egy második vagy egy idegen nyelven tanították írni és olvasni. Ezekben az iskolákban a lemorzsolódások és az iskolai kudarcok forrása gyakran az, hogy az oktatási nyelv nem az anyanyelv. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, a problémát az okozza, hogy a törzsi nyelvek nem rendelkeznek írásbeliséggel, az anyanyelvi oktatás feltétele viszont az lenne, hogy a világ számos anyanyelvét legalább részben írásbeliséggel rendelkező nyelvvé fejlesszék (i. m. 85).

A két- vagy többnyelvűséghez való viszonyulás nagy változatosságot mutat. Megítélésében, illetve elítélésében mindig a nyelvek presztízse játsza a döntő szerepet. Nem ítélik el, sőt, magasra értékelik az iskolában szerzett nyelvtudást, ha az elsajátított nyelvet gazdasági vagy kulturális szempontból hasznosnak tartják. Ezzel szemben a kisebbségek, a bevándorlók kétnyelvűségét az Egyesült Államokban például a szegénységgel és a tudatlansággal hozzák kapcsolatba, a beszélőket az idegenség vagy a korlátozott angol nyelvtudás címkéjével illetik. Debi Pattanayak indiai kutató a többnyelvűséggel kapcsolatos nyugati szemléletet így jellemzi: „Ideális esetben egy ország egynyelvű. Szomorú, de még elviselhető, ha hivatalosan kétnyelvű. Ha viszont három vagy annál több nyelvet beszél, az az ország csak harmadik világbeli és barbár lehet. A civilizáció érdekében mindent meg kell tenni az egynyelvűsítésért” (De Swaan 2003: 64). Ezt a szemléletmódot fölösleges kommentálni.

3. A nyelvi imperializmus

A kutatók a lingvicizmus egyik altípusának tekintik a nyelvi imperializmust, amely azt jelenti, hogy „az egyik nyelv beszélői uralkodnak más nyelvek beszélői fölött, megsértve azok nyelvi jogait. Korunkban az angol a legdominánsabb nyelv, mely a legkülönbébb ideológiák és rendszerek által támogatott sokféle, részben pozitív, részben semleges, részben lingvicista célt szolgál”(Tove Skutnabb-Kangas 1997). Hogyan lett az angol a modern világ *lingva franca*-ja, a nemzetközi gazdaság, a kereskedelem, a politika, a tudomány és a technika nyelve? „A világnyelvvé válást erőszak, nevezetesen katonai hódítások, az őslakosság gyarmatosítása vezette be, illetve tette lehetővé. ... A mai világnyelvek múlt- és jelenbeli birodalmak nyelvei” (Kiss 2002: 260). S hogy az erőszakos katonai hódításokat követően melyik ország nyelve válhatott világnyelvvé, azt részben az döntötte el, hogy mely nyelvközösségnek volt nagyobb gazdasági, technikai és tudományos ereje, és ennek következtében nagyobb befolyá-

sa, illetve hatalma. Másrészt pedig az, hogy mely nyelven közvetítettek olyan új ismereteket, amelyekről más nyelvek beszélőinek érdekében állt informálódni.

4. Világnyelv és agresszió

Azok, akik a többnyelvű világban csak anyanyelvüket beszélik – s ha ez nem világnyelv –, magukra maradnak, hiszen nem jutnak el hozzájuk létfontosságú információk. Egynyelvűségük miatt gyakran érznek kiszolgáltatottságot, félelmet és fenyegetettséget. Így volt ezzel Kosztolányi Dezső is, akinek számos írásában találunk utalást a Bábel okozta sorscsapásra, az összhang, a megértés tragikus hiányára. „Az én koromban vad, bábeli nyelvzavarok feleltek” – írja *A nyelvtanulásról* című elbeszélésében. Ezek a sorok egy közös nyelv hiányára utalnak, s ezzel még a XX. században sem rendelkezik az emberiség. *Az új kultúrnyelv* című írásában „a remények csillagaként” az eszperantóban látja a megoldást a többnyelvűség által okozott zűrzavar megszüntetésére. Zamenhof tevékenységét így jellemzi: „A bábeli nyelvzavart eloszlatja, mint zseniális operatőr felvágja a némák és gyámoltalanok papagájnyelvét, s a gyerek módra veszedő nemzeteket kibékíti egymással, mert megérteti őket” (Kosztolányi 2002: 10). Sajnos, a Zamenhof által megalkotott kultúrnyelv nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Helyette az angol indult el hódító útjára, amelyet a legfrissebb adatok szerint jelenleg már 1200-1500 millióan beszélnek. Az angol világnyelvvé válásának lehetnek agresszióval járó, negatív következményei. Nemzetközi szintén való folyamatos terjedésének egyik velejárója az, hogy egyes országokban, pl. a hajdani angol gyarmatokon az oktatás angol nyelven folyik, és ez a tény a nemzeti nyelv lebecsüléséhez, háttérbe szorításához vagy teljes kiszorításához, illetve az angol és más nyelvek közötti kulturális egyenlőtlenségek kialakulásához és fenntartásához vezethet. Amikor a világnyelv megjelenése és terjedése az anyanyelv „megsemmisítésére” irányul, a nyelvi imperializmusnak arról a fajtájáról beszélhetünk, amely a politika, az oktatás és a kultúra területén kifejtett agresszióon keresztül valósul meg. Ennek szükségszerű következménye a csak anyanyelvükön kommunikálókat kirekesztő politika, amely ugyanakkor az angolt jól beszélők legitimált előnyökhöz juttatásával párosul.

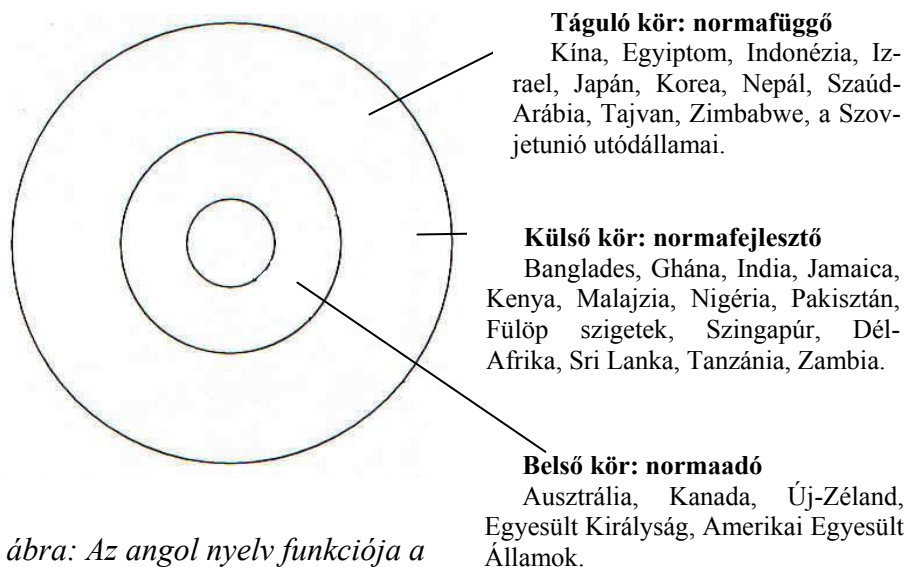
Hasonló a helyzet a francia nyelvvel is, amelyet a nagyvilágban az angol után – idegen nyelvként – a legtöbben tanulják. 41 országban rendelkezik hivatalos státussal, legtöbbjük a Frankofónia tagja, ami a francia

nyelvet használó országok és kormányok nemzetközi szervezete. A francia különböző nemzetközi szervezetek, pl. az Afrikai Unió, az ENSZ, az Európai Bíróság stb. Az Európai Unió több szervezetében kap kitüntetett szerepet, pl. az Európai Unió Bíróságán franciául zajlik a bírászkodás (<http://hu.wikipedia.org/wiki/Francia-nyelv>). Afrika számos országában, ahol a lakosok anyanyelvükön is képesek kommunikálni, tehát még ott is, ahol formálisan létezik „nemzeti nyelv” (Ruanda, Szenegál, Kongó), az ország hivatalos nyelve a francia. Ezen a nyelven folyik a kormányzás, a közigazgatás, a rádió- és tv-adás, az oktatás, a tudomány művelése stb. Ennek egyik oka pl. Szenegálban – ahol a volof nyelv is betölthetné a nemzeti nyelv funkcióját – az, hogy a volof nemzeti nyelvvé válása elé a „nyelvi feltékenység” akadályt gördít. A többi törzsi nyelv nem ismeri el a volofot mint közvetítő nyelvet. A másik ok pedig az, hogy a szülők nem akarják afrikai közvetítő nyelvre taníttatni gyermekeiket, mert a társadalmi elithez való tartozást, előnyös, magas presztízsű állásokat csak a francia nyelv birtokában tölthetnek be. Afrikai országokban az a vélemény terjedt el, hogy egy afrikai nyelv birtokában legfeljebb sofőr lehet az ember, és más autóját vezetheti. A franciával viszont autóhoz juthat, és más hozzá-viszi őt (De Swaan 2003: 127).

5. Az angol nyelv jellemzői és funkciója a világ különböző országaiban

A 21. század elejére az angol lett a modern *lingua franca*, a világ leggyakrabban használt közvetítő nyelve. A globális világban különböző funkciókat tölt be. Kachru indiai származású kutató 1985-ben megalkotott egy koncentrikus körökből álló modellt, amelyek segítségével azt szemlélteti, hogy az angol nyelv mennyire eltérő szerepeket tölt be, mennyire különböző szociolingvisztikai szituációkat alakít ki a különböző kontinenseken, például Afrikában, Ázsiában vagy a Közel-Keleten. Bár európai elterjedését egy globális folyamat részének tekinthetjük, a modell sem Európára, sem kimondottan valamelyik európai országra nem vonatkozik (Kachru 1985).

A három koncentrikus, egy belső, egy külső és egy egyre inkább táguló körből álló modellben minden egyes kör az angol nyelv elterjedésére, elsajátításának módjára és azokra a funkciókra vonatkozik, amelyeket az angol nyelv világviszonylatban betölt.

1. ábra: Az angol nyelv funkciója a világ különböző országaiban Kachru 1985-ös modellje alapján.

A belső körbe azok az országok kerültek, amelyekben az angolt anyanyelv-ként beszélik (Egyesült Királyság, az Egyesült Államok, Ausztrália, Kanada és Új-Zéland). Ezek az ún. normaadó országok. A nem anyanyelvű beszélők számára az itt felsorolt országokban használatos angol nyelv a sztenderd változatot, a normákat biztosítja. A nem angol anyanyelvűek arra törekszenek, hogy a sztenderd angol normáihoz alkalmazkodjanak, a nyelvtanulók pedig ezen nyelv modelljei alapján tanulják, illetve sajátítják el az angol nyelvet.

A modellben a belső körre egy második kör épül, amelybe a következő országokat helyezte a szerző: Banglades, Ghána, India, Jamaica, Kenya, Malajzia, Nigéria, Pakisztán, Fülöp-szigetek, Szingapúr, Dél-Afrika, Sri Lanka, Tanzánia, Zambia. Ezek az országok korábban Anglia gyarmatai voltak. Itt az angol egyike a két vagy három használatban lévő nyelvi kódoknak, vagy ez a hivatalos nyelv (pl. Nigériában), vagy az állami nyelvek egyike (pl. Zambiában), vagy az anyanyelvvvel párhuzamosan létező társnyelv (pl. Indiában), amelyet különböző társadalmi, oktatási és hivatalos, ügyintézésrel kapcsolatos szituációkban használnak. A külső körbe tartozó országok az angol nyelv használata szempontjából norma-

fejlesztők, mivel ezekben az országokban folyamatban van a náluk használatos angol nyelv normáinak kialakítása.

A harmadik, ún. táguló körben olyan országokat helyezett el a modell megalkotója, mint pl. Kína, Egyiptom, Indonézia, Izrael, Japán, Korea, Nepál, Szaúd-Arábia, Tajvan, Zimbabwe és a hajdani Szovjetunió utódállamai, ahol nem volt angol gyarmatosítás, itt az angol nem második vagy hivatalos, hanem nemzetközi nyelvként funkcionál. Az angol nyelvnek az itteni beszélők által kialakított változatait az indiai nyelvész performancia-változatoknak nevezi, mivel az itt élő emberek az angolt (a magyarokhoz hasonlóan) idegen nyelvként tanulják, körükben ez a nyelv egyre népszerűbb, a nyelvtanulók száma pedig rohamosan nő. Számukra a normákat a belső körben elhelyezett országokban beszélt angol nyelv szolgáltatja, tehát az angol nyelv használata náluk norma függő (Kachru 1985). A modell minden egyes országot önálló szociolingvisztikai egységnek tekint. Mivel a modell Európa országaival egyáltalán nem foglalkozik, érdemes megvizsgálni, hogy az utóbbi években az angol nyelvnek Európában milyen jellemzői és funkciói alakultak ki.

6. Az egységes Európa szociolingvisztikai jellemzői

Az angol nyelv használatát illetően Európában egyedülálló szociolingvisztikai szituáció alakult ki, amelynek legfontosabb jellemzői a következők:

Vannak a Közösségnek olyan országai, amelyekben ez a lakosság anyanyelve (Nagy-Britannia és Írország), mások viszont idegen nyelvként vagy nemzetközi nyelvként használják. Luxemburgban a francia és a német mellett első(dleges) nyelvként tartják számon, Hollandiában egyike azon nyelveknek, amelyet sokan megértenek, hiszen az angol az általános és a középiskolákban kötelező tantárgy. A többi tagállamban az angol általában az idegen vagy nemzetközi nyelv, a tudományos élet nyelve, a vállalati nyelv és egyes esetekben a második nyelv szerepét tölti be.

Új jelenség, hogy az angol mint *lingua franca* egyre gyakrabban funkcionál vállalati nyelvként, hiszen a vállalatoknak szükségük van egy közös nyelvre (pl. a finnországi Nokia esetében). Az angol mint vállalati nyelv politikai célokat is szolgál, a nyelvi agressziót küszöböli ki, mivel nyelvi semlegességet képvisel. Közismert tény, hogy francia és német vállalatok sokáig küzdöttek a nyelvi fölényért. Amikor pl. a francia Rhone-Poulenc és a német Hoechst cég 1999-ben az Aventis nevű közös

vállalatot létrehozta, az új cég vállalati nyelve az angol lett. Ez egyrészt szakmai szempontból volt hasznos, másrészt fontos nyelvpolitikai szerepet is betöltött: csökkentette a két nemzet közötti kulturális feszültséget (McArthur 2001: 2).

Miközben Európában az angol nyelv a fenti funkciókat betölti, ún. *nativizációs* folyamaton megy keresztül, „eleurópaiasodik”, és ez a jelenség egyrészt minden országban, másrészt a nyelvhasználat valamennyi szintjén (a nyelvi forma, a kontextus és a diskurzus szintjén egyaránt) megfigyelhető. Az angol nyelvnek az adott ország nyelvéhez igazítása megnyilvánulhat a nyelvi funkciók kijelölésében, a lexikalizációban, a szemantikai jelentés bővülésében, illetve szűkülésében. Leggyakrabban azonban a lexikai elemek kölcsönzése figyelhető meg.

A harmadik jellemző, amely a briteken kívül minden európai számára azonos, az angol nyelv elsajátítására vonatkozik, hiszen a nyelvi hatások, a nyelvtanulásra és a társas interakcióra vonatkozó lehetőségek a nem célnyelvi országokban szintén azonosak (Berns 1995: 6).

7. Az euro-angol jellemzői

A nyelvi agresszió egyik megnyilvánulási formájának tekinthető, hogy angol lexikai egységek honosodnak meg a világ, ezen belül Európa különböző nyelveiben is. Európában ezt az agressziót az euro-angol kialakulása és terjedése ellensúlyozza, amely egyelőre lassú folyamat. Az európai angol vagy egyszerűen csak *euro-angol*, az EU-ban tapasztalható multilingvizmussal és multikulturalizmussal párhuzamosan létező és funkcionáló lingua franca, az Európai Közösség közvetítő nyelve (Berns 1995: 7).

Sajnos, az euro-angol elnevezés az angolt anyanyelvként beszélők számára negatív konnotációt hordoz: „helytelen”, hibrid angol nyelvet (*Euro-speak*) értenek rajta, amelynek „hibáit” Brüsszelben követték el, amely károsan befolyásolja a sztenderd angol nyelvet.

Európai perspektívából szemlélve viszont a helyzet egészen más. Nálunk az euro-angolt az angol nyelv egyik új, jellegzetes, kimondottan európai változatának tekintik, amely a nyelvi közvetítés eszköze a különböző anyanyelvű tagállamok polgárai között (ugyanúgy, mint a *Kachru*-féle modellben a külső körben elhelyezett országokban, a hajdani angol gyarmatokon). Az EU ugyanis egy olyan politikai entitás, ahol egyrészt jelen van a multilingvizmus, másrészt az angol szintén közvetítő nyelvként funkcionál.

Az európai jelleg legszembetűnőbb vonása a szókincs területén mutatkozik meg. Gyakori például a franciából és németből átvett szavak, pl. az *eventuel* határozószó használata, amelynek jelentése a *probably*, *perhaps* jelentésével azonos, vagy az *actual* melléknév, amelynek jelentése *current*, *topical*. Jelentős politikai eseményekre olyan tulajdonnevekkel utalnak, mint pl. *Maastricht* vagy *Schengen*. Gyakoriak az *euro* előtagot tartalmazó főnevek és melléknevek. A Brüsszelben tevékenykedő politikusokra és köztisztviselőkre az *eurocrats* főnévvel szokás utalni, az angol nyelvnek pedig az a változata, amit használnak, az *euro-speak* vagy *euro-angol*. Az sem véletlen, hogy az egységes valutát *euronak*, a papírpénzt *euro-bankjegynek* nevezik, amelyekkel az *euro zónában* lehet fizetni. Rendkívül sok a betű- vagy mozaikszó, amelyekben szintén szerepel az Európára utaló „E”, pl. *EMU*, *ECU* stb. A bürokráciára köznév helyett gyakran a *Berlaymont* tulajdonnévvel utalnak, ami a brüsszeli *Európai Bizottság* épületének a neve. A *state*, *country* és *nation* főnevek helyett Európában a Közösség országait *tagállamoknak* (*Member States*) nevezik, és ez a kifejezés némi többletet, politikai tartalmat is kifejez. Az EU polgárai gyakran használják az *additionality* főnevet is, amely az Országok László és Magay Tamás által szerkesztett Angol–magyar nagyszótárban egyáltalán nem szerepel. Jelentése csak körülírással határozható meg: az Európai Regionális Fejlesztési Alaptól kapható támogatás igénylése az országos vagy helyi hatóságokon keresztül. Megfigyelhetjük, hogy az euro-angol nem a *domestic market*, hanem inkább az *internal market* kifejezést használja, *hazai piac* helyett *belső piacról* beszél (Modiano 2001: 13).

Láthatjuk tehát, hogy mennyire gyakoriak az európai fogalmakat, európai tapasztalatot tükröző szavak és kifejezések, amelyek az európai nyelvekben megszokottak és elfogadottak, és az euro-angolban fokozatosan honosodnak meg. Ezek nálunk a nativizációs folyamatok eredményeképpen alakultak így, és rendkívül hatékony kommunikációs eszköznek bizonyulnak, míg a született angolok számára nem feltétlenül érthetőek, sőt, idegenek. Modiano ezt a folyamatot így jellemzi: Kezdetben az európai tapasztalatot tükröző kifejezéseket csak azok értik meg, akik azt a nyelvet beszélik, amelyikből az új kifejezés származik. Idővel majd az angolok is megértik és elfogadják, majd meghonosítják (Modiano 2001: 13–14). Az euro-angolt beszélők gyakran helytelen nyelvtani szerkezeteket használnak, és ezek a szerkezetek gyakoriságuk következtében válnak elfogadottá. Ezt egy svéd példával tudjuk szemléltetni. Ha valaki nem törődik vagy nem akar foglalkozni valamivel, svédül a *hoppa över* ígét

használja, amelynek angol megfelelője a *hop over*. Míg az angol ige pl. a *hop over to Paris* és ehhez hasonló szerkezetekben fordul elő, az angolul beszélő svédok gyakran azt fejezik ki ezzel az igével, hogy valamivel nem kívánnak foglalkozni. Természetesen a beavatatlanok ezt hallván zavarba jönnek. Később viszont, amint ez a kifejezés elterjed a hétköznapi nyelvhasználatban, azok is használni fogják, akik a svédet nem ismerik (Modiano 2001).

Összegzés

Többnyelvű világban élünk. Társadalmi és kulturális identitásunkat és esélyeinket, egyéni boldogulásunkat nagymértékben meghatározza, hogy anyanyelvünknek mely változatát beszéljük, illetve, hogy tudunk-e angolul, franciául vagy németül is kommunikálni. Bízunk benne, hogy a jövőben a nyelvpolitikusok által felvállalt küldetés elsősorban az oktatásban vezet majd szemléletváltáshoz, amelynek következtében a tanárok fellépnek a nyelvi alapon történő hátrányos megkülönböztetés és a diszkrimináció ellen. Abban is bízunk kell, hogy a jövőben olyan nyelvpolitikai döntések születnek, amelyek nem szubtraktív, hanem additív jelleget öltenek. Nem a nemzeti nyelvek háttérbe szorítását tűzik ki célul, hanem azt, hogy a nemzeti nyelvek és a világnyelv a nemzeti és a kulturális identitás megtartása mellett, egymással párhuzamosan funkcionáljanak, és a globális világban a kölcsönös megértést szolgálják.

Irodalom

- Berns, M. 1995. English in the European Union. In: *English Today*, 43, Vol. 11. No. 3. 3–11.
- De Swaan, Abram 2003. *A nyelvek társadalma*. Budapest: Typotex Kiadó.
- Foucault, Michel 2000. *A szavak és a dolgok*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Kiss J. 1995. *Társadalom és nyelvhasználat*. Szociolingvisztikai alapfogalmak. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kosztolányi Dezső 2002. *Nyelv és lélek*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Kachru, B. B. 1985. „Standards, codification and sociolinguistic realism: the English language in the outer circle.” In Quirk R. and Widdowson, H. G., eds. *English in the World: Teaching and learning the language and literatures*. pp. 11-30. Cambridge: University Press.
- McArthur, T. 2001. Euro-evolution? In: *English Today* 68. Vol. 17, No. 4. p. 2.
- Modiano M. 2001. A new variety of English. In: *English Today* 68. Vol. 17, No. 4. pp. 13–14.

Skutnabb-Kangas, Tove 1997. *Nyelv, oktatás és kisebbségek* (Szerk: Bárdi Nándor – Dippold Péter) Teleki László Alapítvány, Budapest. 63–67.
Tótfalusi István 1976. *Bábel örökében*. Budapest: Móra Könyvkiadó.

(<http://hu.wikipedia.org/wiki/Lingvicismus>)

(<http://hu.wikipedia.org/wiki/Francia-nyelv>)

Domonkosi Ágnes

A nyelvi agresszió szerepe a személyközi viszonylatokban

1. Az agresszió jelensége a pszichológiában, a szociálpszichológiában és az etológiában is kulcsfogalomnak számít. A fogalom körülhatárolását a különböző megközelítési módok eltérései mellett az is nehezíti, hogy „az agresszió nem egy bizonyos típusú, könnyen meghatározható paraméterekkel és jól reprodukálhatóan leírandó viselkedés, hanem egy igen nagy formai sokféleséget mutató gyűjtőkategória” (Tóth 2007: 3).

Az *agresszió* kifejezés a latin *aggredior* szóra vezethető vissza, amelynek elsődleges jelentése 'közelít', és erre épül rá a 'támad' jelentés. A szó etimológiájában érzékelhető kettősség a személyközi viszonylatokban működő agresszió értelmezésére vetítve azért elgondolkodtató, mert minden társas interakció közeledésre épül, és valóban éppen ezáltal hordja magában a támadás lehetőségét.

Az agresszió jelenségének leírásában és körülhatárolásában a verbális agresszió a fizikai agresszióval dichotómiába állítva jelenik meg. Buss agressziótipológiájában ezt a kettősséget jellemezve a verbális agressziót olyan viselkedésformaként határozza meg, amely bizonyos nyelvi kifejezések használata révén alapvetően pszichológiai fájdalom, sérülés, presztízs- és státuszvesztés okozására törekszik (1961).

A nyelvi agresszió olyan nyelvi vagy a nyelvhasználathoz kapcsolódó viselkedésformaként határozható meg tehát, amelynek során a beszélő direkt vagy indirekt módon megsérti a beszédpartner vagy egy másik személy énképét, öndefinícióját, identitását (vö. Kegyesné 2003: 1).

Az agresszió lehetséges megnyilvánulási formái között a nyelvi agresszió vizsgálata és értelmezése azért is játszik különösen fontos szerepet, mert a hétköznapiakban leggyakrabban ezzel a formájával találkozunk: az agresszió nem a test és az élet ellen irányul a legtöbbször és a legáltalánosabban, hanem éppen a másik ember énképe ellen (vö. Buda 1986: 191).

2. A verbális agresszió fogalmának pontos körülhatárolása a jelenség gyakorisága ellenére több okból is nehézségekbe ütközik. Problémát jelent a fogalom konceptualizálásában egyrészt az, hogy az agresszióban

igen sokféle, különböző nyelvi eszköz játszhat szerepet, másrészt az, hogy abban, hogy milyen nyelvi viselkedés minősül agresszívnek meghatározó szerepe van a beszédhelyzetnek, illetve a beszédpartnerek viszonyának, harmadrészt nehezítheti a fogalom körülhatárolását az is, hogy az értelmezésben szerepet kell kapnia a hatásszándék és a hatás kettősségének, azaz az agresszor és az áldozat szempontjának is.

2.1. A megnyilvánulási formák sokféleségét vizsgálva azt tapasztalhatjuk, hogy bármilyen nyelvi elem, nyelvhasználati sajátosság, társalgás-szervezési mód, nyelvpolitikai döntés válhat az agresszió hordozójává. Az agresszió megjelenhet a hangerőben, a hanglejtésben, a szóhasználatban, fogalmazásmódban, az irónia alkalmazásában, a beszédpartner félbeszakításában, de akár az anyanyelvi nyelvhasználat korlátozása révén is. A megnyilvánulási módok közül a nyelvi agresszió áldozata számára az explicitebb, könnyebben tetten érhető formák (pl. a nyílt sértés, gúny) értelmezése, pszichés feldolgozása, kezelése feltételezhetően könnyebb, mint a rejtettebb nehezebben azonosítható formáké.

2.2. A beszédhelyzet és a beszédpartnerek viszonyának kiemelt szerepét egy-egy nyelvhasználati jelenség agresszívnek minősülésében meggyőzően bizonyíthatja a sértő, bántó megszólítások empirikus vizsgálata. A megszólításokat átfogóan vizsgáló kutatásom során (Domonkosi 2002) egyrészt azt tapasztaltam, hogy baráti viszonylatban még az egyébként durva stílusminősítésű, legtipikusabban bántó hatásszándékúként azonosított megszólítások is (pl. *hülyegyerek*, *faszfej*) sértő szándék és hatás nélkül érvényesülhetnek, sőt a fokozottan bizalmas viszony kifejezőjévé is válhatnak. Másrészt viszont a sértőnek érzett megszólítások között több, önmagában semleges minősítésű elem is szerepelt: a rendőri kommunikációban több adatközlő is bántónak érezte a keresztnévi megszólítást; másrészt egy adatközlő a sógora által használt *Öcsike* megszólítást sérelmezte, egy másik adatközlő pedig a veje rokonságától érzékelte bántónak, lenézőnek a *Mama* megszólítást.

Ezek az adatközlői vélekedések azt jelzik, hogy egy interakcióban egy megszólítási forma akkor minősül agresszívnek, ha nagymértékben eltér a megszólítottnak az adott helyzetben érvényes önazonosítási módjától. Ez a jelenség pedig azt is mutatja, hogy az agresszív szándék, illetve az agresszív hatás egyaránt az interakcióban résztvevőknek az interakcióról alkotott képétől függ.

2.3. A nyelvi agresszió értelmezésének harmadik kiemelt problémája pedig éppen abból adódik, hogy bár az agresszió meghatározásaiban szinte mindig szerepel a szándékoltság kritériuma, bántó nyelvi viselkedés

szándékolatlanul is létrejöhet. Mindennapi nyelvi érintkezéseinkre, közvetlen társas kapcsolatainkra pedig az implicit, gyakran nem szándékos, sőt sokszor nehezen tetten érhető, rejtett formák is erőteljesen hatnak. Ezzel is magyarázható az, hogy a pszichológián belül a családterápiában és a párterápiában az 1960–70-es évektől előtérbe kerültek a személyközi kommunikációra koncentráló, annak minőségét javítani, tudatosságát fokozni igyekvő módszerek.

3. A nyelvi agresszió jelensége a nyelvészeti megközelítéseken belül a pragmatika nézőpontjából is megragadható. A beszédpartnerek énképe, az énképnek az interakcióban való alakulása a pragmatika ún. udvariassági elméleteiben került előtérbe, e felfogások ugyanis az udvariasságot a kommunikáció meghatározó tényezőiként tüntetve fel arra az elképzelésre építenek, hogy a társalgásokat meghatározó egyik legfontosabb cél egymás énképének megóvása.

3.1. A Leech nevéhez fűződő udvariassági elmélet azokat az elveket igyekszik megragadni, amelyeket a kommunikációs partnerek a köztük lévő kapcsolat udvariasságának fenntartása érdekében követnek. Az udvariasság elve az udvariatlan gondolatok kifejezésének minimalizálását (negatív udvariasság) és az udvarias gondolatok kifejezésének maximalizálását (pozitív udvariasság) kívánja meg (1983: 81). Az udvariassági elv működését jellemezve Leech 7 olyan maximát ír le, amelyek irányítják a nyelvi viselkedést az olyan beszédhelyzetekben, amelyekben a kommunikációs partner befolyásolása, meggyőzése a cél. A tapintat, a nagylelkűség, a megerősítés, az egyetértés, a szerénység és az együttérzés megkülönböztetett maximái közül többen egyértelműen szerepet játszik a beszédpartner énképének, önazonosítási módjának megsértését elkerülő törekvés is. A tapintat maximájában a partner költségének minimalizálása, a jóváhagyás maximáját tekintve a partner leszólásának kerülése, az egyetértés maximájából a partnerrel való nézeteltérés kerülése, a rokonszenv maximájából a partnerrel kapcsolatos ellenérzés kifejezésének minimalizálása egyértelműen a partnert nyelvileg támadó viselkedés elkerülését biztosítják. Leech elméletében az udvariassági elvet kiegészítő további elvek érvényesülésének is szerepe lehet a nyelvileg agresszív viselkedés elkerülésében. Az irónia elve szerint, ha sértést kell okozni, akkor a beszélő arra törekszik, hogy mégse kerüljön konfliktusba az udvariassági elvvel, de indirekt módon, implikátúra révén a partner megérthesse a megjegyzés valódi szándékát. Azaz az irónia révén a beszélő megelőzheti az agresszió nyílt manifesztálódását, ahogy Leech fogalmaz, az irónia „a támadás művészetét az ártatlanság látszatával vegyítő kifinomult társalgá-

si fegyver” (1983:). A Pollyanna-elv értelmében pedig a beszélőnek kerülnie kell a kellemetlen témákat, és előnyben részesítenie a kellemes témákat, ezek az eljárások pedig szintén hozzájárulhatnak ahhoz, hogy elkerüljük a partner megsértését.

3.2. Brown és Levinson udvariassági elméletükben (1987) a goffmanni arc vagy arculat (egyes magyar fordításokban homlokzat) fogalmából indulnak ki. Az arculat ebben az értelemben az én egyik nyilvános képe, amely olyan pozitív társadalmi értékeket tartalmaz, amelyre egy személy az önmagának tulajdonított szerep jogán igényt támaszthat. Elképzelésük szerint valamilyen mértékig minden illokúciós aktus, azaz minden szándékot kifejező nyelvi cselekvés veszélyeztetheti a beszédpartner arculatát. Az udvariasság felfogásukban mint arcvédő tevékenység jelenik meg, a beszédpartnerek kölcsönösen óvják egymás arcát: az udvariasság az arculatot fenyegető beszédaktusok enyhítésére való törekvést jelenti. Az arculatfenyegető aktusok enyhíthetők egyrészt az ún. mikrofon mellé stratégiával, amelynek során a beszélő indirekt módon nyilvánulnak meg, másrészt a közelítő udvariasság és a távolító udvariasság orvosló stratégiáival is. A közelítő udvariasság a beszédpartnerrel való közösségre, egyetértésre törekvést jeleníti meg, a távolító udvariasság pedig a beszédpartnernek a mások befolyásától, kényszerétől való függetlenségét, önrendelkezését hivatott jelezni.

A pragmatika szemlélete szerint tehát a társalgási műveletek egy részének célja éppen annak elkerülése, hogy a beszélő a másik énképét nyelvi viselkedésével megsértse, vagyis meghatározó társalgási cél a nyelviileg agresszív viselkedés mellőzése.

4. A beszédpartnerhez való nyelvi viszonyulás a társas kapcsolatok sikerességében is igen fontos szerepet játszik, ezért a nyelvi viselkedés tanulmányozása a pszichológia érdeklődési körébe is bevonódott. A társas kapcsolatok minőségét javítani kívánó terápiás módszerek egy részének céljai közé tartozik a nyelvhasználat átalakítása és tudatosítása (vö. Gottmann–Silver 1999, Howell–Jones 2002): pragmatikailag és szövegta-
nilag megragadható műveleteket írnak elő a partner énképének megóvása érdekében.

4.1. Az egyik ilyen lehetséges művelet az ún. énnyelv alkalmazása (Gottmann–Silver 1999: 176, Howell–Jones 2002: 111). Az énnyelv a közlés nézőpontját jelölő fogalom, olyan közlések alkalmazását jelenti, amelyben jelölt, hogy a maga a beszélő a felelős a közlésben foglalt információért, vagyis jelölt a tudatosság szubjektuma (vö. Sanders–Spooren 1997: 87). Ez a kommunikációs forma azért lehet hatásos, mert azok a

közlések, amelyekben jelöletlen a tudatosság szubjektuma, vagyis az, hogy ki felelős a bennük foglalt információért, általános érvényűnek tűnnek, ezért fenyegetőbbek, vagyis a *Nem figyelsz rám* kijelentés e feltevés szerint jobban fenyegeti az énképet, mint az *Úgy érzem, hogy nem figyelsz rám* kijelentés, amelyben az én a tudatosság megjelölt szubjektuma, és ez korlátozza a közlés érvényességének általánosságát. Emellett a „te” nyelvi megjelenítése azért is problematikus, mert a beszédpartner személyével kapcsolatos bármilyen, akár a pozitív konstatívum, vagyis állító beszédaktus fenyegetőnek érezhető címkéző jellege révén.

4.2. E megállapításokkal összhangban dolgozta ki Marshall Rosenberg amerikai pszichiáter-pszichológus Az erőszakmentes kommunikáció (EMK) módszerét (2001). Elmélete szerint az erőszakos kommunikációban a következő nyelvi viselkedésformák kapnak helyet:

1. Összehasonlítás, vádaskodás
2. Általánosítás
3. Erkölcsi ítélezés („jó/rossz”, „normális/ beteges”, „helyes/helytelen”)
4. Sértések és gorombaság
5. Az érzéseinkért való felelősség átruházása
6. Fenyegetés, büntetés

Az erőszakmentes kommunikáció Rosenberg által kidolgozott modellje viszont a következő kommunikációs mozzanatokra bontható fel:

1. Tény
2. Érzés
3. (Gondolat/vélemény)
4. Igény
5. Kérés

Az erőszakos kommunikációban alkalmazott közléstípusokat illusztrálhatja a következő példa:

Azért hagytalak ott tegnap szó nélkül [büntetés], mert egy mogorva dög vagy [sértés]. Soha nem szólsz hozzám [általánosítás], és mindig felhúzol [saját érzéseinkért való felelősség átruházása]. A barátaiddal bezzeg mindig jópofizol [általánosítás]. Visszataszító vagy [sértés]!

Ugyanez a szituáció az erőszakmentes kommunikáció modellje által megkívánt közléstípusok révén a következőképpen kezelhető:

Amikor tegnap a villamoson nem szóltál hozzám [tény], nagyon magányosnak éreztem magam [érzés]. Úgy gondoltam, hogy valami bajod van velem, és büntetsz [vélemény]. Szükségem van rá, hogy amikor veled vagyok, egy kicsit foglalkozz velem [igény]. Szeretném, ha máskor nem utaznál mellettem némán, és ha bármi bajod van, akkor elmondanád [kézés].

Miként a példa mutatja az erőszakmentes kommunikációban, csak a közösen érzékelt tény esetében nem jelölt a tudatosság szubjektuma, másrészt pedig elkülöníthetők, felismerhetők benne az érzések kifejezésének, a véleményközlésnek és a kérésnek a műveletei.

Az erőszakos kommunikáció konstatívimok alkalmazása révén bezárja a beszélgetést, nem teremt lehetőséget a párbeszédre, a beszédpartnerre pedig sértően hat. Az erőszakmentes kommunikációban ezzel szemben csak a vélemény beszédaktusa vitatható, ezáltal pedig meg is teremti a párbeszéd lehetőségét.

A párbeszéd lehetőségének megteremtése azonban nem biztosítja annak megszületését, ugyanis az erőszakmentes kommunikáció műveletei is kiválthatnak az erőszakos kommunikációra jellemző válaszokat. Az előbbi közlés például annak ellenére, hogy nem tartalmazott a másik énképét fenyegető beszédaktusokat, számos különböző olyan válaszreakciót eredményezhet, amely szintén bezárja az eredményes kommunikációt:

Nem is úgy volt. Te nem szóltál hozzám. [vita a tényeken]

Ezt a baromságot! Túl érzékeny vagy. [a beszédpartner érzéseinek megkérdőjelezése vagy minősítgetése]

Hát te nem vagy normális. Nincs nagyobb problémád? [gúny, megalázás vagy bagatellizálás]

Állandóan nyávogsz valamiért. A nők meg az ő lelki életük! [bántó általánosítás]

Te nem vagy épp eszű. [sértegetés és vádaskodás]

Nem vagyok hajlandó ezt tovább hallgatni. [a további beszélgetés elől való merev elzárkózás].

Az erőszakmentes kommunikáció modellje nemcsak a megnyilatkozásokkal elvégzett cselekedetek, hanem az általuk kifejezett megfigyelések, érzések, szükségletek tudatosítására és elkülönítésére is törekszik (Rosenberg 2001: 13), tehát a nyelvi viselkedést a viselkedés részeként igyekszik átalakítani; másrészt viszont a modell működésének hátterében az az elképzelés is meghúzódik, hogy a viselkedés egésze, illetve a személyközi viszonylatok jellege is megváltoztató a nyelvi viselkedés révén.

4.3. A nyelvi erőszak megvalósulási módjaira világítanak rá Patricia Evans munkái is, amelyek közül a *Szavakkal verve... „Szóbeli erőszak a párkapcsolatokban* című magyar fordításban is megjelent. A könyv egyrészt negyven, a párkapcsolatában szóbeli erőszak áldozatává váló nővel készített mélyinterjú elemzése és feldolgozása révén szocio-, pszicholingvisztikai és kommunikációelméleti képet is ad a jelenségről, másrészt gyakorlati munka is, hiszen szándéka a nyelvhasználat révén berögzült mechanizmusok tudatosítása és megváltoztatása. Evans megállapítása szerint a szóbeli erőszak célja a másik feletti uralom fenntartása. Megnyilvánulási formáinak tartja a titkolózást, az ellenkezést, a leszólást, a viccnek álcázott erőszakot, a beszélgetés akadályozását és a mellébeszélést, a vádaskodást és a hibáztatást, az ítélkezést és a kritizálást, a bagatelizálást, az aláásást, a fenyegetést, a mondottak elfelejtését, a parancsolgatást, a tagadást és a bántalmazó dühkitörést (2004: 91–93). Már a kategóriáknak ez a vázlatos listája is felhívhatja a figyelmet arra, hogy a szóbeli erőszak kevésbé nyílt, rejtettebb formái mennyire gyakoriak a hétköznapi interakciókban, sőt az említettek közül egyes nyelvi megnyilvánulások elfogadottnak számítanak, nem is tekintjük őket erőszaknak, holott ezek a formák is ugyanolyan káros hatással lehetnek az egyén önértékelésére, ráadásul úgy van az áldozat ellenőrzés alatt, hogy ez benne nem is tudatosodik (2004: 88).

5. Az agresszív nyelvi viselkedés a személyközi viszonylatokban a nyíltan, szándékoltan bántó formák mellett a beszédpartner énképének rejtettebb módon való megsértésében is megnyilvánulhat. A nyelvi agresszió működését és hatását figyelembe véve mind a nyelvészeti pragmatikai megközelítések, mind a nyelvhasználatra figyelmet fordító terápiás módszerek arra mutatnak rá, hogy a nyelvi viselkedés, azon belül is az énkép fenyegetésére alkalmas megnyilatkozások tudatosítása nagymértékben hozzájárulhat a társas kapcsolatok sikerességéhez.

Irodalom

- Buda Béla 1986. Az agresszió megértésének pszichológiai korlátai. In: Csányi Vilmos (szerk.) *Agresszió az élővilágban*. Budapest: Natura. 183–194.
- Brown, Penelope – Levinson, Stephen 1987. *Politeness. Some universals in language use*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Buss, Arnold H. 1961. *The psychology of aggression*. New York: Wiley.
- Domonkosi Ágnes 2002. *Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek nyelvhasználatunkban*. A DE Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 79. szám. Debrecen.
- Evans, Patricia 2004. *Szavakkal verve... – Szóbeli erőszak a párkapcsolatokban*. Háttér Kiadó – NANE Egyesület: Budapest.
- Kegyesné Szekeres Erika 2003. Verbális agresszió ma Magyarországon.
- Leech, Geoffrey N. 1983. *Principles of Pragmatics*. London: Longman.
- Nemesi Attila László 2000. Benyomáskeltési stratégiák a társalgásban. *Magyar Nyelv* 418–436.
- Rosenberg, Marshall 2001. A szavak ablakok vagy falak – erőszakmentes kommunikáció. Budapest.
- Sanders, José – Spooren, Wilbert 1997. Perspective, Subjectivity, and Modality from a Cognitive Linguistic Point of View. In: W-A. Liebert, G. Redeker, L. Waugh (eds.): *Discourse and perspective in cognitive linguistics*. John Benjamins. Amsterdam, Philadelphia. 85–112.
- Szili Katalin 2007. Az udvariasság pragmatikája. *Magyar Nyelvőr* 3–17.
- Tóth Péter 2007. A médiahatás-kutatás problémái: az agresszió és az erőszak rekonceptualizálása. *Médiakutató*. 4. szám.
- http://www.mediakutato.hu/cikk/2007_04_tel/05_mediahatas_eroszak

Kegyesné Szekeres Erika

Verbális agresszió és nemi sztereotípiák

Előítéletek, hiedelmek és realitások a magyar és a német valóságshow-k világának tükrében

1. Bevezetés

Az agresszió az ember egyik legalapvetőbb viselkedési mintázata (Buda 1986), az agresszió gyakorlata és annak erkölcsi tilalma évezredek része az emberi kultúrának. E paradoxon megértésével napjainkban tudományos aspektusból is egyre intenzívebben foglalkoznak a különböző diszciplínák, s mondhatni kialakulóban az inter- és multidiszciplináris jellegű agressziókutatás (vö. ném. *Aggressionforschung*, ang. *aggression-questing*). Bár az agresszió fogalma és megítélése a különböző diszciplínákban (szociológia, szociálpszichológia, kulturális pszichológia, antropológia, nyelvészet) korántsem egységes, a kutatók általában egyetértenek abban, hogy az agresszió egyik legtriviálisabb formája a verbális agresszió (Csányi 1986). Ebből következően – a jelzett különbségek ellenére – a verbális agresszió definíciója az egyes diszciplínákban meglehetősen konstans: *olyan verbális viselkedésforma, olyan verbális aktus, amelynek során a beszélő szándéka az, hogy direkt vagy indirekt módon (de mindenképpen szándékosan), az elhangzott nyelvi megnyilatkozás tartalma és/vagy minősége (pl. hangerő) folytán egy másik személyt bántalmazzon, szidalmazzon, sértegessen*. A kutatók között egyetértés alakult ki abban is, hogy az agresszió nem csupán biológiai alapú jelenség (szerepet játszik benne például a kérgi szabályozás), hanem az agresszív nyelvi viselkedés megjelenési formáit és módozatait erőteljesen determinálja az adott beszélőközösségre jellemző szociális és kulturális hagyományok rendszere, valamint minden olyan szociális paraméter, ami közvetlenül is kapcsolatba hozható az agresszor nyelvi környezetével (életkor, nem, iskolai végzettség). Az eddigi kutatások meggyőzően bizonyították, hogy befolyással lehetnek az agresszív nyelvi viselkedésre az agresszor pszichés tulajdonságai és attitűdjei is.

Az agresszió általában, ebből következően a verbális agressziót is bipolárisan szokás megközelíteni: egyrészt az agresszor, másrészt az áldo-

zat oldaláról nézve. A fenti meghatározás az agresszor szándékát figyelembe véve határozta meg az agresszív beszédaktust. Az áldozat aspektusa a meghatározást abból a szempontból módosítja, hogy agresszióról valójában csak akkor beszélhetünk, ha a nyelvhasználati szempontból erőszakosnak minősíthető beszédcselekvésnek áldozata is van, azaz valaki vélhetően vagy szubsztancionálisan is az elhangzott szavak áldozatává vált (Theunert 1999). Az agresszió áldozata az agresszív viselkedésre reagálhat passzívan és rezignáltan, ill. aktívan, azaz agresszióra agresszióval válaszolva.

2. A verbális agresszió fajtái, megjelenési formái

A verbális agresszió fogalma alatt – a legáltalánosabban megközelítve – **verbális erőszakot** értünk. Megnyilvánulási formái igen különbözőek lehetnek: a gúnyos bíráló megjegyzésektől kezdve a fenyegetőzéseken át, a verbális megalázásig igen sokféle nyelvi megnyilatkozás minősíthető és értelmezhető úgy, mint verbálisan agresszív beszédaktus. A verbális agresszió intenzitása általában korrelál a verbálisan bántalmazott fél felett gyakorolt hatalommal, azaz a verbális agresszió a mások fölötti uralom gyakorlásának az egyik legtipikusabb megnyilvánulási formája és kifejezőeszköze is egyben. A verbális agresszió lehet azonban a hatalomnélküliség jele is, ill. a hatalomért folytatott harc is kiváltja az agresszív viselkedés egyik leggyakoribb módját, a verbális agressziót. Ez az a nyelvi eszköz, aminek a segítségével az egyén vagy emberek egy csoportja a hatalom birtokosa kíván lenni, s a verbális agresszió folytonos gyakorlása a hatalom megtartásának eszköze is.

A hatalom permanens és céltudatos verbális demonstrálása esetén valójában már nem is verbális agresszióról, hanem **verbális terrorról** (Morvai 1988) kell beszélnünk, melynek során a szavak hatalmával élve az agresszor a verbálisan bántalmazott félre par exemple gúnyneveket aggat, durva kifejezésekkel minősíti cselekedeteit, személyét verbálisan leértékeli, munkáját semmibe véve kritizálja. Morvai (1988) feljegyzéseit tanulmányozva megállapítható, hogy a bántalmazott nők nagy része szenved a bántalmazó verbális agresszivitásától. A verbális erőszak tehát nem egyszerűen csak demonstrálja az agresszor hatalmi pozícióját, hanem pragmatikai szempontból és szemantikai tartalma szerint is olyan nyelvi aktusként interpretálható, mely a „nyers erőszak szubsztitúciója” (Januschek és Gloy 1998: 5).

A verbális agresszió nyelvi funkciója, mint a bántalmazott nők fenti példája is mutatja, nagyon is összetett: preszuppozicionálhat egy nyíltan erőszakos cselekedet, propozicionálhat sértéseket, szimbolizálhatja a hatalmat mások fölött, válaszként erőszakos cselekedeteket, ill. verbális agressziót indukálhat. A funkcionális különbözőség okozza azt, hogy a verbális agresszió a mindenkor kommunikatív szituációtól és kontextustól modálisan függő jelenség, azaz ugyanazt a kijelentést nem mindenki értékeli verbális agresszióként. A Searle és Austin által kidolgozott beszédaktus-elmélet kereti között úgy helyezhetjük el a verbálisan agresszív beszédaktus modalitását, hogy egyszerre vagyunk figyelemmel a multiplikatív (ismétlődő) és az egyedi, egyszeri verbális beszédaktusokra is.

2.1. A verbális agresszió jellemzői

A verbális agresszió a megnyilatkozás körülményeitől erősen függő nyelvi jelenség, hiszen nem mindegy, hogy milyen szituációban és milyen kontextusban hangzanak el a verbális agresszióként perceptuált szavak. Sőt: egy-egy nyelvi megnyilatkozásnak nemcsak a szemantikai tartalma lehet agresszív, hanem a megnyilatkozás tartalmától viszonylag függetlenül a megnyilatkozás akusztikai jegyeit is (pl. hangerő, intonáció) interpretálhatjuk verbálisan agresszívnek. A verbálisan agresszív beszédaktus lejátszódása erősen függ az agresszor és az agresszió áldozatának személyiségétől, akár pillanatnyi hangulatától, lelkiállapotától is. Azok a bántalmazott nők, akik Morvai (1988) könyvében megszólalnak, gyakran megemlítik, hogy egyesek verbálisan mindig brutálisak, míg másokkal ez csak ritkábban fordult elő. A verbálisan agresszív beszédaktus jellemzésének egyik fontos eleme az is, hogy az agresszor által verbális agressziónak szánt nyelvi megnyilatkozást a befogadó nem feltétlenül interpretálja agresszívnek, és fordítva: nem verbális agressziónak szánt nyelvi megnyilatkozás is azzá válhat. (Például a nők egy része a „cicababa” kifejezést bizonyos szituációban verbális agressziónak intencionálja, másszor szerelmes becézgetésként interpretálja.)

2.2. A pszichológia álláspontja a verbális agresszióról

A pszichológiai megközelítés szerint a verbális agresszió csakis interakcióban működő és interakcióban értelmezhető nyelvi jelenség, amelyben az agresszorról feltehető, hogy kommunikatív célja egy olyan „negatívan indentált nyelvi cselekedet végrehajtása” (Kiener 1983), amely az áldozat percepciójában **verbális támadásnak** minősül.

A verbális agresszió néhány formája Buda (1986) szerint például egyértelműen indulatokat levezető pótcselekvésnek minősíthető (ilyen például a káromkodás), és nem feltétlenül kárt okozni szándékozó megnyilatkozás. Ebben a formában a verbális indulatlevezetés nemcsak mint beszédesemény van jelen a kommunikációban, hanem valódi cselekvésértéke is van. Azonban a verbális agresszió legszélsőségesebb megnyilvánulási formái (például fenyegetés, büntetés kilátásba helyezése) csaknem hasonlóan súlyos következményekkel járhatnak, mint a fizikális agresszió. Buda (1986) megközelítésében az a jelenség, amit a köznyelvben agresszióknak nevezünk, tulajdonképpen verbális agressziót jelent, hiszen az agresszió gyakorlata szempontjából az emberi agresszió nem a test és az élet ellen irányul a legtöbbször és a legáltalánosabban, hanem a másik ember énképe, ön-definíciója, identitása ellen (1986: 191–192). A másik ember lelki terrorizálása, önmagáról alkotott képének verbális megsemmisítése, önértékelése alapjául szolgáló vonatkozásainak és attribútumainak (pl. szerelmi és családi kapcsolatok, vallás, etnikai eredet) szisztematikusan negatív verbalizálása pszichikai bántalmazásnak minősül. A verbális agresszió hatásmechanizmusa erősen függ a **verbális bántalmazás** alatt álló személy szenzibilitásától, énképétől, identitásától és pszichikus tulajdonságaitól. Egyesek rágalmazásért pert indítanak, mások elengedik a fülük mellett a rágalmazó szavakat és a bántó megjegyzéseket.

A verbális agresszió pszichológiai szempontból is összetett voltára utal, hogy a különböző pszichológiai irányzatok másféleképpen közelítettek meg. Példának okáért Freud és követői a verbális agresszió direkt és indirekt okának a frusztrációt és a stresszt jelölik meg, s az agresszív nyelvi viselkedést valójában drive-ként kezelik. A behaviourista felfogások a stimulus-response-modell keretében helyezték el a verbális agressziót is, azaz úgy vélték, hogy a verbális agresszió legfőbb kiváltó oka egy másik személy cselekedete vagy megnyilatkozása, amely stimulusként működve a másik személyből agresszív nyelvi reakciót válthat ki. A hétköznapi felfogás gyakran alátámasztja ezt a megközelítést, amikor is a verbális agresszió áldozatának rójuk fel azt, hogy mint provokátor vett részt a beszédeseményben.

A szociális tanuláselmélet elveti ugyan az agresszió freudi ösztönszerűségét, valamint azt, hogy a verbális agresszió csupán csak mint érzelmi reakció lenne értelmezhető. A szociális tanuláselmélet képviselői azt hangsúlyozzák, hogy az agresszió a megfigyeléssel, az utánzással, voltaképpen tehát a tanulás útján elsajátítható viselkedési formák közé tartozik (Atkinson és mások 2001). Például a médiák által közvetített agresszív

szerepmodellek befogadása fokozhatja a gyermeki nyelvi viselkedésben is megnyilvánuló agresszió mértékét és gyakoriságát (Bandura 1973). Ez az agresszív viselkedés modellkövetéses volta mellett szól, mint ahogyan az is, hogy agresszív szülők gyermekei nagyobb valószínűséggel válnak maguk is agresszívvé (Eron 1978).

2.3. A humánetológia álláspontja a verbális agresszióról

Csányi (1986) véleménye szerint az agresszivitás dinamikus skáláján mérve a verbális agresszió általában enyhébb és ritualizáltabb agressziós formának számít, legalábbis más agresszív viselkedési mintázatokhoz, például a testi bántalmazáshoz képest. Főbb jellemzői a szituatív érték és formalizált nyelvi fordulatok (beszédfordulatok, állandósult kifejezések) használatában ragadhatók meg.

A verbális agresszió nyelvi fordulataiban szavakba öntve fejeződik ki az emberi agresszió teljes repertoárja, mégis főképpen a testi bántalmazás kilátásba helyezése verbalizálódik a leggyakrabban (pl. *kinyírlak, megöllek, megverlek, kicsinállak, eltöröm a bordádat, letöröm a derekadat, kékre-zöldre verlek*) (Csányi 1986). Nyelvi formában a kilátásba helyezett, a jövőben bekövetkező testi bántalmazás verbalizálása dinamikát és dominanciát szimbolizáló igék és idiomatikus kifejezések használatát tételezi fel, az ágens hangsúlyos szerepet kap az egyes szám első személyű igealakok által.

A szociálpszichológia a verbális agresszió különböző megnyilvánulási formáit destruktív viselkedési mintának tekinti, s igen hasonlóan a pszichológia álláspontjához öncélú, indulati agressziónak tételezi, melyre az elkövetőt az a motívum készíti, hogy a másik személynek fájdalmat, kellemetlenséget, sérelmet okozzon, vagyis például a düh inspirálta verbális agresszió ellenséges megnyilvánulás is egyben (Csepeli 2001).

Az öncélú verbális agresszió példáuliként említi Csepeli (2001) a következő szituációkat és beszédaktusokat: kötekedés, veszekedés, áskálódás, rágalmazás, hírbehozás és gúnyolódás, „melyek révén a másiknak okozott ártalom láttán érzett kétes örömeért cserébe egyesek megmérgezik maguk körül a társas légkört” (Csepeli 2001: 335). Csepeli azt is megjegyzi, hogy a verbális agresszió leggyakoribb színtere a család.

A szociálpszichológia nézőpontja szerint az agresszív cselekedet és a verbális agresszió megítélésében mindig abból kell kiindulni, hogy mi motiválja a célzott agresszivitást. Bizonyos szociális szerepek esetenként

megkövetelhetik a verbálisan is agresszív viselkedést, például a büntetés nevelő célzattal történő kilátásba helyezése, ill. a tekintélyelvűségen alapuló hatalomgyakorlás. A szociálpszichológia vezette be az ún. negatív (fordított) agresszió fogalmát is, ami nyelvileg azért érdekes, mert a személy, aki ezzel él, szándéka szerint nem hajt végre verbálisan agresszívnek minősíthető beszédcselekményt, hanem nagyon is kedvére igyekszik tenni a másik személynek, hízeleg neki, felmagasztalja képességeit és tudását, személyét verbalizált formában is túlértékeli. Ezt a szintén és nyilvánvalóan önös szándék vezérelte magatartást úgy is interpretálhatja a másik fél, mint a gúnyolódás klasszikus esetét.

2.4. A nyelvészet álláspontja a verbális agresszióról

A nyelvészet a beszédaktus-elmélet kialakulása óta tanulmányozza a verbális agresszió természetét. A nyelvészet egyik problémafelvetése és kérdése az, ami a fenti diszciplínák számára látszólag nem olyan lényeges felvetés: milyen helyet foglal el a verbális agresszió az agresszív viselkedés különböző mintázataiban? A kérdésfeltevés több szempontból is jogos, de főleg azért, mert a nyelvészet álláspontja az, hogy a verbális agresszió egy sajátos és specifikus kategóriája a beszédcselekvéseknek, amely bizonyos esetekben önmagában is beszédaktust alkot, más esetekben pedig a cselekmények sorában valamely agressziófajta altípusaként valósul meg. A fentiekben tárgyalt diszciplínák a verbális agressziót azonban más agressziófajták kísérőjelenségének tekintik.

A fentebb többször is említett kifejezések (pl. rágalmazás, szitkozódás, beléfojtja a szót, a szavába vág stb.) jelzik, hogy a verbális agresszió tudományos definíciója is igen széles keretek között mozog. Subovits (1996) például a következőképpen határozza meg: „a verbális agresszió a nyelvi viselkedésnek az a fajtája, amely sérti a másik embert vagy mások önérzetét, belőlük a megbántottság érzését váltja ki, mind tartalmilag, mind alakilag deminutív jellegű közlés. [...] A verbális agresszió meghatározásában sok a szubjektív elem, a megnyilatkozások a személy érzelmi szférájában idéznek elő változásokat, a sérelmeket szenvedett egyén reakciója passzív visszavonulás, elhidegülés, a bezárkózottság lesz, vagy az illető aktív ellentámadásba megy át” (Subovits 1996: 101).

Huszár Ágnes (2007) politikai interjúkban és az ún. beszélgetős televízióműsorokban vizsgálta meg a verbálisan agresszív kijelentések beszélőkre gyakorolt hatását. Huszár (2007) adatai alapján, a kérdést az agressziót elszenvedők oldaláról megközelítve Subovits (1996) pragmati-

kus definícióját úgy kell kiterjeszteni, hogy az érvényes a performatív beszédaktusokra és az értékelő megnyilvánulásokra is. Vagyis a nyelvgyakorlatban verbális agresszióknak kell minősíteni minden olyan kijelentést, amely negatív értékítéletet tartalmaz valakinek a személyével, ill. a tevékenységével kapcsolatosan. Huszár és Batár közös írásukban (2006) a következő meghatározást adják: a nyelvi agresszió akarattal vagy akaratlanul bántó, sértő, támadó, durva vagy zavaró nyelvi magatartás, melynek kiváltó okai között a frusztráció, a harag, a gyűlölet, a félelem szerepel, célja a másik személy arculatának megtámadása vagy a saját arculat védelmezése, akár a másik személy arculatának rombolása árán is (Huszár–Batár 2006: 71).

A nyílt verbális agresszió fajtái: nyelvi durvaságok, trágárságok, górombaságok, megszegyenítések, megalázások, szidalmak. A rejtett agresszió fajtái: bántó célzások, rosszindulatú megjegyzések, negatív kritika bántó hangvételű közlése, irónia, intrika, burkolt sértések. Köznyelven szólva két irányban kell haladnunk, azt tekintjük-e bántónak, amit mondanak, vagy azt, ahogyan mondják.

3. A verbális agresszió mint a nők elleni erőszak egyik sajátos megnyilvánulási formája

Nyelvészeti, elsősorban feminista nyelvészeti megközelítések a nők szóbeli, a szavak szemantikai tartalma, explicit vagy implicit jelentéstartalma alapján történő bántalmazását az erőszaknak egyik formájának tartják, s nem ritkán a verbális agresszió kapcsán a nők verbális/nyelvi meg-erőszakolásáról beszélnek (l. Trömel-Plötz 1984). Feminista nyelvészeti megközelítésben definitorikusan olyan, a nőkre tett, a nők ellen irányuló kijelentések és nyelvi megnyilvánulások minősítendőek verbális agresszióknak, melyek erőszakos beszédaktusokban erőszakos tartalmakat jelenítenek meg, mint például a nők teljesítményének és személyének lekicsinylése, a női mivolt lenézésének verbális kinyilvánítása, a női képességek nevetségessé tétele, konfliktushelyzetben a női ellenfél nőiességére tett megjegyzések, szexista megnyilvánulások.

Verbális agresszióként értelmezendő még a férfi kommunikációs partner részéről a női kommunikációs partner kommunikációs tevékenységének korlátozása, a szóhoz jutás és véleménykifejtés jogának megtagadása, minek következtében a nyelv nemcsak a hatalom, hanem az agresszivitás nyílt, azaz explicit kifejezésére is szolgál. A nők kommunikációs tevé-

kenységének akadályozásában domináns módon jelentkezik a férfiuralom (Trömel-Plötz 1984: 50).

3.1. Pszichikai agresszió

Trömel-Plötz (1984) megítélése szerint az előbb felsoroltak az erőszakos nyelvi gyakorlat fundamentális formái közé tartoznak. A női beszédpartner beszéd közbeni félbeszakítása, véleményének ignorálása, a női nemet pellengérre állító viccelődés és élcelődés, a nőkkel szemben megnyilvánuló nyelvi diszkrimináció – bár természetesen szintén verbális erőszakként értelmezendő nyelvi-nyelvhasználati jelenségek –, hatásmechanizmusukat tekintve azonban a nők felett gyakorolt nyelvi hatalom és a nők ellen irányuló nyelvi erőszak rejtettebb, implicitebb, „szubtilisebb” formái. A felsorakoztatott beszédaktusokat és nyelvi megnyilatkozási formákat több szerző, közöttük a feminista nyelvi kritika egyik megalapozója Trömel-Plötz (1984) a pszichikai agresszió fogalma alá sorolják be, s mint látjuk, nem a nyelvi megjelenítődési forma, sokkal inkább a verbális agresszió hatásfoka és gyakorisága alapján.

Pszichikai agressciónak minősül például a női beszélő személye ellen irányuló verbális agresszió, példának okáért, ha nemileg heterogén társaságban a beszélgetés férfi résztvevői a női beszélgetőtársat egyáltalán nem vagy csak ritkán engedik szóhoz jutni, vagy a női beszédpartner által fontosnak vélt beszédtemát a konverzáció férfi résztvevői nem támogatják, a nő által felvetett beszédtemák kifejtését akadályozzák, beszédleépéseinek megvalósítását megghiúsítják.

3.2. Strukturális, instrumentális és perszonális agresszió

Más, radikálisabb feminista felfogások azt hangsúlyozzák, hogy az erőszakot szimbolikusan megjelenítő nyelvi megnyilatkozások azon túl, hogy „mélyebbre hatolnak a kés pengéjénél”, s pszichikai sérülést okozhatnak, valójában kimerítik a strukturális, az instrumentális és a perszonális erőszak kategóriáit is.

A radikális felfogás követői úgy vélik, hogy nemcsak egy nő megerőszakolása minősítendő erőszakos cselekménynek, hanem a megerőszakolás szavak általi kilátásba helyezése is. Vagyis: ha a nők megerőszakolása és szexuális zaklatása az instrumentális erőszak egyik fajtája, akkor analóg módon a cselekedet kilátásba helyezése is az. Mások (pl. Janssen-Jurriet 1979) ezt a látásmódot azzal egészítették ki, hogy a nők felé irányuló verbális erőszak nemcsak instrumentális, hanem egyben perszonális

erőszak is, hiszen nagyon erősen köthető az agresszor személyéhez. Meggyőződésük, hogy a nőket férfi agresszorok részéről több verbális agresszió éri, mint fordítva. A nők elleni verbális erőszak mint instrumentális-perszonális agresszió nemcsak konkrét személyhez köthető, hanem konkrét objektumra is irányuló (Frank 1992), azaz strukturális, hiszen a nők egyrészt mint társadalmi csoport, másrészt mint individuumok, valójában kétszeresen is áldozatai a verbális agresszió legkülönbözőbb változatainak.

Amennyiben a strukturális agresszió totalitásra tör, azaz a nők mint társadalmi csoport ellen irányul, akkor a verbális agresszió gyakorlatát az a legitim társadalmi struktúra hozza létre, amelyre a hatalmi viszonyok tekintetében az jellemző, hogy a nők alárendeltek és az elnyomott társadalmi csoport tagjai. A társadalmilag legitimált strukturális és instrumentális verbális agresszió egyik fajtája az, amikor korlátozzák a nők beszédtevékenységét, beszédhez való jogát. Ebben a kontextusban a nőkről mint elnémitott csoportról szokás beszélni (Trömel-Plötz 1984). Modern megközelítések a reklám azon eszközeit is strukturális agresszióknak tekintik, amelyek a nőket képanyagukban ábrázolják szexuális tárgyként.

Perszonális-strukturális agresszióknak minősül az, ha a nőt a férfi konfliktus esetén verbálisan terrorizálja, például szankciók és büntetések, fizikai erőszak alkalmazásának kilátásba helyezésével. Ebben az esetben a férfi elsősorban szemantikailag fenyegető tartalmakat verbalizál, s a konfliktuskezelés verbálisan agresszív módozatát kiegészítheti a másik személy verbális sértegetésével, szidalmazásával, lekicsinylésével, nevetségessé tételével, azaz verbális bántalmazásával együtt járó beszédaktusok gyakori előfordulása.

3.3. Etológiai és szexista agresszió

A fenti a gondolatmenetet folytatva Frank (1992) kijelentette, hogy a verbális agresszió, a verbális erőszak fogalma helyett helyesebb volna az etológiai erőszak fogalmának használata. Meggyőződése, hogy az olyan, nyelvi erőszakosnak minősíthető jelenetek, mint a beszédpartner mondanivalójának félbeszakítása, beszédidejének radikális lecsökkentése, hozzászólásainak tematikus korlátozása, nyilvánvalóan abból erednek, hogy a beszédpartnerek között nemi, etnikai, szociális stb. különbségek állnak fenn, s ezek a különbségek ratifikálják az egyik fél erőszakhoz való jogát.

Azaz: a verbális erőszak nem függetleníthető a hatalmi struktúráktól, a nemi hierarchiától, az egyik vagy a másik fél alá- vagy fölérendeltségétől,

tehát voltaképpen etológiai agresszióról van szó. Az etológiai erőszak nők felé irányuló formája egyfelől tehát társadalmi meghatározottságú, másfelől pedig mégiscsak habituális is, hiszen a férfias viselkedés- és beszédmód konformizált és konvencionizált attribútuma az erőszak. A verbális erőszak aktív gyakorlása kulturálisan a férfias szerepkatalógus tartozéka (Frank 1992).

Frank feltételezése szerint a hatalomgyakorláson alapuló etológiai agresszió szoros kapcsolatban áll a nyelvi szexizmussal. Szexista nyelvi agresszióról akkor beszélhetünk, ha a nemi szerepeket és a nemekhez kötődő tulajdonságokat a szexuális gyakorlathoz köthető utalásokkal hozzuk egyértelmű asszociációs kapcsolatba (l. például egyes szállóigék és közmondások negatív nőképét), vagy szexuális orientációjára tett utalásokkal diszkrimináljuk a beszélőt (Lenz-Johann, 1999, Samel 2000, Frank 1992).

3.4. Szimbolikus agresszió

Hagemann-White (1992) szerint a verbális agresszió a szimbolikus erőszakfajták közé sorolható be a legeggyértelműbben, mivel a terminus alatt elsődlegesen olyan nyelvi jelenségeket értünk, amelyek negatív szemantikai töltettel, negatív konnotációval társítható értékítéletet hordoznak. A másodlagos jelentéstartalmú értékítélet, ami például az olyan kifejezésekhez is társul, mint *vén szatyor*, *betontündér*, *házisárkány*, *két lábon járó takarítógép*, *beszélő mosógép* mint szemantikai többlet társul, azt szimbolizálja, hogy milyen szerepek és sztereotip szerepkészletek milyen minősítéssel vannak jelen a társadalomban a női és a férfi szereprepertoár egészét tekintve.

A szimbolikus agressziót olyan lexikai elemek és idiomatikus kifejezések is képviselik a nyelvben, amelyek használata a nők számára explicit vagy implicit módon sértő és bántó (*buta liba*, *hülye tyúk*).

3.5. Következtetések

A fentiek alapján arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a verbális erőszak mint nyelvi megnyilatkozás, a formája, a tartalma, az intenzitása és a funkciója alapján, elhangzásának szituatív és kontextuális körülményeitől függően, a verbális agresszió esetenkénti, egyedi és más-más fajtáját reprezentálja. Azaz: ugyanazon nyelvi megnyilatkozás az agresszió több dimenzióját is reprezentálhatja egyidejűleg.

Frank (1992) is rámutat, hogy a fentiekben ismertetett kategorizáció – a verbális agresszió komplexitásából következően – nem minden esetben egyértelmű. Egyrészt azért, mert az agressziófajták egymástól való elhatárolása nem egyértelmű, másrészt a diszjunkciót gátolja, hogy olyan absztrakt fogalmakkal állunk szemben, melyek nyelvgyakorlatban való megjelenítődési formái egymástól nem elhatárolódva, hanem együttesen valósulnak meg. Egyébként a gyakorlati példák is azt bizonyítják, hogy a strukturális erőszak magában foglal olyan elemeket, amelyek a perszónális erőszakra is jellemzőek, és fordítva. A verbális agresszió és a verbális erőszak komplex nyelvi jelenségek tehát, amelyek olyan kontinuumot képeznek, hogy potenciálisan bármelyik erőszakforma kísérőjelenségeként is funkcionálhatnak, de megjelenhetnek, mint önálló, független erőszakformák is.

4. A nyelvi agresszió kulturális, szociolingvisztikai és genderlingvisztikai aspektusból

Judith Butler (2006) korunk meghatározó filozófusa egyik leghíresebb írásának címe: *Haß spricht*, azaz *A gyűlölet beszél*, melyben a szerző arra a kérdésre keresi a választ, hogy „mi lesz a világgal akkor, ha a gyűlölet szavai veszik át a hatalmat?” Butler kifejti, hogy nyelvészeti szempontból mindenképp megfontolandó, hogy a nyelv és az erőszak, ill. a verbális agresszió témakörének kutatásakor a lehetséges vonatkozásokat egymástól módszertani szempontból jól megkülönböztethető módon tárgyaljuk. Például, ha azt a kérdést tesszük fel, hogy a nők vagy a férfiak viselkednek-e nyelviileg agresszívebben, a társadalmi nem (gender) aspektusán belül külön kell vizsgálnunk a hatalommal rendelkező és nem rendelkező férfiak és nők diádját, s nem elégséges arra hagyatkoznunk, hogy társadalmi tekintetben összességében a mindenkori hatalommal rendelkezők férfiak és a hatalmat gyakorlók is általában férfiak. Ekkor természetesen más eredményekre jutunk, mint akkor, ha abból indulunk ki, hogy a férfiak nyelvhasználata patriarchális, s a patriarchális nyelvhasználatot az erőszak nyelvezetével azonosítjuk.

A nyelvi erőszak egy teljesen más szegmensét alkotják a verbális agresszió hétköznapi megnyilvánulási formái, írja Butler. Ez utóbbi jellemzőire, hatásmechanizmusára több nyelv közmondásaiban, szólásaiban is találunk szemléletes példákat. A német nyelvben például ismeretes a következő mondás: „A sok szó fél gyilkos” (*dt. Viele Wort, ein halber Mord*, l. Duden Sprichwörter, Bd. 12). A magyar nyelvben is számos olyan kife-

jezés van, amely a nyelvhasználatban kifejezésre jutó erőszak és agresszió legkülönbözőbb formáira utal: *csípős / éles / hegyes nyelve van*, azaz másokra gúnyos, bántó megjegyzéseket tesz; *mindent nyelve harangjára köt*, azaz másokról rosszindulatú pletykákat terjeszt; *szőrös a nyelve*, azaz goromba, durva beszédű; *a nyelvét köszörüli / élesíti valakin*, jelentése: gúnyolódik valakin; *jól felvágták a nyelvét*, vagyis kéretlenül is beleavatkozik mások dolgába. *Külön kell a nyelvét agyonütni*, ez a dunántúli mondás arra utal, hogy valaki egész életében veszekedős természetű volt (a példákat l. O. Nagy: Magyar szólások és közmondások, 1985).

Germán és szláv nyelvekben egyaránt ismert mondás „*A nyelv gonosz fegyver*”, melynek jelentése: rágalmozással, hamis vádakkal és gonosz híresztelésekkel sok bajt okoznak egymásnak az emberek. Ennek a mondanak egy változatára szállóige formájában is rábukkanhatunk: *Többen vesztek el nyelvek által, mint fegyver által*, azaz sok embernek okozta már vesztét az okatlan fecsegés, a szavak általi bántalmazás.

A fenti példákkal kapcsolatosan az a probléma, hogy a női kommunikációt sokkal gyakrabban jellemzik a fenti köznyelvi fordulatokkal és szólásmondásokkal, mint a férfi kommunikációt. A fenti esetektől elválasztva, de kiemelten kezelendő a szexuális tartalmú verbális agresszió. Ez általában azonban megint csak a nőkre vonatkozik, s a szexuális zaklatás klasszikus esetének tekintik az amerikai bíróságok is. Statisztikai adatok is alátámasztják, hogy a verbális agresszió áldozatai többször nők, mint férfiak. Egy példával illusztrálva: a Heti hetes tartósan csupán egyetlen női szereplője az átlagos műsoridőben a rá eső megnyilatkozások többségében nem viselkedett nyelvileg agresszíven, míg nagyon sokszor került a verbális agresszió áldozatának szerepébe (Batár 2005). Az őt érő verbális támadások nagy része szexuális tartalmú volt, *öreg kancának, fogatlan nénikének, vén csatalónak, kivénhedt csikónak, butuska ölebnek, gyűrött párnának* stb. nevezte a műsor többi szereplője.

E szerepfelosztásnak a magyarázata természetesen nemcsak a nemi szerepek különbözőségéből és a nemek szerint eltérő nyelvi viselkedésből eredeztethető, (mármint abból a sztereotípiából, hogy a nők nyelvileg kevésbé agresszívek), hanem abból a szociológiai tételből is, hogy a verbális agresszor és a verbális agresszió áldozatának szerepköre egymással fordítottan arányos. Tehát minél többször agresszív valaki, annál kevesebbszer irányul feléje verbális agresszió, és minél kevesebbszer tesz valaki verbálisan agresszív megnyilatkozásokat, annál többször irányulnak feléje a verbálisan agresszív kijelentések (Hunyadi 2001).

4.1. A nyelvi agresszió és a nemi sztereotípiák kulturális vonatkozásai

A nyelvek és kultúrák abban a vonatkozásban is különböznek egymástól, hogy milyen skálán mozognak a nyelvi agresszióval, hagyományos értékrendben: a durva nyelvi kifejezésekkel kapcsolatos nemi sztereotípiák és azok megítélése. A legtöbb erre irányuló vizsgálat nyelvek fölött álló jelenséggént kezeli, hogy a verbális agresszió aktusát általában a férfiak gyakorolják, s az agresszív nyelvi gyakorlatban az agressziót elszenvedő személy testiségére, testi tulajdonságaira, kinézetére és alkatára vonatkozó megjegyzéseket tesznek, nemritkán szexuális tartalmú ajánlatokat fogalmaznak meg agresszív nyelvi formában. Kotthoff (1988) német nyelvész ezt úgy fogalmazza meg, hogy a nők elleni erőszak már a nyelvi erőszakkal veszi kezdetét, s írásában sok kultúrkörből származó példát idézve bizonyítja, hogy a nyelvi kultúra historikusan átörökölt jelensége a nyelvi viselkedésében agresszív férfi sztereotípiája. Ám ennek megítéléséhez a legtöbb kultúrában nem kapcsolódik előítélet, míg az, ha a nők viselkednek agresszíven egyértelműen negatív megítélés alá esik. Példaképpen Kotthoff (1988) az Ó- és az Új Testamentum szövegeit említi, s megállapítja, hogy a nők nyelvelnek, felelnek, replikáznak a kisebb jelentőségű ügyekben, míg a társadalmi kérdésekben hallgatásra ítéltettek.

A legtöbb vizsgálat különbséget mutatott ki a férfi és a női nyelvhasználat agresszivitásában. Japán, amerikai, norvég, finn és más nyelvekre vonatkozó kutatásokban a férfiak nyelvhasználata volt agresszívebb, míg a nők verbálisan konfliktuskerülő magatartást tanúsítottak. Ebben a tekintetben megerősítést nyert a köznyelvi sztereotípia: a férfi beszélők nyelvi viselkedési mintázata agresszívebb, mint a női beszélőké.

Számos kultúrában találkozunk azonban teljesen más értékrendet reprezentáló példákkal is: Keenan (1991) egyik tanulmányában arról számol be, hogy a madagaszkári nyelvben a férfiak nyelvi viselkedése kifinomult stílusú, s a normaként szolgáló „férfinyelvben” kerülni illik a nyelvi agresszió minden formáját, míg a női nyelvhasználati forma szinte előírja, hogy a piacon hangosan és agresszívan vitatkozzanak, s válogatott kifejezésekkel becsméreljék, ócsárolják mások portékáit.

Hines és Fry (1994, idézi Langenmayr 1997) Argentínában végzett faktoranalízise azt mutatta ki, hogy a verbális agresszió enyhébb formáinak (rosszindulatú pletyka, hírbehozás) alkalmazása szignifikánsan jellemzőbb a nőkre, a verbálisan agresszív beszédaktusok társadalmi megítélése nem feltétlenül negatív, annak ellenére, hogy a megkérdezettek szo-

ciális manipulációként értékelték a pletykát is. Negatívan viszonyulnak azonban a kirekesztés aszociális beszédaktusához, ennek használata – a vizsgálat adatai szerint – szintén a nőkre jellemzőbb.

Kulturális összehasonlító vizsgálatokból az is kiderült, hogy az agresszív verbális interakció erősen szituációhoz kötött. Házaspárok közötti agresszív verbális interakciók az amerikaiak körében a leggyakoribbak, míg indiai házaspárok kommunikációjában alig van rá példa (Langenmayr 1997).

4.2. A nyelvi agresszió és a nemi sztereotípiák szociolingvisztikai vonatkozásai

A köszörüli a nyelvét, éles a nyelve, mint a borotva az ehhez hasonló kifejezéseket ha csak implicit módon is, de a magyar nyelv is elsősorban női beszélőkhöz rendeli hozzá. Egyes közmondások explicit hozzárendelést is tartalmaznak: *asszonynak fegyvere a nyelve, asszonyok fegyvere a fenyegetés, nyelve veri meg asszonyt* (O. Nagy 1985). E közmondásaink tartalma azonban éppen hogy ellentmond azoknak a sztereotipikus vélekedéseknek, hogy a nők kevésbé viselkednek nyelvileg agresszíven. Példa lehet erre Graumann (1996, idézi Langenmayr 1997) egyik vizsgálata, amelyben a diszkrimináló viccek tárgyát és tartalmát vetette össze. Megállapítása szerint a nőkre több vicc vonatkozott, a férfi csak akkor tárgya a vicceknek, ha egyéb diszkrimináló elemmel társul a nemi vonatkozás (például etnikum, különböző fogyatékoságok és impotencia). Butler (1991) ezzel kapcsolatosan azon a véleményen van, hogy a viccek éppen diszkriminatív jellegük miatt hatásosak, s az énkép és a másokról kialakult sztereotip kép ütköztetésén alapulnak. Ez az álláspont azért is érdekes, mert a filozófusok általában úgy tekintenek a nyelvre, mint a békés megértés és megértetés eszközére, ahol csupán csak arról van szó, hogy a jobbik érv kerekedik felül. Ebben a kontextusban a nyelvészek azonban sokkal inkább azt hangsúlyozzák, hogy a nyelv és a nyelvhasználat valóban fegyver az ember, az emberiség kezében.

A fenti példák és esetek azt mutatják, hogy a verbális agresszió része a jelen társadalmi és a szociális interakcióinak. Subovits (1996) Verbális agresszió című cikkében ezzel szemben azt az állítást fogalmazza meg, hogy a verbális agressziófajták nem feltétlenül a durva beszédben juthatnak csak kifejezésre, mert tartalmilag egy-egy expliciten szexualitásra utaló kifejezésnek valójában a szöveg egészére vonatkoztatva nem nagyon tulajdonítunk jelentőséget, legfeljebb nyelvi ízlésünket sérti a jelen-

ség. Ebben a vonatkozásban szintén van különbség a férfi és a női beszélők között: a nőket jobban zavarja a nyelvi durvaság, mint a férfiakat.

A magyar nyelvész agressziókutatók is foglalkoznak a gender és az agresszió közötti lehetséges összefüggések feltárásával. Batár (2004), aki a verbális agresszió különféle megjelenési formáit köznap és médiadiskurzusokban vizsgálta, rámutatott, hogy a nők beszédaktusai a burkolt nyelvi agresszió típusaiba tartoznak, míg a férfiakra a nyílt agresszió jobban jellemző. A vizsgálatból az is kiderült, hogy a női beszélgetőpartnereket a médiában, a különböző show-műsorokban a nyílt és a rejtett nyelvi agresszió egyformán sújtja. Nyitott kérdés azonban, hogy valójában mit tekintünk rejtett (implicit) és nyílt (explicit) agressciónak a nyelvhasználatban. Napjainkban a durva beszédmód és a durva stiláris rétegbe tartozó kifejezések használata a nyílt agresszió leggyakrabban alkalmazott formái közé tartozik. A nyelvművelés keretében sokan és sokat foglalkoztak a durva szavakkal és trágár beszéddel, s gyakorta megjegyezték, hogy a férfiak az erőfölényük demonstrálására nemcsak nagyobb hangerejüket használják, hanem hasonló célt szolgál a durva szókészlet használata is. Jellemző női nyelvhasználati stratégia, hogy a férfias nyelvi viselkedés eszköztárának elsajátításától várják a társadalmi pozíciójuk megerősödését. Egyes vizsgálatok szerint (l. pl. Földes felmérése, 2002) a gimnáziumi és a főiskolai korosztályban a lányok már gyakrabban használják a durva kifejezéseket, és nyelvi viselkedésük is agresszívabb, mint a hasonló fiú korcsoportokban. Ez pedig már nemcsak nyelvi viselkedésbeli változásokat jelent, hanem a nemi vonatkozásokon túl, korosztályi jellemzője is a nyelvi kultúrának. A lányok esetében a férfias regiszter elsajátítása nem feltétlenül a verbális agresszió tolerálásával áll összefüggésben, hanem a nyelvi divattal és a média nyelvhasználatával, ami bizonyos esetekben együtt járhat a nyelvi attitűd megváltozásával. Ennek esetpéldáját figyelhettük meg korábban Máté Krisztina Leggyengébb láncszem című műsorának műsorvezetői stratégiájában is.

4.3. A nyelvi agresszió és a nemi sztereotípiák genderlingvisztikai vonatkozásai

A nyelvi agresszió és a hierarchia közötti kölcsönhatás vizsgálatának is vannak nemi vonatkozásai. Átfogó kutatások bizonyították, hogy 6–11 év közötti iskolásoknál a fiúk több agresszív cselekedetet hajtottak végre a megfigyelés időszakában, míg a lányok többször alkalmaztak verbális agressziót. Érdekes azonban, hogy a fiúk a lányokkal és a fiúkkal szem-

ben is agresszívnek mutatkoztak, míg a lányok a lányokkal szemben alkalmaztak több agresszívnek minősíthető beszédlepet, kezdeményeztek több verbális támadást (Langenmayr 2007). Infante és Wall (1984, idézi Langenmayr 2007) ezzel megegyező eredményekre jutott egyetemisták körében is, azzal a különbséggel, hogy a verbálisan agresszív interakcióban a fiatal férfiak fokozottan agresszív verbális viselkedést mutattak, míg a fiatal nők meghátráltak, és alig tettek énvédő, arculatvédő beszédlepet.

Külön figyelmet érdemel a stresszhelyzet. Saját megfigyeléseim alapján úgy tűnik, hogy a televízióban bemutatott ún. interaktív vetélkedő műsorokban a verbális agresszió a diskurzus fenntartásában, szerveződésében egyáltalán nem elhanyagolható szerepet játszik, sem az agresszor, sem az agressziót elszenvedő szempontjából. Ebben a keretben a beszélő neme is meghatározó lehet, mert a megfigyelések azt mutatták, hogy a verbális agresszió stratégiájának alkalmazásában a diskurzus kimenetelét befolyásoló módon mutatkozott meg a különbség a férfi és a női szereplők között: a férfi szereplők a nyertes szerepébe kerültek, ha agresszíven viselkedtek, míg a női szereplőknek a vesztes szerepe jutott, ha nem reagáltak eléggé agresszíven. Ez az eredmény megfelel azoknak a társadalmi sztereotípiáknak és nemekkel kapcsolatos elképzeléseknek, hiedelmeknek, amelyeket szociálpszichológiai attitűdvizsgálatok (pl. Hunyadi 2004) bizonyítottak.

5. Nyelvi agresszió a valóságshowk világában

5. 1. A show-k világa

Reality show, *Reality TV* elnevezéssel ismerjük azokat a tévéműsorokat, amelyek szereplői olyan hétköznapi emberek, akik egy ideig a nyilvánosság előtt élik hétköznapijaikat. A műsor célja, hogy „bemutassa a valóságot”, a műsor készítői arra törekednek, hogy a szereplőket nehéz helyzetekbe hozzák, azaz olyan interakciókat és szituációkat teremtsenek, amelyek a nézők számára „lebilincselők”, provokatívak, érdekesek. Ezekben a szituációkban érzelmi kitöréseknek, nagy veszekedéseknek, verbális és tetteges erőszaktételnek lehetnek tanúi a nézők. A rendezők a nézők számára általában két lehetőséget biztosítanak a show-ban való részvételre és az események követésére: előre meghatározott műsoridőben vágatlan felvételek, ill. ún. összefoglalók megtekintésére van mód. Ez utóbbi

felvételeken hatásvadász effektusok közepette láthatjuk embertársaink viselkedését bekamerázott szituációkban.

A *reality show* és a *reality TV* kifejezések a köztudatba nálunk a *Való Világ* és a *Nagy Testvér* című produkciók által kerültek be, míg külföldön már az 1980-as években is sugároztak hosszabb-rövidebb valóságshow-kat. Főleg Hollandiában és Dániában volt népszerű ez az új televíziós műfaj a kezdetektől fogva. A műfajnak több válfaja is létezik: vállalkozó szelleműek saját házáat kamerázzák be, egy bizonyos foglalkozási ág kiválasztott képviselőinek munkáját filmezik teljes munkaidőben, meglepetésből átalakítják valakinek a házáat stb. A valóságshow-k gyökere egyébként az 1970-es évekig nyúlik vissza: 1973-ban vitték képernyőre az *An American Family*-t, amelyben egy házasság válságát követhették nyomon a nézők a békítő tárgyalásoktól kezdve a bírósági döntésig.

Európában elsőször a holland televízió mutatott 1991-ben valóságshow-t, *Show Nummer 28* címmel, ahol egymás számára idegen emberek költöztek össze egy időre egy házba, hogy saját akaratukból „megváltozzanak”. A reality show-k világa napjainkra radikalizálódott, s egyre bizarrabb szituációkat találnak ki a versenyzők számára (pl. túlélőshow, anyacsere, gyerekcsera).

5.2. Valóságshow-k a kutatók szemszögéből

A kutatók ezen „életszerű játékokat” eddig csupán két aspektusból elemezték alaposabban: egyrészt médiaetikai, másrészt pszichológiai szempontból. Holott: „E műfaj ugyanakkor szembetűnően erős világkép-közvetítő szerepe, sajátos társadalomképe és emberképe, az emberi viszonyokról sugallt képe, mindezzel összefüggő szimbolikus és értékűzenetei, modelladó és szocializációs hatásai, manipulációs eszközei és a társadalmi nyilvánosságról sugallt képe miatt szinte megkerülhetlenné válik a saját társadalom szociológiai-kulturális antropológiai elemzésének feladatait magukra vállaló társadalomtudósok és a szellemi közélet alakítói számára” (Kapitány–Kapitány 2006).

A következő elemzésben a nyelvhasználat, s azon belül is a nyelvi agresszió szerepének vizsgálatára vállalkozom, s teszem ezt abból a meggyőződésből, hogy a nyelvészek sem mehetnek el szó nélkül a tapasztalt jelenség mellett. A vizsgálat fontosságára azonban nemcsak az a megfigyelés mutat rá, hogy a valóságshow-k és a legújabb Zone Reality TV csatornán félelmetes mértékben uralkodik el a nyelvi agresszió, s nemcsak az ad okot az aggodalomra, hogy döbbenet olvasom az egyik műsorújság

TV-Világ című rovatában a vigasztaló szavakat: ne bánkódjunk azon, ha mégsem indul el a Való Világ 4, mert a TV2 több felpörgetett vetélkedőt és talkshow-t is indít 2008 tavaszán, közöttük az Egyesült Államokban híres-hírhedt karrierre szert tévő, agresszív műsorvezetői stílust képviselő, a műsor vendégeit szó szerint verbálisan megalázó talkshow-guru, Jerry Springer közreműködésével.

Miért is olyan népszerűek a valóság-műsorok? „A valóságshowk-at leginkább a laboratóriumi csoportpszichológiai kísérletekhez szokták hasonlítani, és valóban lehet őket úgy nézni, mint egy ilyen kísérletet: ebben az esetben az „emberi természet” az a valóság, ami bennük megjelenik. Még ha feltételezünk is egy mögöttes forgatókönyvet, a kommunikáció, a verseny, a rokon-, és ellenszenvak alakulása az alapszituáció természetellenességét leszámítva „olyan, mint az életben”, s így – akárcsak egy sportverseny vagy kvízműsor szemlélése közben – sok minden megfigyelhető a jellemekről, a viselkedésekről...” (Kapitány–Kapitány 2006).

A magyar csatornákon közvetített *Való Világ*, *Nagy Testvér* és a többi hasonló kategóriájú műsor kommunikációs stílusát a verbális agresszió dominálja. A show-k profiljuk szerint azt a „valóságot” kell, hogy közvetítsék a nézők felé, hogy az élet harc, amelyben az agresszívabb fél lesz a győztes, aki hazaviheti a nyereményeket. A magyar valóságshow-k világában a műsor készítői és a szponzorok mintha a konfliktusok végletekig tartó kiélezését tekintették volna a legfőbb dramaturgiai eszköznek, s a párbeszéd során mintha még a kevésbé agresszív versenyzőket is abba az irányba mozdították volna el, hogy minél alaposabban elsajátítsák a verbális agresszió csínját-bínját.

5.3. A valóságshow-k kommunikációs világa

Erre a tendenciára médiaelemzők is rámutattak, s a valóságshow-k kommunikációs világát a következőképpen jellemezték: „a beszédmód lecsupaszítása, az iskolázottabb beszéd felesleges okoskodásnak minősítése, az indulati elemek fölénye az érveléssel szemben” (...). Mi lehet mindennek a célja? A médiakutató válasza egyszerű: „az ily módon »természetesnek« nyilvánított stílus lényegében a társadalmi hierarchia alsó szegmenseiben helyet foglaló csoportok nyelvhasználati szokásaihoz kapcsolódik, s az ezt képviselő szereplők magukat ilyen szociálisan hátrányosabb helyzetű csoportok öntudatos képviselőiként is jelenítették meg. Ez több szálon is alkalmas arra, hogy rokonszenvet keltsen” (...).

A valóságshow-k párbeszédei spontánnak minősíthetők, tehát adott esetben nyelvi-nyelvhasználati vizsgálat alapjául is szolgálhatnak. A Való Világ első szériájából mintegy 20 órányi vágatlan, 2002-ben az interneten keresztül letöltött nyelvi anyagot elemeztem, a német Big Brother nyolcadik szériájának pedig legfrissebb felvételeit vettem alapul, amelyek 2007 szeptemberében és októberében a show hivatalos honlapján napi rendszerességgel voltak elérhetők videoklipek formájában.

6. Verbális agresszió és nemi sztereotípiák a valóság show-k tükrében

6. 1. 1. A Való Világ Magyarországon

A Való Világ, ismertebb nevén a VV eddig három szériában futott 2002–2004 között. A show segítségével a villalakók életét követhették nyomon a nézők, éjjel és nappal, összefoglalókban és főműsoridőben. A játék agresszív jellegét erősítették a játék lebonyolítása körül felbukkanó agressziót sugalló szavak is: *kiszavazás, párbaj, kihívás, kiválasztott, kihívott, kiszavazott, párbajozó, párbaj-jelölt*. A műsor Magyarország legnézettebb reality-showja lett az évek során, olyannyira, hogy a műsor készítői a negyedik széria meghirdetését e tanulmány megírása idején vették éppen fontolóra. A *Való Világ 1* és a konkurens *Nagy Testvér*, két különböző csatornán, de párhuzamosan futott a magyar televízióban. A műsor nézettségi indexe a következőképpen alakult: A VV 1 közel 1,5 milliós tömeget szögezett tartósan a képernyő elé estéről estére. A Való Világ számára az áttörést a VV 2 hozta meg, melynek össznézettségi indexe (1,75 millió néző) már megelőzte a BB2-t (a Big Brother második szériáját). A sikerre való tekintettel az RTL Klub kidolgozta az első magyar fejlesztésű valóságshow harmadik sorozatát, a VV 3-at. Ez már rekordnézettséget – 2,06 millió nézőt – hozott.

6.1.2. Verbális agresszió a villában

A Való Világ 2 felvételeinek elemzése megmutatta, hogy a show férfi és női szereplői nem feltétlenül ugyanazokat a beszédaktusokat tekintik verbálisan agresszívnek. A férfi szereplők többször kezdeményeznek verbális támadásokat, mint a női szereplők. A férfi szereplők verbálisan agresszív viselkedése elsősorban férfivetélytársaik ellen irányul. Az elemzett beszélgetésmintákban a férfi szereplők a nyílt agressziót többször alkalmazták, mint a rejtett agresszív viselkedési mintázatokat. A női játé-

kosok magatartása verbálisan kevésbé agresszív, sőt valójában konfliktuskerülő és nemegyszer a női beszélgetőpartnerek próbálják „beszélgetési munkájukkal” a konfliktust feloldani. A női játékosok gyakrabban találják magukat a békítő és a békebíró, valamint az okos diplomata szerepében.

Az alábbi példa is azt mutatja, hogy a verbális agresszió kezdeményezői férfi játékosok, de a beszélgetésben nyomon követhető kiközösítési akcióból mindenki egyaránt kiveszi a részét. A női beszélgetőpartnerek azonban vagy nem reagálnak a férfiak közötti verbális versengésre, vagy gyors témaváltásokkal igyekeznek a verbális konfliktusra reagálni. Az itt transzkribált formában közölt beszélgetés 2006. 04. 11. 21:30 órakor hangzott el a Villában, vacsora (pótvacsora) készítése közben. A beszélgetésben a VV2 három női, és három férfi játékosa vett részt. A teljes felvétel hossza 27:23, ebből az idézett részlet hossza 3:19.

1	VN1	és hát én meg ... megértem hogy ő is tartozni szeretne
2		hozzánk hát akkor ezt most befejezzük pedig munkát is
3		adunk neki meg minden és nagyon szeretjük de mégis
4	VN2	na ne ki ne találj hogy most már ő is és ne csináld vele
5		hogy
6	VN1	[pedig pont erre] van szükség semmi másra
7	VF1	hm jó elég ebből és mondjuk hogy mi a lényeg és a mi a
8		stratégia pont vele nem mindegy mi a
9	VN3	[én pedig mégis] annyira szeretném ha va-
10		laki tartozna hozzám szerintem az olyan nagyon jó és jó
11		érzés
10	VF2	jó ... neked meg minden de neki? és nekünk mi a jó?
13	VN1	én meg ... azt tartom jó érzésnek nagyon ha azt szeretné
14		valaki hogy tartozni szeretne ő énhozzám↑
15	VN2	hmm
16	VF1	akkor ezt a pillanatot kell lefényképezni (fényképet ké-
17		szít, mindenki nevet)
18	VN3	ügyes vagy
19	VF2	de csúnya teljesen ronda nézzétek
20	VN2	jó vicc csak te se nézz oda mer rajta leszel a képen
21	VN1	de nekem muszáj vele beszélnem↑
22	VF2	ott a cica nézzétek és ki a fogó? (VF3 megjelenik a kony-
23		haajtóban)
80		

24 VF1 na nekem muszáj valami tortát igen nekem most jön a
 25 torta akkor
 26 VN3 csináljunk akkor már inkább valami rendes kaját nem?
 27 (csend 10mp)
 28 VF3 szóval kivel fogok párbajozni? eldöntöttétek? (csend
 29 8mp)
 30 VN1 na ne viccelj de vicces ez vicc
 31 VN2 ne kezd megint
 32 VN3 [de hülye vagy] kitalálsz azt is ami nincs
 33 VN1 milyen milyen nagy a feje szegény ti nem úgy látjátok?
 34 (hangosan nevet)
 35 VN2 jó akkor csináljunk valami riszes cuccot azt akartunk
 36 nem?
 37 VF3 mit terveltetek ki megint? szépen együtt a csapat ez gáz
 38 tiszta gáz
 39 VF1 akkor most álljunk meg egy szóra!
 40 VN1 úristen!
 41 VN2 ne na ne!
 42 VN3 tehát különböző fajta kaja is van és
 43 VF2 jó akkor főzzünk de vele ki főz mer én biztos nem
 44 VF3 nem is kértelek rá (8 mp csend, aztán VF3 az ajtóból hal-
 45 kan füttyöl)
 46 VF1 ne legyünk már ilyen negatívak
 47 VF3 párbaj indul ki lesz az első? (az ajtóból az asztalhoz megy
 48 és felveszi a párbajsapkát)
 49 VN1 ez mind a kettő az én sapkám és nem akarom hogy elve-
 50 gyék tedd le szépen ha nem teszed le ... én ... akkor hal-
 51 lod tedd le a sapkám
 52 VF2 [enni mikor fogunk?]
 53 VN2 akkor ha lesz kaja ha kész a kínai
 54 VF2 a francba ezt eddig mér nem mondta nekem senki?
 55 VN3 mit?
 56 VF2 na mit? na mit?
 57 VN1 [assziszem] nem szereti a kínait
 58 VF3 akkor húzzál nyugodtan az asztaltól majd én megeszem
 59 mer én meg kajás vagyok csibéim

6.1.3. Elemzés

A beszélgetés egy párbaj előtti napon hangzott el, ahol még nem dőlt el végérvényesen, ki lesz az egyik férfijátékos VF3 ellenfele. A beszélgetés témái között szerepel a párbaj és annak várható kimenetele, ill. a beszélgetés alapjául szolgáló vacsorakészítés is. A beszélgetésrészletben összesen 38 beszédlépést valósítottak meg a résztvevők (VN1–3 női játékosok, VNF1–3 férfi játékosok). A nőkhez 22, a férfiakhoz 16 beszédlépés tartozik. A női beszélgetőpartnerek közül VN1 9, VN2 7 és VN3 6 beszédlépést tett. A férfi beszélgetőpartnerek között a beszédlépések aránya majdnem egyenlően oszlik meg (6-6-5). Ez azért is meglepő, mert a beszélgetésbe később bekapcsolódó, a párbajra készülő VN3 a beszélgetés végére behozza kommunikációs hátrányát, sőt bizonyos mértékben támadásba is lendül a többiekkel szemben, akik a beszélgetés elején épen arról vitáztak, hogy milyen stratégiát alkalmazzanak a párbajra kihívott VF3-mal szemben. A beszélgetést a férfiak irányítják (irányítási stratégia l. pl. VF1 beszédlépése 6-7. sor). A női játékosok verbális magatartása szolidárisabb VF3-mal szemben, VN1 a jelen nem lévő VF3-at megpróbálja megvédeni a verbális támadásoktól (11-12. sor). A női játékosok ekkor VN1 ellen fordulnak. VN3 explicit meg is dicséri VF1-t, aki a védelmi stratégiát gyakorló VN1 cselekedetéből tréfát űzve fényképet készít. VN1 verbális inzultálásához csatlakozik VF2, aki csak látszólag a fényképről mond véleményt, valójában ő is VN1-t gúnyolja ki (16. sor). A 18. sorban VN1 egy utolsó kísérletet tesz szolidaritásának kifejezésére. Verbális agresszióknak fogható fel, hogy a konyhaajtóban megjelenő VF3-mal senki nem áll szóba, VF1 hirtelen témát vált. Ebben a szakaszban van a két hosszabb csend. VF3 azonban nem fogadja el a témaváltásokat és a csendet, határozott beszédlépést tesz (22. sor). Minden női játékos arcúlatvédő stratégiát alkalmaz válaszlépésében (23-26. sor). VN1, aki a beszélgetés elején a társaság többi tagja előtt védelmébe vette VF3-at, most nyílt verbális támadást kezdeményez ellene (26. sor). Ez azonban kezdetben sikertelen, mert VN2 kísérletet tesz egy gyors témaváltásra. VF3 azonban újra határozott kérdést intéz mindenkihez, de csak az egyik férfi játékos reagál rá. A női játékosok újabb közös kísérletet tesznek a verbális konfliktus hártására (30-32). Ez is sikertelen beszédaktus marad, mert most VF2 veszi fel a harcot VF3-mal. A beszélgetés további alakulását már VF3 határozza meg, s voltaképpen ő is kerül ki győztesen a szópárbajból, mint ezt a záró-beszédlépése is mutatja (46-47 sor). VF3 tudatában van verbális győzelmének, hiszen „*csibéimnek*” nevezi játékostársait.

6.2.1.A Big Brother Németországban

A *Big Brother* Németországban 2000-ben kezdődött, s jelenleg a 8. szériánál tart. Népszerűsége töretlen, naponta kb. 3 millióan nézik, s kb. ugyanennyien keresik fel a show hivatalos honlapját is. A produkció neve Orwell regényére asszociál, amelynek képzeletbeli világában a Nagy Testvér mindenkit figyel, kamerával, mikrofonnal, lehallgatókészülékkel, de hagyományos módon is leskelődik, fürkészik, kémlel és megfigyel. A Big Brother résztvevői egy lakókonténerben laknak, amelyet Köln külvárosában állítottak fel. Egyszerre tíz versenyző költözik be a házba, öt férfi és öt nő, akiknek civilben is minél érdekesebb személyiségnek kell lennie, s az sem árt, ha valamilyen extrém foglalkozást űznek. Az első szériára kb. 15 000 jelentkező, a másodikra mintegy 70 000 jelentkező volt. A producerek eddig több mottóval is „felszerelték” a show-t: pl. „Mutasd meg az arcodat!”, „Intrika és erotika”, „Csak az igazság számít!”, „Rejtsd el arcodat!” stb. A műsoridő az RTL2-n ugyan korlátozva van, a nézők a résztvevők életének mégis minden percét követhetik az interneten, ahol folyamatosan töltik fel a felvételeket, ill. saját számítógépükről is közvetlenül rákapcsolódhatnak valamelyik kamerára, s egyenesen élő adásban láthatjuk a szereplőket. A honlapon keresztül így egy órán át részeseülhetünk abban az élményben, mintha mi is a résztvevők közé tartoznánk, sőt e-mail kapcsolatot is létesíthetünk, vagy az interneten keresztül beszélgethetünk valamelyik játékosal.

6.2.2. Verbális agresszió a német valóságshow-ban

A német BB-ről azt írta az aktuális sajtó, hogy az egész műsor sikere a kommunikáción múlik, vagyis azon, hogy a kiprovokált verbális támadások és a szereplők közötti párbeszédnek mennyire kötik le a nézőket. A BB szereplői is folyamatos verbális agresszióknak vannak kitéve, s ebben a stresszhelyzetben különösen a „kettős igazodás” és a csoport identitásképző, az identitást erősítő vagy gyengítő funkciója révén jut szerephez a kommunikációban a szereplők neme. A német BB-ben nagyjából az a helyzet alakult ki, hogy a férfi szereplők összefognak a női játékosok ellen, míg a nők társulnak az összefogásokhoz, akár a női, akár a férficsoporthoz, ha csak egy kiszemelt áldozatról van szó. A nők kommunikációs viselkedését a BB-vel foglalkozó szakértők szerint a nézők nemileg vegyes csoportokban nem találták olyan érdekesnek, mert nem ők választották ki az „áldozatokat”, s nem ők találták ki a stratégiát, amivel a sarokba lehet szorítani azt, akinek el kell hagynia a lakókonténert. Ezért is

vetődött fel az ötlet, amit egy angliai BB-ben már meg is valósítottak, hogy kezdődjön egy show 12 nővel és egy férfi játékosal. A műsor készítői nyilván abban reménykednek, hogy az egy férfi kegyeiért a nők hajba kapnak, áskálódnak, civakodnak és viaskodnak majd.

A német BB-t ugyanolyan botrányok kísérték, mint a világ többi BB-jét. Hogy csak néhány példát említsünk a verbális agresszió kapcsán: Az egyik amerikai BB-szériában, egy férfi és egy női szereplő intim viszonyba került egymással, a férfi azonban többször is tettelegességet helyezett kilátásba. Például: „*Mit szólnál, ha most átvágnám a nyakad?*” A kést is a nő torkához tette, és így folytatta: „*Megöllek, ha ránézel R.-re!*” Ennek ellenére nem zárták ki a játékból. Újsághírek szerint az amerikai BB-show szériái rendkívül agresszív jellegűek, sok heves szóváltással és dühkitöréssel, a durvaság a nyelvhasználatban is dominál. A média nyomására a káromkodóknak végül is el kellett hagyniuk a BB-házat. Egy másik amerikai szériában két házlakó szóváltása majdnem végzetes kimenetelű lett: egy beszélgetés során az egyik férfi szereplő játékos társa zsidó nagyszüleinek erőszakos halálával viccelődött. Egy női játékos tanúja volt ennek, s elmondta a hallottakat az érintettnek, aki nyíltan kérdőre vonta az agresszort. A szóváltásban a sértések eldurvultak („a kis szerszámú törpétől” kezdve antiszemita megjegyzéseken és rasszista fenyegetéseken át minden elhangzott a vágatlan műsorban). A legnagyobb botrány mégis Dickhez fűződik, akit az amerikai nézők „*Evil Dick*”-nek (Gonosz Dick) nevezték el. Női játékos társaival agresszíven bánt, sértegette és megalázta őket, olyannyira, hogy a National Organization of Women írásban kérte a BB-től, zárják ki a játékból a férfit. Hírértéke is lehet annak, hogy a játékot Dick nyerte meg.

Az általam elemzett német nyelvű BB-felvételek a BB 6. szériájából valók. Az elemzés tanúsága szerint a német nyelvű adásban halmozottan fordulnak elő verbális konfliktusok, a nők gyakrabban áldozatai is ezeknek. A férfi játékosok szóhasználata is durvább valamivel, mint a női játékosoké. Az alábbiakban egy olyan beszélgetésrészletet választottam ki a korpuszból, ami témájában hasonló a fentebb elemzett magyar nyelvű beszélgetéshez, s a résztvevők száma is hasonló (3 férfi és 3 női játékos). A felvétel 2006. 06. 12-én készült, 23:40 kor. A beszélgetésrészlet hossza 3:55, 42 beszédlépésből áll. 20 beszédlépés női játékosoktól (BW1–3), 22 férfi játékosoktól (BM1–3) hangzik el. A beszédlépések megoszlása a nemek között a német nyelvű beszélgetésben kiegyenlítettebb, mint az elemzett magyar beszélgetésben. A beszélgetést férfi szereplő kezdeményezi, s a férfi szereplők irányítják az egész beszélgetést. A női játékosok

kat az egész beszélgetés folyamán sok verbális támadás éri, a nők ily módon rákényszerülnek az arculatvédő stratégiák alkalmazására. A beszélgetés témájául BW3 kiszavazása szolgál. A beszélgetés lefolyása hasonló a magyar nyelvű példához: a BB ház lakói arról beszélgetnek, hogy milyen módszer alkalmazásával lehetne rábírní BW3 női játékost a házból való távozásra. A beszélgetésből azonban a verbális támadások áldozata nem kerül ki győztesen, mert a többi játékos összefog ellene, és közösen teszik ki gúnyos megjegyzéseknek. A játékosok nem alkotnak különálló férfi és női csoportot, a nők kevesebbbszer reagálnak az őket ért verbális támadásokra, ha azokat férfi agresszorok indítják ellenük, s többször próbálkoznak arculatvédeccsel, ha az agresszor nő, különösen a kiszavazásra ítélt BW3-mal szemben védekeznek. A német beszélgetésben egy női játékos a kiszavazott, akinek verbális visszatámadásai szinte teljesen sikertelenek maradnak, kivéve a két utolsó megnyilvánulását (48., 50. sor), annak ellenére, hogy a nők közül ő szólal meg a legtöbbször. A férfi szereplők közül BM1 dominál (11 beszéd lépés).

1	BM1	hört ihr mal zu ja? Ich hab ja was zu sagen ich hab nach-
2		gedacht
3		wir können ja ne Petition schreiben ... wer möchte
4		dass sie raus wird?
5	BW1	alles verrückt ich hab ja das immer schon gsagt aber ihr
6		und die hohe Schule
7	BM3	[scheiß ja drauf und auf die
8		Petition ich schlag meinem Gegner lieber in die Presse]
9	BM2	und wir was besprechen und sie dabei Fernseh guggt
10		dann explodiert man
11	BW2	hast du ja ne zeitlang auch selbst gemacht
12	BW1	ja wir ham sie fertig gemacht jetzt heult sie uns ne Woche
13		lang
14	BW3	wollt ihr mir n stumpfes Messer ins Herz stechen? so was
15		geiles!
16	BM1	dieses Spiel ist eh zu trocken für mich Kackspiel! Ent-
17		scheidn und das
18	BW3	[ein Showkampf] hier bei uns im äh ... ich weiß gar
19		nicht im garten?
20	BW2	[WAS ein Showkampf] ne arena... lieber ne richtige
21		arena wir sind alle in der
22		Kampfarena!

23 BW1 guckt ja nur hin es ist ein gutes Spiel für die Leut wenn
 24 sie abends nach Hause
 25 gehn gestresst von der Arbeit ... und sie können gucken
 26 und Scheiße guckn uns alle
 27 BM1 bisschen Wut ablassen was?
 28 BM2 ist zum kotzen
 29 BM3 welch ein Glück dass du dabei bist!
 30 BM1 [Ja... ich weiß] ich weiß ich bin auch sehr
 31 glücklich grade
 32 BW2 so wie ich
 33 BM1 [so wie] du genau Klugscheißer 'Schuldigung
 34 Scheißerin
 35 BW3 ich hab aber Angst immer das gleiche ja wisst ihr ja und
 36 das Wissen dass ich es auch weiß auch nur nicht mal
 37 glänzen kann und dass ich auch diese ne Wette verlorn
 38 habn werde
 39 BW2 du spinnst aber am besten spinnst du weiter angst weiß
 40 doch jeder was Angst is is ... Angst da wo ja klar
 41 BM2 [du hast so n Hohlkörper] im Kopf
 42 BM1 die neue miss unsichtbar macht sich ja sichtbar hier im
 43 haus mir ists genug
 44 BW1 vielleicht sollten wir doch paar nette Worte für sie habn
 45 sie is ja
 46 BM2 [verdammt] aber warum können manch Frauen nicht lo-
 47 gisch denkn
 48 BW2 ich kann an den Männern nicht verstehn dass sie uns
 48 Frauen nich verstehn
 50 BM2 wobei es ja alles auch anders rum geht
 51 BW2 wie?
 52 BM1 na dass die Frauen uns nicht verstehn
 53 BM2 also wenn ihr meine Meinung hören wollt is wirklich zum
 54 Kotzen ist das genau was für mich is Scheiße
 55 BW3 [tja der Mann] muss ja
 56 BW2 [wer wird dann] rausgeschmissn?
 57 BW3 keine Ahnung ist auch ne Meinung
 58 BM1 du bist ja ne süßes Ding ne richtige Showgirl aber
 59 BW3 Männer mit Glatze sind mir ja lieber
 60 BM2 das war aber nich fair
 61 BW2 sie hat aber ne kleine Charakteristik aufgestellt und so

62	BM1	auch du bist einfach dumm
63	BM2	mir is's stinklangweilig wer hat ein neues Thema?
64	BM1	einfach Adresse hinterlassen
65	BW3	nen Kurs für Gehirntote kann ich dir empfehl
66	BM1	leut sagt mal wer guckt diesen Scheiß noch?
67	BW3	grob geschätzt zwei Millionen

6.2.3. Elemzés

A fenti beszélgetésben a női szereplők körülbelül azonos arányban vesznek részt a beszélgetésben, míg a férfi szereplők között nagy a különbség: egyikük mindössze csak kétszer szólalt meg. A beszélgetést egyértelműen BM1 irányítja. A férfi szereplők verbálisan mindkét nemmel szemben agresszíven viselkednek, fenyegetőznek, büntetést helyeznek kilátásba. A női játékosok nem indítanak verbális támadásokat, inkább védekeznek ellenük. A női közbeszólások, beszólások (pl. 7. sor) az éles helyzetnek megfelelő kritikát gyakorolják a férfi játékosok fölött. A női játékosok hibájuk és felelősségük felismerésére és annak verbalizálására az egész beszélgetésben több hajlandóságot mutatnak, mint a férfiak (pl. 8., 30. sor). A férfi játékosok szóhasználata durvább, s több helyütt is egyértelműen sértő, bántó (22., 28., 41. sor). A női játékosok az egész beszélgetés során csak egyszer kelnek nyíltan lakótársnőjük védelmére (44. sor). A férfi beszédlelések készítetik a szereplőket a témaváltásokra, jelezve, hogy a férfiak számára unalmas beszélgetés BW3 lelkiéletével foglalkozni.

Összehasonlítva a hasonló témájú magyar nyelvű beszélgetéssel, a német beszélgetésben sokkal több a durva kifejezés, több az agresszív megnyilvánulás, a gyors és kíméletlen verbális támadás. Míg a magyar nyelvű beszélgetésben a verbális agresszió férfi „áldozata” fordít a kockán, s győztesként kerül ki a beszélgetésből, addig a német női kiszavazott – bár a beszélgetés 48. sorában visszavág – a vesztes pozíciójába kerül, arcukat védekező kudarcba fullad.

7. Összefoglalás

A tanulmány a verbális agresszió különböző eseteit mutatta be, különös tekintettel a verbálisan agresszív beszédaktusokra. Az agressziókutatók nemrégiben fedezték fel új kutatási területüket, s honosították meg a magyar nyelvben is a *mobbing*, azaz a munkahelyi verbális terror fogal-

mát. A *mobbing* a verbális agresszió klasszikus típusa, hiszen olyan verbális támadássorozatot jelent egy kollégával szemben, amelyben negatív kritikát gyakorolnak, lenézik és lekicsinylik munkáját, minden mozdulatában hibát keresnek. A mobbing kollektív kommunikatív gyakorlat egy kiszemelt áldozattal szemben, nem más, mint kirekesztés és diszkrimináció.

Az elemzett valóságshow-k tulajdonképpen a mobbing egyik speciális altípusát reprezentálták, ahol a közösség összefog egy kiszavazandó áldozat ellen, egy párbajozó játékosárs ellen. A játékban résztvevők neme abban játszik szerepet, hogy a show-mobbing különféle verbális stratégiáit a férfiak intenzívebben gyakorolják, a nők gyakrabban vannak az áldozat szerepében, s kényszerülnek arra, hogy verbális stratégiákat dolgozzanak ki a visszavágásra. A játékosok neme abból a szempontból is szerepet játszik a mobbing-kommunikáció során, hogy férfi vagy nő van-e az áldozat szerepében. A férfiak felveszik a küzdelmet a mobbinggal szemben, s ha elég agresszívek, még győztesen is kikerülhetnek a feléjük irányuló agresszív kommunikációs gyakorlatból. A valóságshow világában nők kevésbé sikeresen alkalmazzák a védekező stratégiákat, mert a többi nő társuk is kiközösíti, kirekeszti őket, s a játékosársnők a férfiakkal együtt gyakorolják a mobbingot. Abban az esetben azonban, ha férfi a mobbing áldozata, a női és a férfi játékosok külön csapatban játszanak, s nők a kommunikáció során közösen olyan verbális stratégiát dolgoznak ki, amellyel kísérletet tesznek a mobbing tompítására. Ezeket a megfigyeléseimet a magyar és a német valóságshow-k világát feltáró élőnyelvi beszélgetésekre alapozom. A nyelvi korpusz mindkét nyelven többórás anyagot foglal magába. A felvételek a magyar VV-villából és a német BB-házból származnak. Jelen tanulmányban fentebb két – egy magyar és egy német nyelvű – beszélgetés összevetésére vállalkoztam, melyek különösen jól alátámasztják a fenti állításokat.

Irodalom

- Atkinson, L. R. (et al.) 2001. *Pszichológia*. Budapest: Osiris.
- Bandura, A. 1973. *Agression: A Social Learning Analysis*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- Batár, L. 2004. A Heti hetes című műsor elemzése a nyelvi agresszió szempontjából. In: Kassai I. (szerk.): *Etűdök alkalmazott nyelvészetre*. Pécs: Pécsi Egyetem. 68–85.
- Buda B. 1986. Az agresszió megértésének pszichológiai korlátai. In: Csányi V. (ed.) *Agresszió az élővilágban*. Budapest: Natura. 183–194.

- Butler, J. 1991. *Das Unbehagen der Geschlechter*. Stuttgart: Suhrkamp.
- Butler, J. 2003. Haß spricht. Zur Politik des Performativen. Stuttgart: Suhrkamp.
- Csányi V. 1986. Az emberi agresszió. In: Csányi V. (ed.) *Agresszió az élővilágban*. Budapest: Natura. 167–177.
- Csepeli Gy. 2001. *Szociálpszichológia*. Budapest: Osiris.
- Eron, L. D. 1978. The development of aggressive behavior from the perspective of a developing behaviorism. *American Psychologist* 42, 435–442.
- Frank, K. 1992. Sprachgewalt: die sprachliche Reproduktion der Geschlechterhierarchie. Tübingen: Niemeyer.
- Hagemann-White, C. 1992. Die Konstrukteure des Geschlechts auf frischer Tat ertappen? Methodische Konsequenzen einer theoretischer Einsicht. *Feministische Studien*, 11. 68–78.
- Hunyadi Gy. et al. *Sztereotípiakutatás. Hagyományok és új irányok*. Budapest: Eötvös Kiadó.
- Huszár Á. 2007. Egy politikai interjú anatómiája. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények* (Megjelenés alatt)
- Huszár Á. – Batár L. 2006. Hogyan fojtsuk bele partnerünkbe a szót? Párbeszéd-irányítási stratégiák a közszolgálati televízió egyik szombati műsorában. *Élet és Irodalom*. 2006. jún. 30., 26. szám. www.es.hu
- Janssen-Juriet, M. 1979. *Sexismus*. Frankfurt: Fischer.
- Januschek, F. – Gloy, K. 1998. Sprache und/oder Gewalt. *OBST*, 57. 5–12.
- Kapitány Á. – Kapitány G. 2006. *A tömegkommunikáció szimbolikus üzenetei*. Budapest: Dialóg Campus – Sajtóház.
- Keenan, E. 1991. Normen kreisen – Normen variieren. Männliches und weibliches Spechen in einer madagassischen Gemeinschaft. In: Günthner, S. & Kotthoff. (ed.) *Von fremden Stimmen*. Frankfurt: Fischer. 75–101.
- Kiener, F. 1983. Das Wort als Waffe. Zur Psychologie der verbalen Agression. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.
- Kotthoff, H. 1988. *Spaß verstehen*. Zur Pragmatik von konversationellem Humor. Tübingen: Niemeyer.
- Langenmayr, A. 1997. *Sprachpsychologie*. Göttingen: Hofrege.
- Lenz-Johann, S. Inwiweit drückt Sprache Macht und Gewalt aus? *Sexus* 4. www.oegs.net/sexus/sexus4
- Morvai K. 1998. *Terror a családban*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Samel, I. 2000. Einführung in die feministische Linguistik. Berlin: Erich Schmidt.
- Subovits I. 1996. *Beszéd és szocializáció*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Theunert, H. 1999. *Gewalt in den Medien*. Brandenburg: Pädagogisches Landesinstitut.
- Trömel-Plötz, S. 1984. Gewalt durch Sprache. In: *Gewalt durch Sprache. Die Vergewaltigung von Frauen in Gesprächen*. Frankfurt am Main: Fischer, 50–70.

Dede Éva

Nyilvánosság, (nyelvi) durvaság és viccek a Fábry-show-ban

1. Keserédes humorbonbonok

A *humorbonbon* szó – eddigi ismereteim alapján – Fábry Sándor „találánya” az „édes nevetés”-vélekedés tömör, szellemes, frappáns megfogalmazására. A humorbonbonok nevetést váltanak ki, azért „fogyasztjuk” őket, mert élvezetesekek, szórakoztatóak, s utána jobb hangulatba kerülünk – általában. Némelyik humorbonbon különlegesen jóízű. Már Plátón is megmondta, hogy a nevetés „*először is élvezet*”, melynek jótékony hatásáról hétköznapi tapasztalatainkon túl a különböző kutatások is beszámolnak, sőt a nevetés gyógyító hatását aknázzák ki a gyermekkorházakban dolgozó bohócdoktorok.

Akkor mégis miért keserédes a (humor)bonbon? Plátón vélekedését folytatva „*De ez az élvezet különféle körülmények között fájdalommal keveredhet*” (Jakabffy és Jakabffy 2005). Bizonyára mindannyian átéltük azt, hogy egy vicc, humoros megjegyzés hallatán nagyot nevetve egyszer csak a mosoly odafagy az arcunkra, és az az érzésünk, hogy „na, ez durva volt”, és amikor visszatérünk a nevetés különös lelkiállapotából, szinte szégyenkezés fog el, hogy miért is nevettünk. Ez a hétköznapi élmény vezetett arra, hogy az édes humorbonbonokat keserédesnek nevezzem.

Dolgozatomban az a kérdés vezet, hogy a nagy nyilvánosság előtti, egyértelműen a szórakoztatás, nevetetés céljából előadott viccek, viccelődések között milyen, durvaságokat, támadásokat is rejtő szövegek fordulnak elő. Önmagában a nyilvánosság jelent-e a nyelvi agresszióban korlátozást? Szemléltető példáimat főként az igen népszerű Fábry-show-ból¹ vettem.

¹ Az interneten elérhető néhány műsor írott változata, ezeket használom, pl. <http://www.showder.hu/>, <http://www.showder.hu/039/fabrysanyi.html>

2. A tendenciózus (irányzatos) vicc és az agresszió mértéke

A sértő viccelődés a verbális agresszió egyik megnyilvánulása. A humorral foglalkozó kutatók gyakran szembesülnek azzal, hogy a humor általában a befogadó szemében és nem az objektív tényekben van, s ami az egyik ember számára tréfa, az a másikéban sértő megnyilvánulás lehet (Boronkai 2006). Létezik egy határ a vicc és a sértés között, melyről alkudozás folyik a helyzet résztvevői között. A játékszabály általában az, hogy a viccen nem illik megsértődni. Ha valaki mégis megsértődik egy megjegyzésen, hamar megkapja az álértetlenkedő megjegyzést, hogy „nem érti a viccet”, illetve a „csak vicceltem” mágikus, a sértést visszavonó mondatot.

Mi a tendenciózus viccek titka? Freud megjegyzése szerint a nem irányzatos, vagyis „az ártalmatlan vicc szinte sohasem váltja ki azt a ki-robbanó kacajt, ami a tendenciózus vicceket oly ellenállhatatlanná teszi.”. Merthogy „...olyan örömforrásokat is meg tud nyitni, amelyek az ártalmatlan vicc számára hozzáférhetetlenek” (Freud 1982: 111-112). A tudattalan impulzusok felszínre törhetnek a tudat megkerülésével. A félelemkeltőről bebizonyosodik, hogy nem is annyira félelmetes, így a nevetés a feszültséget oldja. Másfelől a tudattalanba lesüllyedő vágyat teljesíthetővé teszi. Freud az irányzatos vicceket a tartalmuk, a megtámadás tárgya szerint csoportosította (szexuális, ellenséges, cinikus és szkeptikus viccek csoportjait írta le (Freud 1982: 131).

Egy korábbi vizsgálatban a részt vevő személyek az enyhébb verbális erőszak eseteit fokozatokba állították a gyakoriság alapján. A félbeszakítást (a beszélő szavába vágást) helyezték az első helyre, a másodikra a szándékos megbántást, megsértést kevésbé trágár, de durvának minősíthető kifejezések használatával, majd a kigúnyolás és nevetségessé tevés esetei következtek. Az agresszió átélésében viszont első helyre a kigúnyolás idegenek előtt, másodikra a nevetségessé tétel idegenek előtt került (Kegyesné Szekeres E. é. n.). Mivel a vicc, tréfa meghatározásának lényeges eleme a nevetetés szándéka, a fenti cselekvéseknek, megnyilatkozásoknak kettős céljuk van: a hallgatók, befogadók, szemtanúk nevetése, aki Freud (1982) leírásában a 3. személy, és a második személynek, az agresszió „tárgyának” megsemmisítése (önérzetének, önbecsülésének lerombolása). A szocializáció során megtanuljuk, hogy az ellenséges impulzusokat nem lehet mindig szabadjára engedni. A humor, a vicc azonban legálissá teszi a „gőz” kiengedését. Akinek a rovasára történik a nevetés, az átéli a megsemmisülés érzetét, és beletelik egy kis időbe, míg újra

össze tudja szedni magát. Az érzés a megszegéshez hasonló, melyet a lélekrombolás egyik súlyos esetének tartanak. Az egyéni érzékenység miatt tehetjük föl a kérdést: hol a határ a vicc és a sértés között?

A humorra, viccekre való fogékonyságban az emberek eléggé különböznek, sokféle változó határozza meg (pl. nem, életkor, végzettség). Freud is kitér pl. a trágárság, a szellemes humor élvezésének eltéréseire: *A vicc formai követelményei csak műveltebb társaságban jelennek meg. Itt a trágárság viccként jelenik meg, s csakis vicc formájában megengedhető. (...) minél nagyobb a távolság a trágárság gyanánt valóban kimondott dolog és az általa a hallgatóságban óhatatlanul felidézett dolog között, annál sikerültebb a vicc, annál följebb merészkedhet a társadalmi ranglétrán* (1982: 115–116). Eltekintve attól a társadalmi képtől, mely az időzetből kivehető, lényeges, hogy a trágárság (durva, szeméremsértő beszéd és vicc) sikere pusztán a kimondástól függ. Az Esti Showder nézői a stúdióban és a képernyő előtt mindkét fajtából kapnak.

Szinte mindegy, hogy van-e tanúja az ilyenfajta bántalmazásnak, az öröm, az élvezet az agresszor számára annál nagyobb, minél népesebb a hallgatósága. Az első személy – ahogy Freud nevezi a vicc kiötlőjét, mesélőjét – váratlanul nevetéshez juttatja a hallgatót, hogy az ő nevetése nyomán maga is tudjon nevetni. S a többieket megnevettető ember kedveltsége növekszik, fölénybe kerülén maga mellé tudja állítani a hallgatót.

Az irányzatos vicceket, a durvaságként, sértésként elmondott szövegeket (vicceket, viccesnek szánt megjegyzéseket) a bennük előforduló durvaságok alapján a fizikai bántalmazáshoz hasonlóan (az okozott fájdalom szerint) kategorizálhatjuk aszerint, hogy mennyire sértőek:

- a szóviccektől (Mit csinál az unatkozó hadvezér? – Elfoglalja magát!),
- a név nélküli, általános emberi magatartást, hibákat leleplező viccektől (a Mórckás, nyuszkás viccek)
- a konkrét személyeket sértő, kigúnyoló viccekig (politikusok, médiaszereplők nevesítve)

széles a skála.

Nemcsak a nevetés intenzitása, az öröm nagysága miatt tehetjük a két végpontra az előbb említett vicctípusokat, hanem a támadó jellegük miatt is. Megbántás, sértés, sértegetés, szóbeli bántalmazás az agresszor szándékában mutatkozik meg, de legalább olyan fontos az, hogy a hallgatónak, illetve az, akire a vicc irányul, minek értelmezi az eseményt, főként támadásnak-e. Példaként a szőke nők vicceket említem, melyeknek egyfelől a

népszerűségük töretlen, másfelől a rá adott válasz, a tiltakozás igazolja sértő voltukat. A szőke nős viccek egy értelmezésben agresszívak: *Ne mondjon szőke nős vicceket! És ne nevéssen rajtuk! A szőke nős viccek gyakran a nők elleni erőszakot próbálják viccessé vagy elfogadhatóvá tenni, mint például az, amelyik úgy kezdődik, hogy: „A szőke nőt kidobják a tizedik emeletről.” Mindegyik szőke nős vicc erősíti azt a sztereotípiát, mely szerint a nők buták. Amikor ön szőke nős vicceket mesél, ugyanúgy nem tekint egyenlő partnernek a nőt, mint azok a férfiak, akik uralkodnak a partnerük felett. A szóbeli erőszak maga is a bántalmazás egyik fajtája. Ha ön nem akar visszatérően szóbeli erőszakot elkövetni a nők ellen, ne meséljen szőke nős vicceket!* (Kuszig 2005).

Az ismert szociálpszichológiai kísérletek szerint minél távolabb van a megtámadott féltől az agresszor, annál könnyebben támad (vö.: az áttételek problémája az engedelmisségi kísérletekben is, illetve a dezindividuáció jelensége), és a mérték is nagyobb. A verbális agresszióban is föl-lehetjük a nyomát e viselkedésnek.

A durva, sértő kifejezések megjelenéséről a személyközi kommunikációban több szempontból beszélhetünk. Az egyik a felek közötti távolság (az **áttételek** alapján), a másik a felek közötti **kapcsolat** milyensége (az intimitástól a személytelenségig). Kérdésként fogalmazható meg, hogy milyen helyzetekben várhatjuk a nyelvi durvaság megjelenését?

- Nagyobb-e a nyelvi durvaság, ha az áldozat és az agresszor között nagy a távolság (sok az áttétel, vagyis nem szemtől szembe kommunikációban hangzik el)?
- Nagyobb-e a durvaság, ha az áldozat és az agresszor között intim a kapcsolat?

A két szempont alapján több variáció létezik. Vajon akkor nagyobb-e a durvaság, ha az áldozat jelen van, de a kapcsolat személytelen, illetve ha nincs jelen az áldozat, de a kapcsolat nagyon személyes? S ezek mellé harmadik szempontot is fölvehetünk, azt, hogy a verbális agresszió milyen helyzetben hangzik el, mekkora a hallgatóság, mekkora **nyilvánosság** előtt zajlik a viccelődés, viccmesélés.

A következő vélekedésében a három szempont egyszerre érvényesül: az egyik a személyesség mértéke (a kapcsolat minősége), a másik az áttétel, a harmadik az előadás körülményeire vonatkozik: *Jó tíz éve, az akkor nyolcadikos Bagi Ivánt és első partnerét, Gábor Szilvesztert elhívta magához Göncz Árpád. Mivel volt némi közöm a fiúkhöz, én is velük tartottam. Bagi nagyszűrően hozta a köztársasági elnököt, Gábor Szilveszter pedig Antall Józsefet, aki súlyos betegsége miatt feltehetően már nem érdeklődött kabarébeli dub-*

lőrje iránt. (...) Göncz is majd megpukkadt a nevetéstől, amikor Bagi alaposan leszedte róla a keresztvizet. (...) Vagy Bagi is kímélte Gönczöt azok után, hogy egy órára összefutottak Kossuth képe alatt a szobájában? Halvány gőze sincs a dolgok felől annak, aki úgy gondolja, hogy bírálni csak messziről lehet... (Farkasházy 2004). Gyenge személyes kapcsolat (Göncz Árpád találkozott a fiatal humoristával) és nagy nyilvánosság, illetve az áttételek hiánya hozza azt, hogy a viccben megfogalmazott bírálat mennyire erős – a humorista erősnek jellemezte Bagi Iván viccelődését (*leszedte róla a keresztvizet*). Melyik az elsődleges ezek közül? Az, amelyik a humorista szellemi függetlenségét leginkább érvényre juttatja, vagyis a kritika nyilvánosságra hozatala.

3. A nyilvánosság szerepe

A két szélső helyzet: (1) csak a két fél jelenléte, (2) a nagy nyilvánosság előtti megjelenés. A nyilvánosság nagysága igen változatos, pl. a tévéközvetítések által több millió is lehet. A Fábry-show esetében a nézettségi statisztikák 1,7 milliós közönséget emlegetnek (Pesti Est 2008). Abban is különbségek vannak, hogyan jön létre a nyilvánosság: spontán összeveszerődött emberekből áll, vagy egy határozott céllal emberek csoportja gyűlt össze. A Fábry-show nézői ez utóbbihoz tartoznak, őket a műsor megtekintése, a szórakozás, nevetés utáni vágy köti össze.

Mind az agresszor, mind az áldozatok másképpen ítélik meg a nyilvánosság előtti bántást. Az internetről szóló kutatások az áttétel erős hatását elemzik, amikor arra figyelmeztetnek, hogy a szerepválasztás, a dezindividuáció megnöveli a nyelvi agresszivitást (Wallace 2002: 160), vagyis amikor a támadó fél nem azonosítható. Kegyesné (é. n.) adatai szerint az áldozatok viszont az idegenek előtti gúnyolódást, nevetségessé tételt nagyobb agressziónak érezték, mint az ismerősök előttit. Az ismerősök előtt védelmet nyújthat, hogy a szemtanúk az egyén valódi értékeit ismerik, a gúnyolódást az egyszeri helyzetnek és nem az áldozat személyiségének tulajdoníthatják.

A nyilvánosság előtti tendenciózus viccek mesélése hasonló a Freud által leírt viccmesélési helyzethez. Jelen van a vicc mesélője (agresszor) és a népes hallgatóság. Az áldozatot sokszor odaképzelik, máskor a jelenlétében zajlik a kinevettetés. Feltételezem, hogy az utóbbi helyzet valamilyen korlátozza a viccekben föllelhető sértő szándékot. A szemtől szembe kommunikációban a beszédpartner jelzéseiből, nyelvi és nem nyelvi reaklásából lehet tudni, a viccet bántásként értelmezik-e a felek, és ennek megfelelően folytatják a beszélgetést. A tévéadásban elhangzó tendenciózus vicc 2. személye, a megtámadott személy nincs jelen a felvételen, az ő

reagálása nincs hatással a műsorvezetőre, mert az áttétel nagy közöttük, így a viccelődés is erősebb, durvább. Kiszél Tünde például volt már Fábry Sándor vendége, abban a helyzetben a tréfálkozás enyhébb volt, mint amikor nem volt jelen. A következő kijelentés példa az erősebb tréfálkozásra: *Kiszél Tünde – Cannavaro, ha összevonja a szemöldökét, nem adnak 11-est.* (Utalás K. T. erős szemöldökére, maga K. T. egyébként is gyakori céltáblája a műsornak.) (Esti Showder 2007).

Emiatt is érthető Radnóti Sándor (2005) nyílt levele Fábry Sándorhoz egy per kapcsán: *Sikered van, de a hangsúlyok módosultak. Néhány millió ember előtt mást mond ugyanaz a szöveg, mint egy szalon vagy egy ötven férőhelyes nézőtér közönségének. Egy zsidóvicc (amelyet tudomásom szerint nagy nyilvánosság előtt soha nem engedték meg Magadnak), egy cigányvicc vagy egy szőke nő vicc – szerintem – bizalmas környezetben megengedhető, mert ott az intimitás idézőjelbe teszi. Mások merevebbek nálam, s szűkebb körben sem találják az ilyesmit ízlésesnek. Mindenesetre ezeket az idézőjeleket a televízió eltünteti, az általánosításra való hatalmas hajlama révén. Azt mondja: ilyenek a cigányok, ilyenek a nők. A Fábry-show-ban 2002-ben így történt a korábbi tiltakozásra a reagálás (mellyel újabb sértés szólalt meg): Szőke nő vicceket többet nem mondunk, a szőke hölgyek védelmében – mondjuk így: az egyszeri nő – nevezzük Szőszinek!*

4. Min is viccelődünk? Min nevetünk?

A Fábry-show-ban előforduló nyelvi durvaságok típusai

A nyelvi agresszió a cél szempontjából kétféle lehet: instrumentális és érzelmi. Az érzelmi agressziót kevésbé csökkenti az áldozat jelenléte, mert a támadó kontrollja nem működik tökéletesen a dühösség, az észlelt provokáció állapotában. Egy tévéműsor előre megírt szövegében az utóbbinak kevés tere van, míg az instrumentálisnak sokkal nagyobb, hiszen a durvaság a megnevetetés eszköze. A műsorkészítés idején a csattanók, poénok várható hatását nyilvánvalóan mérlegelik, s döntenek a műsorba kerülésükről.

A műsor nagyon sok ember együttműködéséből jön létre, de a megnyilatkozások legnagyobb részét a műsorvezető szövege teszi ki, a meghívott vendégek szövege kisebb. Általában a műsor résztvevői figyelembe veszik, hogy a nyilvánosság előtt beszélnek.

a) A műsorokban tapasztalható nyelvi durvaságok egyik típusa a szótárakban **durva, trágár minősítésű szavak, kifejezések** használata. Mivel

ezekekről van ún. közmegállapodás, a nyilvánosság előtt, az adásokban kisípolással jelzik ezeket. Néhány szó esetében a hozzászokás miatt elmarad a kisípolás, vagy a műsorvezető, a vendég nem tiszta artikulációval mondja, elmossa a szót, a közönség mégis érti, miről van szó. Szavak durvasága kopni látszik, a *hülye* mellett a *szar*, a *kurva* és egyébek is előfordulhatnak: *Itt van ez a Zsanett ügy. Egy város keresi a gecit. Szóval én ebben már nem látok tisztán. De óránként más információ volt. Hogy csak igen, de nem befejezett, de csak hátulról, de nem látta, de a maszkba, ott se voltam, kulcsomat vesztettem el, azért vittek haza. Hát egyszerűen, itt nem lehet mindenki. De állítólag a rendőrök egyikének, másikának gecis volt a nadrágja. De hogy lehet ezt 2 hét után ráadásul kideríteni? Most már ott tartunk, hogy azt suttoják, hogy a kocsit tetejéről csepegett valami Zsanettra.* Egy másik példa: *Ez a fiatalok rádiója, 2 millió nyugdíjas mi a faszomat² hallgat, azt nem tudom. Hát nem? Hát most komolyan mondom.* (Esti Showder 2007).

A humor abból is származik, hogy a műsorvezető a nyilvános helyzetben az általában tiltás alatt lévő szavakat kimondja. Ezt a fajta humorforrást sokan kedvelik, mások fanyalogva fogadják (pl. *altesti humornak* nevezve). Freud úgy véli, hogy pl. a trágár szavak kimondása erőszik a hallgatón. Ezen szavak erős hatása abból ered, hogy a másikat az adott szó, kifejezés jelentésének elképzelésére kényszeríti. Ferenczi Sándor is azt írja, hogy *A trágár szóban sajátos erő lakozik, mely a hallgatót mintegy arra kényszeríti, hogy a vele megnevezett tárgyat, a nemi szervet vagy funkciókat kézzelfogható valóságban képzelje el... Feltételezhetjük, hogy e szavaknak megvan az a képességük, hogy a hallgatót emlékképek regresszív-hallucinatorikus felelevenítésére kényszerítsék...* (2000: 134).

Nyelvi durvaság akkor is létrejöhet, ha a szót önmagában nem minősítik durvának, csak **valamelyik jelentése** az, mint a *tyúk* szónak. Az Esti Showder egyik adásában egy másik szó fordult elő ebből a típusból: *Jönnék a nyíregyháziak, nem mondom, hogy tirpákok, mert rögtön kapok 4000 levelet. Na mindegy.* Ebben az idézetben a *tirpák* szó önmagában nem durva, a Magyar nyelv értelmező kéziszótárában ezt találjuk: *Nyíregyházán és környékén élő, szlovák származású <népesség>, ill. ehhez tartozó, vele kapcs. II. fn 1. Tirpák ember.* Második jelentése miatt (*argó pejor Műveletlen, udvariatlan ember. [szl]*) Viszont sértőnek érzik a magukat tirpákoknak valló emberek.

² A szövegszerkesztő programba épített nyelvhelyességi ellenőrzés csak a *hülye*, a *geci* és a *faszomat* szavakat jelölte meg mint obszcén, trágár szót, a *szart* és a *kurvát* nem...

b) Ebbe a csoportba sorolom a durvaság **idegen szóval való helyettesítését** és a **körülírást** is. A legutóbbi adások botrányaiból idézek: *Én nem tudom, hogy mi kéne ezeknek, hogy megbukjanak. Most tényleg elképzelem, hogy Lendvai Ildikót dugja egy csődör számár a Combino villamoson. Lendvai Ildikótól elnézést kérünk mint nőtől, ez csak egy költői kép. Így elképzeljük. És mi lenne a válasz: megy a Combino* (Blikk 2008). Nyilvánvalóan túlmént a műsorvezető azon a határon, amely a viccelődés és a sértés között húzódik, illetve az áldozat és a vele szimpatizálók érzék bántónak a viccet. A *dug* ige 4. jelentése a szótározott (t. n. is) *argó durva* Közösül. [fgr], ez az egyik durvaság a viccbe, s az előző csoportra példa. Az ügy folytatódott a következő műsorban, amikor Fábry Sándor így reagált: *Ugye tehát bármi mást mondhattunk volna, és hát még egyszer mondom, elnézést kértünk és kérünk is, mint nőtől. Lassan már ők is elnézést kérhetnének mindazért, amit velünk tesznek, amihez képest ugye a csődörös hátsó fari incesszus az nem is egy annyira súlyos dolog* (Blikk 2008). A durvaságokat megismétli az idegen szó mögé bújva (a *dug* helyett...). A viccnek a képtelenség, az össze nem illés adja a lényegét, de az állattal való közösülésnek a „költői képként” való alkalmazása már a durva sértések közé tartozik. A vicc technikája tetten érhető, ahogy a vicc *gondolati magvában* tartalmazott *gúny és kritika a viccbe magában az abszurdítás formájában jelenik meg* (Freud 1982: 122).

c) Egy újabb típust képviselnek az **utalások**, vagyis az olyanok, amikor a szellemesség, a vicc a sértést jól-rosszul fedi. Mik a sértések-viccelődések tárgyai? Az áldozat külseje, viselkedése, tulajdonságai, szokásai: *Ezért kénytelenek voltunk hangszórókon Delhusa Gjon slágereket játszani. Klinikai tesztek bizonyítják, hogy ettől elmúlik mindenfajta felfokozott nemi vágy, sőt egyes kritikus esetekben tartós merevedési zavart okoz. Az intézkedés elérte a kívánt hatást, a tartalékba helyezett Kiszél Tündét és Gelencsér Tamást nem kellett bevetnünk.* (Esti Showder 2007). Látható, hogy a ez a megnevezett énekesekről, médiaszereplőkről kialakított, nem túl hízelgő értékítélet is egyben.

5. A viccelődésre adott válaszok

A humorba csomagolt nyelvi durvaság nyílt és rejtett formái (a nevetetéssel összefüggésben: gúny és ironia) a nyilvánosság előtt is megjelenhetnek bizonyos játékszabályokkal. Egy ilyen szabály a körülírás, az enyhítés (pl. a fenti esetek), másrészt a normasértés miatti bocsánatkérés ak-tusa: *Lendvai Ildikótól elnézést kérünk mint nőtől, ez csak egy költői kép* –

az első alkalommal, *hát még egyszer mondom, elnézést kértünk és kérünk is, mint nőtől* (Blikk 2008) – a második alkalommal. Ebben a helyzetben, mivel a viccelődés elég durva, a bocsánatkérés azért hangzik el, hogy elejét vegyék az áldozat tiltakozásának, illetve az előre elképzelt reagálásnak.

A L. I.-eset után a felháborodás óriási volt: *Kivágták az Esti Showderből Fábry Sándor Lendvai Ildikóról szóló szexviccét – tudta meg a műsor felvételén jelenlévő Blikk. Kovács Kristóf producer a lapnak elmondta, a csatorna jogi osztályával úgy döntöttek, kivágják a kérdéses részt, viszont biztos benne, hogy Fábry senkit nem akart megbántani. Lendvai Ildikó MSZP frakcióvezető felháborodott a műsorvezető „mocskos beszédén”* (Velvet 2008a).

A műsorokban nemcsak egyes személyek, hanem csoportok is a viccelődés áldozataivá válnak, aminek következtében pereskedések is folynak (pl. Radnóti Sándor nyílt levele éppen ilyen apropóból keletkezett). Ugyancsak hivatalos fejlemény az ORTT vizsgálata és elmarasztaló véleménye.

A felvételeken részt vevő közönség is tiltakozhat a nyelvi durvaságok ellen. Legutóbb a felvételről vonult ki a közönség egy része, de nem a műsorvezető, hanem a nyilatkozó vendég stílusa miatt: *Kivonult a nézőtér fele a Fábry Show felvételéről, miután Nagy Kriszta Tereskova előadta az anális és orális szexről szóló dalát. A felvételt állítólag nem adják le az adásban, a jegyek árait pedig nem fizetik vissza. Fábrynak nem ez az első botrányos ügye: az ORTT legutóbb a Lendvai Ildikóra tett megjegyzése miatt intette meg a showmant* (Velvet 2008b). És persze a tévénezők milliós táborra is – ha másképp nem, akkor a tévéműsor kikapcsolásával, más programra való átkapcsolással. Ámbár a nézettségi statisztikát nem támasztják alá ezt a feltételezést...

6. Befejezés

A nyilvánosság korlátozza a durva szavak használatát a nyelvi illetmen le nem írt szabályai szerint (vö.: a durva szó meghatározásában éppen ez az egyik jellemző). Igen nagy a különbség abban, ki mit visel el, mi a bántó számára, mit nem. A nyilvánosság előtti agresszió általában a szemtanúk rosszallásával találkozunk. A Fábry-show-ból való példák viszont azt bizonyítják, hogy éppen a nyelvi durvaság a siker záloga (felmérésekkel szeretném később alátámasztani, mivel a humoros műsorok közül semelyik másik nem ennyire támadó és népszerű is egyben), tehát a nyilvános-

ságnak ebben a műsorban csak kissé van korlátozó szerepe (az más kutatási téma, hogy a humoros támadások kiket érintenek). A műsorvezetőnek (a szövegek, poénok létrehozóival együtt) remek alkalma nyílik minden műsorban kiélni a rejtett vágyakat. A közönség – vele összefog, és szórakozva jut ugyanezekhez az örömhöz. S hogy mit tehet a megtámadott, kinevetett és megviccelt személy? Amit Seneca (1983) bölcs: felülemelkedik a bántásokon.

Irodalom

- Blikk 2008. Fábry tovább viccel Lendvai Ildikóval. Elektronikus változat: <http://www.blikk.hu/cikk.php?cikk=91368>.
- Boronkai Dóra 2006. A „genderlektusokról” egy szociolingvisztikai diskurzus-elemzés tükrében. In: *Szociológiai Szemle* 2006/4. 64–87.
- Esti Showder Fábry Sándorral 2002. <http://www.showder.hu/039/fabrysanyi.html>.
- Esti Showder Fábry Sándorral 2007. 06.28. <http://www.showder.hu/n/cikk.php?180&9&3>
- Farkasházy Tivadar 2004. Nem értem. *Hócipő*. Elektronikus változat: http://www.hocipo.hu/index.php?option=com_content&task=view&id=209&Itemid=30
- Ferenczi Sándor 2000. A trágár szavakról. Adalék a szexualitás lappangási korszakának lélektanához, In: Erős F. (szerk.) *Új Mandátum*, Budapest.
- Freud, S. 1982. *A vicc és viszonya a tudattalanhoz*. Gondolat, Budapest.
- Jakabffy Zsófia és Jakabffy Éva 2005. Nevetni bolondulásig - Jézus Krisztus sohasem? In: *IPM*, 2005./július, 108–113. Elektronikus változat: <http://www.interpressmagazin.hu/site.php>.
- Kegyesné Szekeres Erika (é. n.) *Verbális agresszió ma Magyarországon*. Miskolci Egyetem.
- Kuszing Gábor 2005. november 27-én elhangzott beszédéből. Elhangzott a nők elleni erőszak leküzdésének világnapján, a Kossuth téren. Elektronikus változat: <http://www.tusarok.org/rovatok/cikk.php?id=1071>.
- Pesti Est 2008. http://www.pestiest.hu/cikk/53187/meglepetest_keszitett_az_rtl_klub
- Radnóti Sándor 2005. Levél Fábry Sándornak. In: *Élet és Irodalom*. 49. szám. Elektronikus változat: <http://www.es.hu/pd/display.asp?channel=PUBLICISZTIKA0549&article=2005-1211-1739-21LSSO>.
- Seneca 1983. A bölcs állhatatossága. In: *Sztoikus etikai antológia*. Budapest. 33–59.
- Velvet 2008a. Elektronikus változat.

http://velvet.hu/blogok/gumicukor/2008/01/24/kivagtak_a_musorbol_fabry_szexviccet
Velvet 2008b. Elektronikus változat. <http://velvet.hu/celeb/teres080328/>
Wallace, Patricia 2002. *Az Internet pszichológiája*. Osiris. Budapest.

Dobos Csilla

Rágalmazás és becsületsértés – a verbális agresszió mint bűncselekmény

Bevezetés

A jog intézményével kapcsolatban két alapvető aspektusból beszélhetünk a verbális agresszió vizsgálatáról. Az egyik lehetőséget azoknak az **agresszív beszédaktusoknak** a kutatása jelenti, amelyek a jogi eljárás folyamatához kötődnek, és a laikusok beszédlépéseiben jelennek meg a rendőrségen, a tárgyalóteremben és a büntetés-végrehajtó intézetekben folyó párbeszédekben. A másik aspektus azoknak a megnyilatkozásoknak a vizsgálatát foglalja magában, amelyeket a büntetőjog **verbális bűncselekményeknek** minősít (pl. rágalmazás, szóbeli becsületsértés, zsarolás stb.), és különböző módon szankcionál. Jelen tanulmány ez utóbbi témakörrel foglalkozik, vagyis a verbális agresszió azon megnyilvánulásait vizsgálja, amelyek – bizonyos körülmények megléte esetén – büntetőjogi felelősségre vonást eredményezhetnek.

1. Verbális bűncselekmények

Mindenki előtt ismert, hogy a büntetőjog legfőbb feladata annak meghatározása, mely cselekmények minősülnek bűncselekménynek, melyek a felelősségre vonás feltételei, és milyen büntetések szabhatók ki az egyes bűncselekmények elkövetése miatt. A jelenleg hatályos Büntető Törvénykönyvben (1978. évi IV. törvény) nem szerepel a *verbális agresszió* kifejezés. A Btk. Különös része, amely az egyes bűncselekményeket típusonként fejezetekbe rendezve sorolja fel, tartalmaz azonban több olyan címszót és paragrafust, amelyekben *verbális bűncselekmények* kerülnek meghatározásra. Ilyenek például a személy ellen elkövetett bűncselekmények köréből a *becsületsértés*, a *rágalmazás* és a *kényszerítés*, a közrend elleni bűncselekmények közül a *közveszéllyel való fenyegetés*, a vagyon elleni bűncselekmények sorából a *zsarolás*, a katonai bűncselekmények közül a *szolgálati tekintély megsértése*, az *alárendelt megsértése* és a *bujtogatás*, s végül a béke elleni bűncselekmények köréből a *háborús uszítás*. Fontos megjegyeznünk, hogy a Btk. Különös része több olyan verbálisan is elkö-

vethető bűncselekményt nevesít meg, amelyek – ellentétben a fent felsoroltak többségével – nem tartalmaznak agresszív megnyilatkozásokat, céljukat tekintve azonban egyértelműen ártó hatással járnak (pl. a gazdasági bűncselekmények közül a *fogyasztó megtévesztése*, a *tőkebefektetési csalás*, az *értékpapírtitok megsértése* vagy az *üzleti*, illetve a *banktitok megsértése*).

Annak ellenére tehát, hogy a hatályban lévő Büntető Törvénykönyv szó szerint nem tartalmazza a *verbális agresszió* kifejezést, a büntetőjog különbséget tesz a verbálisan és/vagy egyéb módon megvalósított bűncselekmények között. Például a *közvetlen tettesség* magyarázatában az alábbiakat találjuk:

*A közvetlen tettes a törvényi tényállást saját tevékenységével valószínűsíti meg. Ez történhet **verbálisan**, saját fizikai erejének a felhasználásával, avagy valamilyen eszköz igénybevételével is.* (Magyarázat a Btk. 20. §-hoz)

A *szándékos bűncselekmény* fogalmához fűzött magyarázatokban szintén elkülöníthetők a verbálisan végrehajtott cselekmények:

*Utalunk arra is, hogy nem minden szándékos bűncselekmény halad végig az említett belső és külső fázisokon, sőt vannak olyan magatartások, amelyeknél ez fogalmilag is kizárt (így bizonyos indulati vagy **verbális bűncselekmények** esetén). (Magyarázat a Btk. 16. §-hoz)*

Egyetemi hallgatók körében végzett felmérés alapján egyértelműen megállapítható volt, hogy a verbálisan elkövethető bűncselekmények köréből a legismertebbek a *rágalmazás* és a *becsületsértés*, a harmadik helyet pedig a *zsarolás* foglalja el. Ennek oka feltételezhetően abban keresendő, hogy ezekkel a cselekményekkel – sajnálatos módon – rendszeresen találkozunk a hétköznapi diskurzusban is. Gyakori előfordulásuk ellenére a felsorolt fogalmak jelentésének pontos meghatározása problémát jelent a laikus számára.

A jog alapvető funkciójánál fogva törekszik arra, hogy a jogi szaknyelvben használt kifejezéseket egyértelműen definiálja, és a laikusok értelmezésében sokszor összemosódó kategóriákat (pl. *bűncselekmény* – *büntett* – *vétség*, *terhelt* – *gyanúsított* – *vádlott*, *lopás* – *sikkasztás* – *rablás* – *kifosztás* stb.) pontosan elhatárolja egymástól. Anélkül, hogy jogi

fejtegetésekbe bocsátkoznánk, az alábbiakban két szempont alapján (Tóth 1998: 193) szemléltetjük a *rágalmazás* és a *becsületsértés* jogellenességének rendszerét:

1. táblázat:
A rágalmazás és a becsületsértés jogellenességének rendszere

	Elkövetési magatartás	A jelenlévők
Rágalmazás (Btk. 179. §)	Becsület csorbítására alkalmas tényközlés (tényállítás, híresztelés vagy tényre utaló kifejezés használata) .	Más – tehát nem a megrágalmazott.
Becsületsértés vétsége (Btk. 180. §)	Becsületsértő kifejezés vagy tett (a rágalmazás esetein kívül).	Nagy nyilvánosság, de elég a sértett, ha a kifejezés munkakörre stb. vonatkozik.
Becsületsértés szabálysértése 1968. I. tv. 96/B. §	Nem munkakörrel stb. kapcsolatos becsületsértő kifejezés vagy tett.	Legalább a sértett, de ha mások is jelen vannak, nagy nyilvánosság esetén bűncselekmény.

A verbális agresszió vizsgálatában az **elkövetési magatartás** játszik fontos szerepet, mivel ez a szempont meghatározott kifejezések³ használatával van összefüggésben. Ezen kívül a két fogalom elhatárolásának is ez az egyik alapja.

A *becsületsértés* és a *rágalmazás* szavak a jogi terminusok azon kategóriájába tartoznak, amelynek elemei nem a minket körülvevő empirikus valóságra vonatkoznak, hanem **jogi entitásokra**. Itt a normativitás kiterjed a terminológia jelentésére is, azaz a jelentés maga is normatív jellegű (Szabó 2001: 98). A jog írja elő ezen szavak használatának mikéntjét, hiszen a valóságban nem létezik semmi olyan, amire rá lehetne mutatni, ha meg akarnánk határozni a *rágalmazás* vagy a *becsületsértés* szavak jelentését. Tekintettel arra, hogy a jogban a két szó jelentéstartománya jól körülhatárolt, nincsenek, illetve csak részben vannak közöttük átfedések, jelentésstruktúrájuk leírására alkalmas a strukturális szemantikában elterjedt **komponenses elemzés**. Ennek a módszernek az a célja, hogy az azo-

³ Kifejezésen a jog a szavak útján történő gondolatközlést, a verbális elkövetést érti.

nos szemantikai mezőhöz tartozó szavak jelentése közötti kapcsolatot, illetőleg különbséget szemantikai jegyek segítségével írja le (Kiefer 2000: 65). A becsületsértés és a rágalmozás terminusok a *személy ellen elkövetett bűncselekmények* szemantikai mezőhöz tartoznak, és az alábbi, jogszabályok alapján meghatározott bináris szemantikai jegyekkel írhatók le:

2. táblázat: *Komponenses elemzés*

Szemantikai jegyek	Rágalmazás	Becsületsértés
a becsület csorbítására alkalmas tény állít vagy híresztel, vagy ilyen tényre közvetlenül utaló kifejezést használ	+	-
más előtt	+	+ -
aljas indokból vagy célból	+	+ -
nagy nyilvánosság előtt	+ -	+ -
jelentős érdeksérelmet okozva	+	+ -
a sértett munkakörének ellátásával, közmegebízatásának teljesítésével vagy közérdekű tevékenységével összefüggésben	+ -	+
a becsület csorbítására alkalmas kifejezést használ, vagy egyéb ilyen cselekményt követ el	-	+
Tettlegesség	-	+ -

Az elemzés⁴ megmutatja, hogy melyek azok a szemantikai jegyek, amelyek mentén kapcsolat van a két fogalom között, és melyek azok, amelyek alapján a két kategória egyértelműen elkülöníthető egymástól. Eszerint a két bűncselekményt **megnyilatkozás-típusok** szerint tudjuk elhatárolni: rágalmozást követünk el, ha a becsület csorbítására alkalmas *tényt állítunk* vagy *híresztelünk*, vagy ilyen *tényre* közvetlenül utaló kifejezést használunk, és becsületsértéssel vádolhatnak minket, ha a becsület csorbítására alkalmas *kifejezést* használunk (tényre történő utalás nélkül). Az elmondottak alapján három kérdés merülhet fel:

- Mi a becsület?

⁴ A két fogalom szemantikai jegyekkel történő leírása nem terjed ki a jelentésstruktúra minden elemére, így például a cselekmények vétségként vagy szabálysértésként történő minősítésének kritériumait, valamint a büntetés mértékének meghatározási szempontjait tükröző szemantikai jegyeket a táblázat nem tartalmazza.

- Melyek azok a kifejezések, amelyek alkalmasak a becsület csorbítására?
- Milyen összefüggés van az említett kifejezések és a verbális agresszió, valamint a durva és trágár nyelvhasználat között?

A *becsület* fogalmának meghatározása a filozófia, a szociológia és az etika tudományterületéhez tartozó kérdés. Általánosan elfogadott nézet szerint a becsület az emberről, a tulajdonságairól, a magatartásáról kialakított kedvező ítélet, amelyet társadalmi környezete hoz létre. Minden embernek van becsülete, mivel annak alapján, hogyan az adott személy megfelel a vele szemben támasztott társadalmi és erkölcsi elvárásoknak, környezete mindenkiről kialakít egyfajta értékítéletet (Erdősy–Földvári–Tóth 2007: 150). Tekintettel arra, hogy ennek az értékítéletnek a kétségbe vonása vagy lerombolása hátrányosan érinti az embereket, szükség van a becsület büntetőjogi védelmére.

A becsület mint büntetőjogi védelemben részesülő jogi tárgy két elemről áll: egyrészt a társadalmi megbecsülést, másrészt az emberi méltóságot foglalja magában (Berkes 2007: 495). Az egyén társadalmi megbecsülése és értékelése ellen irányuló támadások a *rágalmazás*, az egyén emberi méltóságát sértő magatartás pedig a *becsületsértés* tényállása alá vonható.

Általában alkalmasak a becsület csorbítására az olyan tényállítások, amelyek a sértett társadalmi megbecsülésének elvesztését, annak csökkenését vagy az emberi méltóságának sérelmét eredményezheti (Fehér–Horváth–Lévay 2005: 163). A becsület megsértésére alkalmas minden olyan kifejezés, amely sérti az emberi méltóságot, becsmérő, megvető, megszégyenítő vagy lealacsonyító értékítéletet tartalmaz. A kifejezés használata történhet szóban vagy írásban, közvetlenül vagy közvetett módon, kérdés formájában, példázatként, feltételes módon, gyalázkodva, élces alakban, tréfaként, anekdotába burkolva, durva szitkozódással, káromkodva, humorosan vagy tárgyilagosan (Berkes 2007: 507).

Az alábbiakban azt vizsgáljuk, hogy a rágalmazás és a becsületsértés milyen kapcsolatban van a verbális agresszió egyik gyakori megnyilvánulási formájával, a durva és trágár nyelvhasználattal.

2. Rágalmazás

Hétköznapi értelemben akkor használjuk ezt a szót, ha valakit alaptalanul vádolunk vagy becsületét sértő, hazug állításokat teszünk róla. A jog

szerint rágalmazással⁵ a másik ember méltóságát sértjük meg azáltal, hogy a környezetében és a társadalomban róla kialakult kedvező képet szétromboljuk. A jogszabály értelmében ezt háromféle magatartással követhetjük el: tényállítással, híreszteléssel és tényre közvetlenül utaló kifejezés használatával.

A **tényállítás** olyan megnyilatkozás, amely tartalmát tekintve egy múltban megtörtént vagy jelenben végbemenő eseményre, állapotra, jelenségre utal. A beszélő (elkövető) személyes meggyőződésén, közvetlen élményén alapulóan vagy ilyen látszatot keltve közöl másokkal tényeket: *XY minden nap lop valamit a piacon., XY rendszeresen veri a feleségét., XY már megint részegen vezetett. stb.*

A **tény híresztelése** mások tényállításának, közlésének a továbbításában nyilvánul meg. A tények híresztelésére alkalmas beszédaktusok általában olyan metainformációs elemeket tartalmaznak, amelyek az információ csatornájára, forrására, eredetére utalnak (pl. *azt mondták, azt hallottam stb.*). Előző példáinkat alapul véve a híresztelés az alábbiak szerint valósulhat meg: *Azt mondják, hogy XY megint lopott valamit a piacon., Úgy hallottam, XY rendszeresen veri a feleségét., Tegnap mondták, hogy XY már megint részegen vezetett. Stb.*

Tényre közvetlenül utaló kifejezés használata abban az esetben történik, ha a beszélő (elkövető) tényeket ugyan nem közöl, azonban olyan kifejezéseket – elsősorban **jelzőket** – használ, amelyekből kizárólag az adott eseményre lehet következtetni. Például: *a piac szarkája, keményöklű feleségnevelő, borvirágos orrú sofőr stb.* Ezekben a kifejezésekben a beszélő nem tényként állítja, hogy *XY lopott, verekedett vagy ittas állapotban vezetett*, hanem utal rá. A kifejezésekből azonban egyértelműen és logikusan lehet következtetni a tényekre. Ez azért nagyon fontos, mert a tények – meggyőző erejük folytán – alkalmasak az emberek értékítéletének a befolyásolására. Jogi szempontból nem lehet különbséget tenni egy adott esemény részletes elbeszélése és az olyan kifejezések használata között, amelyekből ugyanarra az eseményre következtet mindenki. „A

⁵ **179. § (1)** Aki valakiről, más előtt, a becsület csorbítására alkalmas tényt állít vagy híresztel, vagy ilyen tényre közvetlenül utaló kifejezést használ, vétséget követ el, és egy évig terjedő szabadságvesztéssel, közérdekű munkával vagy pénzbüntetéssel büntetendő.

(2) A büntetés két évig terjedő szabadságvesztés, ha a rágalmazást

a) aljas indokból vagy célból,

b) nagy nyilvánosság előtt,

c) jelentős érdeksérelmet okozva követik el.

mások véleményének a befolyásolása szempontjából nem sok különbség van, ha az elkövető azt állítja a sértettéről, hogy az lopott, vagy ha őt tolvajnak nevezi: ez utóbbi kifejezés egyértelműen tényre, a lopás tényére utal.” (Erdősy–Földvári–Tóth 2007: 152).

Pragmatikai szempontból a rágalmazás mindhárom elkövetési magatartása **homlokzاتفenyegető** beszédaktus (Brown–Levinson: 1987). Az agresszivitás és a durva, trágár kifejezések (vö. Deme, Grétsy, Wacha 1999: 349–383) használatához a harmadik elkövetési magatartás kínálja a legtágabb teret. A betegségnevekből származó átkozódó, káromló kifejezések (pl. *gennyes alak*, *lepra alak* stb.), a hitvilág szókincséből merített szitkozódó, indulatokat kifejező nyelvi formulák (pl. *istenverte*, *istenátka*, *pokolfajzat* stb.), az állatvilágból vett ízléstelen és durva szókapcsolatok (pl. *címeres ökör*, *vadbarom*, *majomkirály*, *szuka*, *csődör* stb.), az emberi test részeivel, testi funkcióival összefüggő szavak (pl. *faszfej*, *faszkalap*, *szarcsimbók* stb.) közül csak azok minősülhetnek rágalmazásnak, amelyek alkalmasak a *tényre közvetlenül utaló kifejezés* szerepére. Például a „Faluban élő összes férfival mind lefeküdt” rágalmazó tényállításra egyértelműen utal az „ócska kis kurva” kifejezés, ugyanakkor a „fertelmes aljas mocskos rohadt dög” (részlet egy vallomásból) kifejezés csak a bűncselekmény körülményeinek ismeretével alátámasztva rendelkezik ezzel a funkcióval.

Figyelemre méltó körülmény, hogy a jog nem bünteti az elkövetőt, ha a becsület csorbítására alkalmas tény valónak bizonyul, a valóság bizonyítására pedig akkor kerül sor, ha a tény állítását, híresztelését, illetve az arra közvetlenül utaló kifejezés használatát a közérdek vagy bárkinek a jogos érdeke indokolja [Btk. 182. § (1) (2)].⁶

Amennyiben a rágalmazó tényállítás egy hosszabb történetben valósul meg, kvantitatív eljárások segítségével lehet a narratívum ún. **durvasági indexét** (trágársági mértékét) kiszámítani (Nagy 1980: 103–108). A durva hangnem indexébe a vizsgált szövegben előforduló agresszív és durva kifejezések különböző súlyozott értékekkel számítanak be. A nagyon durva lexikális egységek (pl. *faszfej*, *ócska kurva*, *piszok dög* stb.) három, a közepesen durva kifejezések (pl. *testet ad*, *közösül*, *kicsavart citrom* stb.)

⁶ 182. § (1) A 179-181. §-ban meghatározott bűncselekmények miatt nem büntethető az elkövető, ha a becsület csorbítására alkalmas tény valónak bizonyul.

(2) A valóság bizonyításának akkor van helye, ha a tény állítását, híresztelését, illetve az arra közvetlenül utaló kifejezés használatát a közérdek vagy bárkinek a jogos érdeke indokolta.

kettő, a kevésbé durva szavak (pl. *szélhámos, süket, hülye* stb.) egy értéket kapnak. Amennyiben a szövegszavak számát ezek szorzatának összegével elosztjuk, megkapjuk a narratívum durvasági indexét (Nagy 1980: 105). Ez a szám alkalmas arra, hogy különböző nyelvi megnyilatkozásokat egymással összehasonlítsunk, és az agresszív nyelvi elemek szempontjából jellemezzünk. A durvasági index nagysága és az agresszív jelleg között fordított arányosság van: minél kisebb a durvasági index, a szöveg annál több agresszív és durva elemet tartalmaz (minél nagyobb számmal osztom el a szövegszavak számát, annál kisebb lesz a végeredmény).

A verbális agresszió jellemzője, de nem feltétele a rágalmazásnak. Az agresszió különböző verbális megnyilvánulási formái (pl. durva, trágár nyelvhasználat, szitokszavak stb.) ugyanakkor valószínűsítik a rágalmazást, amennyiben valamilyen ténnyel kapcsolatosak.

3. Becsületsértés

Az agresszív megnyilatkozásokat tartalmazó verbális bűncselekmények nagy részére az a jellemző, hogy elkövetője nem csak verbálisan, hanem fizikailag is bántalmazza a másik embert. A jog ennek megfelelően különbséget tesz a *szóbeli* becsületsértés és a *tettelesen elkövetett* becsületsértés között.⁷ A szóbeli becsületsértés kevésbé súlyos bűncselekménynek minősül:

Az azonos sértett sérelmére, azonos alkalommal elkövetett rágalmazásba (és tettelesen elkövetett becsületsértésbe) a szóbeli becsületsértés beolvad; ezzel szemben a rágalmazást és a tettelesen elkövetett becsületsértést bűnhalmazatban kell megállapítani. (BH1981. 48.)

A köznyelvben a becsületsértést elsősorban szóbeli cselekedetként értelmezzük, egy olyan beszédaktusként, amellyel a másik embert megbántjuk, erősen negatív tulajdonságokkal ruházzuk fel, önérzetében, önbecsü-

⁷ 180. § (1) Aki a 179. § esetén kívül mással szemben

a) a sértett munkakörének ellátásával, közmegbízatásának teljesítésével vagy közérdekű tevékenységével összefüggésben,

b) nagy nyilvánosság előtt a becsület csorbítására alkalmas kifejezést használ, vagy egyéb ilyen cselekményt követ el, vétség miatt egy évig terjedő szabadságvesztéssel, közérdekű munkával vagy pénzbüntetéssel büntetendő.

(2) Az (1) bekezdés szerint büntetendő, aki a **becsületsértést tettelesen követi el**.

lésében megsértjük, vagyis a becsületébe gázolunk, csorbát ejtünk a becsületén. A becsületsértést a Magyar értelmező kéziszótár (1975: 98) *becsületsértő megnyilatkozásként*, vagyis szintén kizárólag verbális cselekedetként definiálja.

A hétköznapi diskurzusban a bennünket ért agresszív megnyilatkozások kivédésére irányuló, viszonylag elterjedt védekező stratégiának számít az alábbi beszédfordulatok használata: *Kérlek, hagyd abba! Ez már kimeríti a becsületsértés kategóriáját!; Elég volt! Ez már becsületsértés!* Vajon milyen kifejezések váltanak ki a fentiekhez hasonló reakciókat? Mennyire kell agresszívnek lennie egy kifejezésnek ahhoz, hogy azt becsületsértésként éljük meg? A verbális agresszió köztudottan nagyon sokféle formában nyilvánulhat meg. Ezek közül a legismertebbek a már említett durva nyelvhasználat, káromkodás, trágárság, de ide tartozik még a szexista és rasszista nyelvhasználat, a nyelvhasználatban kifejeződő negatív attitűd, fenyegető, lekicsinylő, kioktató nyelvhasználat, tabutémák, tabuszavak, nem reciprok T/V használata, nem helyénvaló vagy faji hovatartozásra utaló megszólítás, gúnynév használata, gúnyos és bántó megjegyzések, célzások, ironia, intrika, negatív minősítések, rejtett sértések, diszfemisztikus nyelvhasználat, negatív konnotációjú szavak használata stb. (Batár 2007: 454-455)

A hétköznapi értelmezéshez viszonyítva a jog jelentősen szűkítette a becsületsértés terminus jelentéstartományának a határait. Ennek az az alapja, hogy a kulturált emberi érintkezési formák megsértésének egyes esetei, mint például a *durva tapintatlanság*, a *szitkozódás*, a *gúnyolódás*, a *pletykálás* stb. helyteleníthetők ugyan, de „elkövetőivel” szemben nem feltétlenül szükséges a büntetőjogi felelősségre vonást alkalmazni (Erdősy–Földvári–Tóth 2007: 155). A büntetőjogi eszköztár alkalmazása a társadalomra nagyobb veszélyt jelentő cselekmények végrehajtásakor indokolt, ezért nem minden, a becsület csorbítására alkalmas kifejezés használata minősül bűncselekménynek. Általánosságban azt mondhatjuk, hogy a becsületsértés olyan kifejezés használatával valósítható meg, amely a sértett testi vagy szellemi képességeire (pl.: *hülye, idegbeteg, nyomorék, számár, idióta*), jellembeli tulajdonságaira (pl.: *hazudó, szószegő*), erkölcsi arculatára (pl.: *csaló, lopós*) utal, vagy negatív szokásaira vonatkozik (pl.: *iszákos, verekedős*). Ez általában olyan **jelző** használatát jelenti (Erdősy–Földvári–Tóth 2007: 156), amely az egyes személy önértékelését, emberi méltóságát sérti. A becsületsértő kifejezés lehet durva, trágár szidás, sértés, de megvalósulhat gúny és tréfa formájában is (Belovics–Molnár–Sinku 2005: 174).

Bűncselekmény azonban csak abban az esetben állapítható meg, ha az említett elkövetési magatartás tanúsítása a sértett munkakörének ellátásával, közmegbízatásának teljesítésével vagy közérdekű tevékenységével összefüggésben nagy nyilvánosság előtt történik (például ha egy politikusnőt repülőtéren sajtótájékoztatóon neveznek *széltűűknak*, vagy egy televíziós műsorban használnak vele szemben lealacsonyító és pejoratív szavakat). A szituáció pontos leírásával a jog tehát meghatározott esetekre korlátozza a bűncselekményként értékelhető becsületsértő megnyilatkozások használatát.

3.1. A becsületsértés mint homlokzatfenyegető beszédaktus

A becsületsértés olyan homlokzatfenyegető, homlokzatomboló beszédaktus, amely a társas interakcióban mutatott énképre egyértelműen negatív hatással van. A romboló hatás mértéke több tényezőtől is függ. Meghatározó jelentősége van például a kontextusnak és annak a szituációnak, amelyben a megnyilatkozás elhangzik, de ugyanolyan fontos a szereplők társadalmi hierarchiában elfoglalt helye, szociokulturális háttere, tudása, életkora, neme és foglalkozása. Nem elhanyagolható körülmény továbbá egyrészt a beszélő szándéka, másrészt a címzett személyes érzékenysége és érintettsége, valamint pillanatnyi fizikai, hangulati és lelki állapota. A címzett megítélésén múlik ugyanis, hogy az elhangzottakat milyen mértékben minősíti agresszívnek, mennyire tartja veszélyesnek a homlokzatfenyegető megnyilatkozást. Szintén a címzett döntésén múlik, hogy valamilyen homlokzatvédő stratégiát alkalmaz-e, vagy magánindítványt kezdeményez, és jogi sikra tereli a sértő beszédaktus megítélését.

Fontos megemlíteni ezzel kapcsolatban, hogy a Btk. 183. §-nak (1) bekezdése értelmében a becsületsértés – a rágalalmazáshoz hasonlóan – csak **magánindítványra** büntethető. Ez B (beszélő) és H (hallgató, sértett) interakciójára vonatkozóan azt jelenti, hogy a becsület csorbítására alkalmas kifejezést használó B csak a H által előterjesztett, B megbüntetésének kívánságát tartalmazó kérelemre büntethető, vagyis tulajdonképpen az minősül becsület csorbítására alkalmas ténynek, illetve becsületsértő kifejezésnek, amit a beszédpartner annak tart.

3.2. Az agresszivitás mértéke és a büntetés

A durva és trágár nyelvi elemek használatát a XIX. század közepéig szigorúan büntették, a káromkodók ugyanolyan elbírálás alá estek, mint a közönséges gonosztevők (Makoldy 1926: 170–171). Például Máramaros-

sziget határozata (1595) értelmében a káromkodásért első ízben pénzbüntetés, másodszor kézi kaloda, harmadik ismétlődés esetén nyilvános megvesszőzés járt (Deme, Grétsy, Wacha 1999: 357). A büntetés ezen kívül lehetett botozás, szégyenoszlophoz állítás, tömlőcbe zárás, kövezés, testcsonkítás (a nyelv egy darabjának levágása), sőt halál is. A nyilvánosság előtti trágár beszédet a XX. század elején is büntették, majd „1945 után mintha csak zsilipeket húztak volna fel, napjainkban pedig szinte eláraszt minket a durva és trágár beszéd.” (Deme, Grétsy, Wacha 1999: 367).

A durva és trágár nyelvi elemeket tartalmazó beszédaktusok agresszív jellege homlokzatfenyegető hatásuk mértékével függ össze. Minél durvább egy beszédaktus, annál nagyobb a homlokzatromboló hatása. Figyelemre méltó ezzel kapcsolatban az a törekvés, amely az egyes agresszív beszédaktusok társadalmi megítélését és büntethetőségének mértékét hivatott meghatározni.

Az alábbi felsorolásban az tükröződik, hogy a rendőrökkel és rendőrnőkkel szemben használt agresszív beszédaktusok homlokzatromboló hatásának növekedése milyen mértékben vonja maga után a büntetés szigorítását. A példák H. J. Heringer professzor előadásából (Heringer 2002: 306) származnak, amelyet a mannheimi „Nyelv és jog” konferencián tartott 2001-ben.

„Du Schlampe!” (Te ribanc!)	Preis 3.800 DM
„Trottel in Uniform!” (Egyenruhás barom!)	Preis 3.000 DM
„Idioten! Ihr gehört in die Nervenheilanstalt!” (Idióták! Elmegyógyintézetben a helyetek!)	Preis 3.000 DM
„Raubritter!” (Rablók!)	Preis 2.000 DM
„Verfluchtes Wegelagerer-Gesindel!” (Átkozott útonálló csűrhe!)	Preis 1.800 DM
„Sie Holzkopf!” (Fafej!)	Preis 1.500 DM
„Dumme Kuh!” (Ostoba tehén!)	Preis 1.200 DM
„Zu dumm zum Schreiben!” (Még az íráshoz is hülye vagy!)	Preis 900 DM

Napjainkban leszűkült a becsületsértő tevékenység bűncselekményként történő értékelésének a lehetősége, a törvény értelmében bűncselekmény csak akkor állapítható meg, ha a becsületet sértő kifejezés a munkakör

ellátásával, közmegbízatus teljesítésével vagy közérdekű tevékenységgel összefüggésben, nagy nyilvánosság előtt történik. Az esetek túlnyomó többségében az említett magatartás szabálysértési minősítést kap és 50 000 Ft-ig terjedő pénzbírsággal büntethető.

Befejezés

Minden történelmi korszak jellemezhető azoknak a társadalmi-erkölcsi normáknak az összességével, amelyek az adott korban az emberek közötti érintkezést szabályozták. Ezek a szabályok nem tartoztak, és nem tartoznak ma sem a jog területéhez, azonban az említett szabályoktól jelentős mértékben eltérő magatartásformák büntetőjogi értékelésben részesülnek. Az emberhez méltó bánásmódra vonatkozó szabályoktól való eltérés egyik esete a becsületet és az emberi méltóságot sértő verbális bűncselekmény, amely bizonyos – a törvény által szabályozott esetekben – büntetőjogi felelősségre vonással járhat.

A verbális agresszió, a durva és trágár szavak használata jellemzője, de nem feltétele a rágalmazásnak és a becsületsértésnek. Mindkét bűncselekmény elkövethető durva és trágár szavak használata nélkül is, azonban a verbális agresszió különböző formáiban megnyilvánuló homlokzatromboló beszédaktusok általában kimerítik a rágalmazás és a becsületsértés fogalmát. Tekintettel arra, hogy a becsületsértés – a rágalmazáshoz hasonlóan – kizárólag magánindítványra büntethető, gyakorlatilag lehetetlen annak a határvonalnak a meghúzása, amelyet átlépve a becsület csorbitására alkalmas kifejezés használata bűncselekménnyé válik. Pragmatikai szempontból a homlokzatfenyegetés mértéke nyújt támpontot annak meghatározására, hogy egy kifejezés alkalmas-e a becsület csorbitására. Ennek megítélése azonban végső soron az egyéntől függ.

Irodalom

- Batár L. 2007. A beszólás mint beszédaktus. *Magyar Nyelvőr*. 131. évf. 4. sz. 451–464.
- Belovics E. – Molnár G. – Sinku P. 2005. *Büntetőjog. Különös rész*. Budapest: HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft.
- Berkes Gy. 2007. *Magyar büntetőjog. Kommentár a gyakorlat számára*. Budapest: hvgorac Lap- és Könyvkiadó Kft.
- Bíró E. 2006. *Jogi szótár*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- Brown, P. – Levinson, S. 1987. *Politeness. Some Universals in Language Usage*. Cambridge: University Press

- Deme L. – Grétsy L. – Wacha I. 1999. *Nyelvi illemtan*. Budapest: Szemimpex Kiadó.
- Erdősy E. – Földvári J. – Tóth M. 2007. *Magyar büntetőjog. Különös rész*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Fehér L. – Horváth T. – Lévy M. 2005. *Magyar büntetőjog. Különös rész*. Budapest: KJK-Kerszöv Jogi és Üzleti Kiadó Kft.
- Heringer, H. J. 2002. Eine Beleidigung! – Ein paar linguistische Überlegungen. In: Haß-Zumkehr, U. *Sprache und Recht*. Berlin – New York: de Gruyter.
- Kiefer F. 2000. *Jelentélmélet*. Budapest, Corvina, 65. o.
- Makoldy S. 1926. A káromkodás elterjedése és büntetése hazánkban 1850-ig: Ethn.1926/1.
- Magyar értelmező kéziszótár* 1975. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Nagy F. 1980. *Kriminálisztikai szövegnyelvészet*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Szabó M. 2001. Trivium. Grammatika, logika, retorika joghallgatók számára. Miskolc. 98. o.
- Tóth, M. 1998. Jogesetek és feladatok a büntetőjog különös részének köréből. Budapest: Rejtjel Kiadó.

Zimányi Árpád

A politikai-közéleti nyelv érzelmi színezete

Az 1990 utáni időszakban egyre gyakrabban tették szóvá a különböző fórumokon, a sajtóban, hogy közéleti-politikai nyelvünket mind több agresszív elem terheli. A verbális szint persze csupán tükrözője és egyik összetevője az emberi és társadalmi viszonyokban megnyilvánuló indulatoknak. Látszólagos ellentmondás: ha agresszióról beszélünk, akkor éppen a demokrácia idején vagyunk tanúi mindennek, nem pedig a diktatúrában, ahol az elfojtás érvényesült ezen a területen is, pontosabban ezen a területen a leginkább. A vélemények, nézetek, érzelmek felszabadulásával magának utat törő agressziót nem szűkíthetjük le pusztán a durvaságokra, legkevésbé a nyelvi durvaságokra. Ez alkalommal nem is tekintem célnak ennek a nagyon is nyilvánvaló területnek a tárgyalását, hiszen mindenki tapasztalhatta a szó- és kifejezőkészletben megnyilvánuló bárdolatlanságot választási kampányok idején, nagyobb politikai vitákban, de számos más helyzetben is.

Érdemes kiindulnunk abból, hogy mit is jelent az *agresszív* melléknév. Az Idegen szavak és kifejezések kéziszótára az alábbi jelentéseit tünteti fel: **1.** Támadó, hódító. **2.** Erőszakos, rámenős, kihívó. **3.** Sértő. **4.** Romboló. Tehát fokozatai, nyílt és burkolt megjelenési formái egyaránt vannak: bántó célzások, rosszindulatú megjegyzések, sértés, megszegényítés, szidalmak egyaránt beletartoznak fogalmi körébe. A nyelvi agresszió célja a másik személy arculatának megtámadása vagy a saját arculat védelmezése, akár a másik személy arculatának rombolása árán is (Huszár–Batár 2006). A politikára pedig különösen érvényes az utóbbi, a rejtett változata. Vizsgálatomban olyan részterületet választottam, amelyben joggal feltételezhetjük a mértéktartó stílust. Az országgyűlési munkából az interpellációk és az azonnali kérdések műfaját emelem ki. Merhetjük sajátos parlamenti műfajnak nevezni mindkettőt, mert az alábbi szövegelemzésekből is megállapíthatók azok a tipikus jegyek, amelyek feljogosítanak erre a megállapításra. Az interpellációk és az azonnali kérdések határozottan elkülönülnek a törvényalkotó munkától: a heti munkarendben állandó időpontjuk van, szigorúan meghatározott időtartammal (mind

az egyes felszólalásokat – kérdéseket és válaszokat –, mind pedig az időkeret egészét tekintve).

Következzenek először a 2007. október elején elhangzott parlamenti interpellációk és azonnali kérdések címei:

Eufória helyett EU-fóbia
A hazug tigrist is utoléri, mint a sánta pumát
A demokrácia határvidékein
Szolgálunk vagy vétünk?
Elefántra csúzlival, avagy fenyegetéssel a feketegazdaság ellen?
Nyírségi tündérmese
Hiszi vagy megállapodás?
Hiszi vagy megállapodás; ez itt a kérdés?
Tiszta vizet a lyukas pohárba
A törvény nem akadály, avagy a gátlástalanságnak nincs határa
Ki a felelős a törvényhamisításért?
Meddig tarthat még a struccpolitika?
Meddig lesz kerékbe törve a Magyar Fogytékosügyi Program?
Látszategyeztetés után határozott döntés
Most már bizonyíték kell, nem ígéret
Álprogram az elbocsátott közszolgálati dolgozóknak
Miniszeri sikerjelentés a süllyedő hajóról
Virágzik a szarkaprojekt
Jól hallottam?
Ál orvosok áltevékenysége
Most már igazán káosz van?

Ha ezeket a címeket anélkül olvassuk, hogy tisztában lennénk a megjelenés helyével, jogosan gondolhatunk valamilyen bulvárlapra mint forrásra. Amint azt a nyelvi eszközök egyértelműsítik, nem pusztán témamegjelölő, leíró jellegű, közömbös, semleges stílushatású címekről van szó, holott az országgyűlési munka kapcsán ezt feltételeznénk. Minden egyes nyelvi szinten végigvonul az a sajátos stílus, amellyel a megfogalmazónak határozott és tendenciózus célja van: hangulatkeltés, a másik fél megbélyegzése, lejáratása, rossz fényben való feltüntetése, végül is folyamatos megsértése.

Negatív jelentéstartalmú szavak: *hazug, vét, fenyegetés, tündérmese, hiszti, gátlástalanság, törvényhamisítás, struccpolitika, látszategyeztetés,*

álprogram, szarkaprojekt, ál orvos, áltevékenység, káosz. Köztük neologizmussal is találkozunk: szarkaprojekt.

Negatív jelentéstartalmú kifejezések, metaforák: *lyukas pohár, kerékbe tör, süllyedő hajó,*

Szólásferdítés, parafrázis: *elefántra csúzlival; Szolgálunk vagy vétünk? Hiszti vagy megállapodás; ez itt a kérdés? A hazug tigris is utoléri, mint a sánta pumát. Tiszta vizet a lyukas pohárba.*

Szójáték: *Eufória helyett E-fóbia. Álorvosok áltevékenysége.*

Ellentét: *Látszategyeztetés után határozott döntés. Most már bizonyíték kell, nem ígéret. Miniszteri sikerjelentés a süllyedő hajóról.*

A címek egyharmada nyílt vagy zárt kérdés formájában mozgósítja az érzelmeket, különösen az utóbbi kettő: *Jól hallottam? Most már igazán káosz van?*

A címek után valljanak maguk a szövegrészletek. Levezethető belőlük, hogy milyen rituálé szerint folyik a politikai csatározás. A parlamenti kérdések és interpellációk, valamint a rájuk adott válaszok nem szorítkoznak a tényyszerűsége, nem maradnak meg a semleges hangvételnél, hanem sokszor az érzelmeire kívánnak hatni. Folyamatosan tetten érhető bennük a befolyásolás szándéka. De a befolyásolás ezúttal nem a címzettre irányul, hanem a harmadik félre, mégpedig a vita hallgatóira, a nagyközönségre. Végső soron az ő befolyásolásukat, tehát a manipulációt szolgálják azok az elemek, amelyekre a címek kapcsán az imént utaltunk. Ez a beszédaktus egyébként annyira nyilvánvaló a képviselők számára, hogy rendszeresen hivatkoznak is a választópolgárok előtti nyilvánosságra. Az interpellációk és az azonnali kérdések ugyanis mindig részei a közszolgálati televízió élő adásának, míg az utána következő ülést már nem sugározzák. Ért kívánják minél jobban kihasználni politikai céljaik megvalósítása érdekében, a nyelvi és a nyelven kívüli eszközök felhasználásával. Érdekesen alakul a szövegek szerkezete: általában három részből áll, amelyek a következő sajátosságok szerint különülnek el egymástól:

Bevezetés	Tárgyalás	Befejezés
Szubjektív	Objektív	Szubjektív
Érzelem	Értelem	Érzelem
Metafora	Kifejtése, értelmezése	Lezárása
Szellemesség	Tényszerűség	Szellemesség

Az érzelmi motívum és a szellemesség (vagy legalábbis az annak szánt fordulat, illetőleg motívum) pragmatikai szempontból nagyon sokszor

besorolható a tágabb értelemben vett agresszió körébe. Nyelvileg ugyan nem durva, viszont a szemben álló félhez – itt szándékosan nem nevezzük társnak, partnernek – a következők szerint kíván viszonyulni: a) jó akaratát, képességeit, tisztességét kétségbe vonni, b) rossz színben feltüntetni, c) lekicsinyelni, d) megbántani, e) megsérteni, f) lejáratni. Ezzel szemben saját magát előtérbe helyezi, tájékozottabbnak, hitelesebbnek, megnyerőbbnek kíván feltűnni.

Hogyan érvényesül mindez a szövegekben? (Félkövérrel az elemzés szempontjából releváns részeket emeljük ki.)

1. szövegrészlet

[Válasz] *Nőként azt várom, hogy a biztosítási rendszer átalakításával nem kerülhet egyetlen nő sem olyan intézménybe, ahol nincs meg a kellő esetszám, a kellő tapasztalat. **Mindig minőségről beszélünk, nagy szavakkal – ez a minőség; az a minőség, hogy egy műtét után az ember meggyógyul, vagy pedig visszatér a daganat, és nem gyógyul meg. Ennyire egyszerű a minőség.** Erről szól a biztosítási rendszer átalakítása. Működőképes rendszert szervezünk, jobbat a mostanitól. Kérem képviselő urat, hogy **próbálja megérteni a rendszert.****

Érdekesen alakul az interpellációra adott válasz idézett részében a határozott alany: az első mondat *várom* igealakja magát a beszélőt helyezi előtérbe, de a kiemelt második és harmadik mondatban ugyanő már háttérbe vonul. Pragmatikailag a *beszélünk* grammatikai többes szám első személye mindenképpen általános alany értékében áll, de úgy, hogy saját magát nem érti bele, valójában többes szám második személyre utal: *önök beszélnek*. Kulcsfogalom – lekicsinylő célzattal – a *nagy szavakkal* jelzős szerkezet, mert a mondat jelentése: *önök beszélnek nagy szavakkal* [mi viszont cselekszünk, és javulást érünk el]. Az „Ennyire egyszerű a minőség.” a beszélő szándéka szerint: „*Én ezt tudom, és kinyilatkoztatom, önök viszont ezt nem tudják, és nem is csinálták meg.*” Az utolsó előtti mondat többes szám első személyű *szervezünk* igealakja már nem általános, hanem határozott alanyt jelöl. Ennek a mondatnak is van pragmatikai jelentése: *a rendszer eddig működésképtelen volt*, vagy árnyaltabban: *nem volt működőképes*. Ugyancsak diminutív célzatú az utolsó mondat kiemelt szerkezete: semleges megfogalmazásban (*kérem*) *értse meg*; ellenben a

* A parlamenti szövegeket a Magyar Rádió honlapjáról (www.radio.hu) töltöttem le. (Z. Á.)

próbálja megérteni háttérmondata: *de nem biztos, hogy meg tudja vagy meg akarja érteni.*

2. szövegrészlet

[Válasz] *Első helyen mindenképpen a legnagyobb kockázatot a **korruptió, a gazemberség, a csalás** jelenti.* [Morgás, az elnök csenget, és csendre int.] *Azt gondolom, hogy az a 8 ezer milliárd Ft, amit az Európai Unió ad Magyarországnak, rengeteg **gazember és csaló** számára lehet vonzó. Ezért [Az elnök csenget.] ezeket a forrásokat meg kell védenünk. Függetlenül attól, hogy ki honnan jön, **aki gazember, az gazember, aki lopni akar, az lopni akar.***

*A **sánta kutyát utol kell érniünk, sarokba kell szorítanunk, és börtönbe kell csuknunk.** Ne engedjük ezeket a forrásokat **ellopni!** Azt gondolom, hogy ebben egyetértés van, úgy hallom az önök hozzászólásaiból. [Közbekiabálások. Az elnök csenget.] Magyarországon ma a bennünk élő **cinizmus** küzd a reménnyel. Küzd azzal, hogy mindennapi rossz tapasztalataink, múltunk ellenére egyszer képesek leszünk-e felülemelkedni önmagunkon, és jobban csinálni dolgokat. És aki ezt a hitet akarja elvenni, az is veszélyezteti ezen források sikerét.*

*Az önök vezetője másfél héttel ezelőtt azt mondta, hogy az uniós források nagy részét **ellopják**. Azóta ebből már elindult visszafelé, sőt ön is, képviselőasszony, már pontosította ezt a kijelentését, talán csak kisebb részről van szó. Én azt gondolom, hogy az is sok lesz, az is sok lenne. Néhány nap múlva az önöktől közismerten távol álló és független [X] tévé elkezd közölni egy hírt, ahol a narrációban elhangzik, hogy uniós pénzek lefölözéséről van szó, miközben néhány nap után kiderül, hogy egyáltalán nem is uniós pályázatokról volt szó, és az a bizonyos pályázat, amiről önök beszélnek, az 2003-ban történt, nem uniós forrásból.*

*Mindenfajta **lopás gyűlöletes.** De... mindenfajta **lopás gyűlöletes.** De az, hogy önök megpróbálják az uniós pénzeket szándékosan összefüggésbe hozni egy **gazemberséggel**, egy látható **gazemberséggel**, az azt jelenti, hogy **önök előre el akarják venni az ország hitét** az uniós pénzekkel kapcsolatban. [Közbekiabálások, az elnök csenget.]*

[Emelt hangon] *Az a kérésem, hogy azt vegyék észre, hogy az uniós források [Az elnök csenget.] sikeres befektetése, az nem a kormány sikere, hanem az ország sikere. [Közbekiabálások.] Ezért osztozzanak abban a felelősségben, hogy a tényeken alapuló kritikát mondjanak, és hogyha **disznóságot** látnak, akkor szóljanak, hogy **disznóság** van, de ne keverjék*

össze az uniós pénzek elkötését egy egész más típusú **gazemberséggel**. [Közbekiabálások, az elnök megrázza a csengőt, és felemelt hangon csendre int.]

A szövegrészlet egyik motívumának megértéséhez tudnunk kell, hogy az interpelláció címe: *A hazug tigrist is utoléri, mint a szanta pumát*. A hangulatkeltés tehát már az interpelláló képviselőtől elindult, és a válaszban folytatódott: nyugodt hangú közlés helyett érzelmileg erősen motivált szavak színesítik az iménti idézetet, más befolyásoló elemekkel együtt. Ennek tulajdoníthatók a különféle hangos megnyilvánulások is, amelyek miatt a levezető elnöknek többször kellett a figyelmeztetés eszközével élnie. Ezek után következzen az idézet részletes elemzése.

Mai nyelvhasználatunkban semlegesnek, érzelemmentesnek tarthatjuk a *korruptió* főnevet, nem jelentéstartalma, hanem inkább idegen volta és megszokottsága miatt. Azonban a fogalom körülírásaként, jelentéstartalmának konkretizálásaként vagy inkább bővítéseként többször megismételt *gazemberség*, illetőleg *gazember* nem nevezhető politikailag korrekt formának, hanem megbélyegző, pejoratív szó, különösen parlamenti interpellációra adott válaszban és vezető politikus szájából. Ugyanakkor a nagyítás és a túlzás is szerepet kap (*rengeteg gazember és csaló*), majd megjelenik a *lopás* fogalma, ami a megbélyegzés újabb jegye. Az idézet második bekezdése a felszólalás lezárásaként visszautalás az interpelláló képviselő indító motívumára, az ismert közmondás – tartalmilag nem éppen ideillő és célravezető – parafrázisa. A *korruptió*, *gazemberség*, *csalás* és *lopás* után egy erkölcsi stigmát tartogat, a *cinizmust*. A *cinizmus* és a *remény* párhuzamba állítása a szövegelőzmény ismeretében némileg öncélú.

3. szövegrészlet

[Viszontválasz] *Meg kell mondanom, hogy csúcsokat dönget ezzel a válasszal, a három megadott kérdésből egyre sem válaszolt. Nem akarom megismételni a kérdéseket, mert ha elsőre nem értette meg, akkor másodszorra sem fogja megérteni. Én azt kérdeztem, hogy ennek a közpénznek az elköltése során a véleménynyilvánításnak a szabadságát hogyan kívánják biztosítani. Szerettem volna, ha válaszában megjelöli a legbefolyásosabb lapokat. Tisztelt Miniszter úr! Ismételnem kell, ha nem tetszik figyelni, akkor is majd a jegyzőkönyvből elolvassa Kádár azon mondását, hogy a sajtó többet ér, mint a puska. Köszönöm szépen, választ nem fogadom el.*

A kiemelt kifejezésekkel a viszontválasz megfogalmazója azt kívánja érzékeltetni, hogy a válaszadó nem volt képes megérteni a kérdéseit. A bizalmas hangulatú, szlenges *csúcsokat dönget* a felszólalás elején megadja az alaphangot. A következő mondat félreérthetetlen utalás arra, hogy a kérdések meg nem értése a válaszadó észbeli képességeivel függ össze. A túlzottan udvarias forma (*ha nem tetszik figyelni*) itt némileg gúnyos felhangot kap, különösen az előző mondatok fényében. Ugyancsak dehonasztáló megjegyzés a Kádár Jánosra való utalás. A szövegben folyamatosan váltakozik a nyugodt közlés az érzelmileg színezett, hangulatkeltő mondatokkal, tagmondatokkal.

4. szövegrészlet

[Kérdés] *A magyar rendőrség olyan szerepzavarba került, amiből máig sem tudott szabadulni. A testület egész egyszerűen úgy viselkedik, mint az a rendőrlő, amelyet arra treníroznak, hogy a természetes ösztönei ellenére ész nélkül támadjon. Így viselkedtek egyébként azok a rendőrök is, akik a mérkőzés előtt a szurkolókra rontottak, és lovasrohamot vezényeltek* összesen három ló részvételével. Az a kérdés vetődik fel, hogy a magyar rendőrség képes-e agresszió nélkül végezni feladatát. Egyáltalán képes-e a rendőrség nagyjából eldönteni hogy mi is a társadalmi feladata. Rendzavarást provokálni az utcákon, vagy a rendet fenntartani. Azt még az egészen kezdő rendőrök is el tudják dönteni, hogy... Akik nem tudják, azok alkalmatlanok feladatuk végzésére.

Az interpelláció bevezetése némileg félrevezető. A *rendőrség szerepzavarba került* lakonikus kijelentés után a második mondat *rendőrlő* hasonlata ugyanis udvariatlanul erősnek, sőt agresszív hangúnak tűnik, pedig itt konkrét értelemben áll: valóban a lovas rendőrökről van szó. Talán ezért is engedhette meg magának a beszélő ezt a hangot. Ám a következőkben ez a tényszerűségeen túllépő stílus folytatódik: *szurkolókra rontottak, lovasrohamot vezényeltek*. A rendőrséggel szembeni kétségeit teszi nyilvánvalóvá ugyanannak a mondatnak a megismétlésével: ... *képes-e agresszió nélkül végezni feladatát. Egyáltalán képes-e ... nagyjából eldönteni...* Az egyáltalán partikula és a nagyjából határozószó miatt nem marad semleges hangú a kérdés, éppen ellenkezőleg: ezekkel a nyelvi eszközökkel prekoncepcionálja a választ. A testületet, különösen a vezetőket általánosságban megbélyegző főmondatban az *egészen* határozószó tölt be az iméntihez hasonló szerepet: *Azt még az egészen kezdő rendőrök is el tudják dönteni...*

5. szövegrészlet

[Kérdés] *Szeretném megkérdezni Önt, hogy miről szól a megállapodás. Egy héttel ezelőtt a miniszterelnök felszólította önöket, hogy állapodjanak meg, ne hisztizzenek. Hisztizni otthon kell. Önök ezek után hazamentek. Mi vártuk, hogy valamiféle írott anyagot kapunk a megállapodás írott tartalmáról. Mindaddig nem kapunk tájékoztatást, amíg nincs írott anyag. Elképesztőnek tartom a dolgot, mert az ország költségvetéséről van szó, a második legnagyobb pénzalapról, a szociális biztonság legnagyobb oszlopáról, a létkérdésszámba menő nagy rendszernek az átalakításáról van szó. Hogyan lesz az egészségbiztosítóból 22 kicsi indián, amiben részt vesznek a magyar biztosítók is?*

[Válasz] *Nincsen 22 kicsi indián, legföljebb 10 van a krimiben, de azoknak eléggé rossz vége lesz. Tehát nem indiánokról beszélünk, hanem a biztosítási rendszerről. Hetente 3-5 különböző kérdésre válaszolok a biztosítási rendszerről, ha minden igaz, ma is el fogunk jutni az ötig.*

[Viszontválasz] *Nem nagyon vizsgálódtam meg a vita idejét illetően. Hollandiának az önök által favorizált rendszer előkészítése több mint egy évtizedébe került. Lehet, hogy a tíz kicsi indián történet lesz ennek a vége, de lehet, hogy azt egyikünk sem akarja.*

Az ötödik szövegrészletünk három egységből áll: interpelláció, a rá adott válasz és a viszontválasz. A hármat együttesen tekintjük szöveg-egésznek a kommunikációs helyzetből fakadó szerepük, témaazonosságuk (a biztosítók), valamint az éppen kiemelt mikrotéma-azonosságuk miatt. Itt azt mutatjuk be, hogyan húzódik végig és alakul át a szellemes metaforának szánt 22/10 kicsi indián motívuma a három egységen. A számokkal való játék mögött ugyanaz áll, mint az előző idézetekben: az egymással való vitatkozás, ellenkezés szándéka. Arra is érdemes felfigyelnünk, hogy a válasz harmadik mondatában a válaszoló kilép szerepéből, és némileg méltatlankodva kifogásolja a hasonló kérdések sorozatát, bár fegyelmzetten tudomásul veszi.

Összegezés

A parlamenti interpellációk és az azonnali kérdések, valamint a rájuk adott válaszok szövegének vizsgálata arról tanúskodik, hogy a nyílt verbális agresszió nem jellemző erre a közéleti műfajra. Visszatérő szövegalkotási jegynek tarthatjuk azonban a kihívásnak, támadásnak, ellenkezésnek, szellemi párbajnak azokat a formáit, amelyek burkoltan, rejtett módon tartalmaznak ebben a közegben bántó nyelvi elemeket. Az agresszió

abban az értelemben valósul meg, ahogy a szemben álló felet a nyilvánosság előtt le akarja járatni. Érdekes eredménnyel jár, ha összevetjük ezeket a szövegeket Leech udvariassági elveivel (idézi Szili 2004. 34–5). A tapintat alapelve szerint minimalizáljuk a mások kárára vonatkozó kijelentéseket, maximalizáljuk a hasznára vonatkozókat. A nagylelkűség maximuma arra int, hogy minimalizáljuk a számunkra hasznos elemek kifejtését. A megerősítés elve mások lebecsülése ellen szól. A szerénység az öndicséret visszaszorítására figyelmeztet, és különösebben nem kell értelmeznünk sem az egyetértés, sem az együttérzés maximáját. Az udvariassági elveket a vizsgált szövegekben többé-kevésbé mindenütt megsértették. A politikai megnyilatkozásoktól természetszerűleg távol állnak az ilyen alapelvek, itt mégis hiányolhatjuk meglétüket, mert nem az elválasztó pártpolitikáról, hanem az egységre törekvő parlamenti munkáról volt szó.

Irodalom

- Huszár Ágnes – Batár Levente 2006. Hogyan fojtsuk bele partnerünkbe a szót? Párbeszéd-irányítási stratégiák a közszolgálati televízió egyik szombati műsorában. *Élet és Irodalom*. 26. szám
- Fülei-Szántó Endre 1994. *A verbális érintés*. Linguistica Series C. Relationes, 7. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Szili Katalin 2004. *Tetté vált szavak*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Balázs Géza – Dede Éva

A verbális agresszió diszciplináris keretben

„Marosvásárhely piacán tilos az otsmány beszéd!”
(Köfelirat)¹

Bevezetés

2001-ben kezdtük meg a verbális agresszió tárgyalását (előadások és szemináriumok formájában) az ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszékének speciális kollégiumán. A verbális agresszió témájának választását indokolta nyelvi-kulturális, társadalomnyelvészeti, retorikai és pszichológiai tudományos érdeklődésünk, valamint a köz- és magánéletben feltűnő nyelvi (és nem nyelvi) agresszív megnyilvánulások. 2001–2007 között öt alkalommal ismételtük meg a speciális kollégiumot, 2007-ben legjobb hallgatóinknak házi konferenciát szerveztünk. (Az 5 speciális kollégium, valamint a konferencia tematikáját a tanulmány Függelékében közreadjuk.) Meglepetésünkre és örömünkre szolgált, hogy az alkalmazott nyelvészet MA szak hivatalos, MAB által előírt követelményeiben (kkk) a nyelv és társadalom kötelezően választható ismeretköreiben néven nevezve is felbukkant a „verbális agresszió”. Ez azt jelenti, hogy a mesterképzés megalkotói diszciplináris figyelemre méltatták a témát. Jelen tanulmányban az elmúlt nyolc év e téren szerzett tapasztalatait foglaljuk össze azzal a céllal, hogy az alkalmazott nyelvészet MA szakok kidolgozói hasznosíthassák azokat.

A verbális agresszió kutatása elméleti keretben

A verbális agresszió általában „nem hivatalos”, elítélt nyelvi formákban ölt testet. Ezért sokáig alig méltatták figyelemre. Mégis számos tudományágban felbukkan a verbális agresszióra való utalás. Csak néhányat sorolunk föl (jó részük nyelvészeti vonatkozása feltáratlan): jogtörténet, büntetőjog, vallástörténet, néprajz, folklorisztika, nyelvtörténet, nyelvművelés. Néhány tudomány már nagyobb érzékenységet mutat a téma iránt. Ilyen például a pszichológia (szociálpszichológia), illetve a kulturális és

¹ Jelenlegi feltalálási helye: a Lakiteleki Népfőiskola parkja.

nyelvészeti antropológia vagy a folklórlingvisztika. Leginkább ez utóbbi két tudományág (szemléletmód) kereteibe illeszthető a verbális agresszió kutatása.

A néprajztudomány (folklorisztika) és a nyelvtudomány, a művelődéstörténettel érintkezve régóta érdeklődik e kérdések iránt. Hozzátehetjük, hogy a modern pragmatika, szemantika, a beszédaktus-elmélet új szempontokkal gazdagíthatja a kutatást.

A verbális agresszió megjelenési formája

A fizikai agresszió osztályozásához hasonlóan a verbális agressziónak több megjelenési formája van: a direkt és indirekt, illetve az aktív és passzív megnevezésekkel írhatjuk le. Számos ritualizált megjelenési formája például a nyelvöltés, az ökölrázás, az ütés mutatója, a „játékos” pofon vagy boksizolás, a köpés, a pucér fenék vagy nemi szervek, szexuális gesztusok mutogatása stb.

A verbális agresszió passzív formája a csönd (vagyis a kirekesztés, a válasza nem méltatás), illetve olyan paralingvisztikai és szupraszegmentális tényezők, mint a hangerő vagy a beszédet kísérő gesztikuláció. Kimondottan verbális agresszióknak tekinthetők az „indulattal mondott” szavak, kifejezések, amelyek nyelvészetileg lehetnek önkéntelen hangkitörések (interjekciók), (érzelmet, akaratot kinyilvánító) indulatszók, különféle kiáltások (pl. harci kiáltások, street cry), kihirdetések. Már népszokásként is funkcionálnak egyes hangoskodások, például az árusok kiabálásai, szócátái (gyakran agresszív jelleggel), a zengőzés vagy zángózás (Hajdú-Bihar megyében a házasságok kibékítésére szolgáló macskazene) vagy a romániai „kiabálás a hegybe” (strigare a peste sat) népszokása. Ugyancsak a verbális agresszió körébe sorolható nemegyszer a kortesdal, jelszó, csúfolás (gúnyolás számos formában), beszólás, beugratás, minősítés (nyelvi előítélet), szópárbaj (pl. rímválaszos mondóka, vics), tánczó (csujjogató), graffiti (firkálás), káromkodás, indirekt formában a hazugság, rágalmazás (rosszindulatú pletyka) stb. A kurzusainkon legtöbbször a verbális agresszió a káromkodást értjük, miközben tisztában vagyunk azzal, hogy a káromkodásnak igen erős az érzelmi alapja, és sokszor a helyzet adta válasszal van dolgunk. A káromkodás sértő szándéka (az agresszió pszichológiai meghatározásával összhangban) azért fogadható el nehezen sokak számára, mert a tapasztalatok szerint a frusztráló helyzet váltja ki a spontán választ, a káromkodásban tetten érhető érzelemkitörésben a szándékosságot nem érzik. A káromkodások, szidál-

mazások szavaiban viszont megmutatkozik a másik megsebzésére irányuló tartalom vagy szóhasználat (ezek típusairól l. alább).

A verbális agresszió antropológiája

Az agresszió az emberi nem fajspecifikus jellemzője, de az is fajspecifikus, hogy a kultúra és a tanulás igen nagy mértékben meghatározza erősségét és formáját (Csányi 2006: 137).

A néprajzkutatók szerint kimutatható különbség az egyes népcsoportok agresszív viselkedésében. A legagresszívebbnek a dél-amerikai yanomák társadalmát tartják, a legszelídebbnek az afrikai busmanokat. A két szélső példa azt mutatja, hogy az agresszió megjelenési módja tanult viselkedési mintázatokon alapszik. Az agresszió csillapítására az állatok és az emberek egyaránt képesek.

Érdekes foglalkozni azzal a kérdéssel, hogy egyes népek mintha versenyeznének a verbális agresszióban nyújtott teljesítményükkel. A magyar népet például nagyon sokan, sok helyen a leginkább káromkodós népek tartják. De azért más népek is versenyben vannak. A magyar nép káromkodós voltát sztereotípiának, önsztereotípiának véli Balázs Géza (2007: 32–36.), és a hungaropesszimizmussal hozza összefüggésbe. A pesszimizmus-optimizmus tengelyen azonban furcsa helyet foglal el a káromkodás: egyes magyarok büszkék káromkodós voltukra. A kiválóan káromkodó magyarokat viccben is megörökítették (l. alább a 12. tézist), és káromkodóverseny is hirdettek már.

Egyes népek között, de egyes társadalmakon belül is lehet különbségeket találni a verbális agresszió jellegében. Egy olasz fölmérés szerint észak és dél között határvonal húzódik meg a káromkodások jellege között. Az északi, inkább individuális világban a sértés inkább a személyre irányul, míg a déli, kollektív világban a sértés a személyre és hozzátartozóira egyaránt utal.

A folklór és irodalmi emlékek tanúsága szerint viszonylagos, hogy mikor mi tekinthető agresszív (beszéd)cselekedetnek. A profán, szabad, szabados és a szent, tiltott, szabályozott között koronként, nemzedékenként átmenetet találunk. Szinte minden társadalom biztosít alkalmakat, illetve rendez ünnepeket, amikor fölmentés adható a tiltás alól. Ezek az ünnepek a aphrodisiák, dionysziák, saturnaliák, a középkorban a vásárok, később az asszonyfarsangok, a számárünnepek, bolondünnepek, a mai világban a „fordított napok”, kabarék, vicclapok stb. A magyar folklórban különösen a lakodalmakban eljátszott népi halottas játékok bővelkednek obszcén

szövegekben. Ezek, valamint az agrárkultuszhoz kapcsolódó szokások és szövegek alapos feltárását Ujváry Zoltánnak köszönhetjük.

Bahtyin szép törekvése, hogy a középkori nevetéskultúrát rehabilitálni igyekszik. Ugyancsak ilyen törekvés figyelhető meg P. P. Pasolini középkort idéző filmjeiben (Dekameron, Canterbury mesék, Az ezeregyéjszaka meséi).

A folklór számos „tiltott” műfajt őrzött meg, leginkább tabutörő, felszabadító jelleggel: pl. trágár vers, dal, mondóka, erotikus vagy obszcén népmese, vicc, firkálás, káromkodás stb. A trágár folklór nyelvi leleményessége összefügg tabutörő, tilalomszegő funkciójával.

A verbális agresszió megnyilvánulási formái különböző szövegtípusokba (műfajokba) rendezhetők. Alapvetően a frazeológia részeiként tartozhatók számon. Különös jelenség, hogy az agresszió nyelvi formái – rendszerint a hirtelen indulat hatására rögzített – nyelvi formákban hívódnak elő. A verbális agresszió másik része megszokásból, divatból, esetleg beszédöltelékként jelenik meg – de ebben az esetben sem beszélhetünk különösebb beszédtervezésről.

A magyar néprajzkutatók is leírták, hogy az egyes tájak között különbség mutatható ki a káromkodások nyelvi természetében. Az 1930-as évekből származó megfigyelés szerint a Dunántúlon ezek járnak: a nyavalya törje ki, a rossebb egye meg, nehézség, kólika, míg a Tiszántúlra a következők jellemzők: a görcs fogja meg, a guta üsse meg, fene (Zlinszky A., é. n.)

Mivel alapos fölméréssel, összehasonlító vizsgálattal nem rendelkezünk, biztonsággal nem mondható ki, hogy a magyar bármilyen szempontból káromkodós(abb) nép lenne.

Az viszont nyilvánvalóan látszik, hogy társadalom különböző rétegeiben és helyzeteiben a verbális agresszióknak nagyobb a szerepe, mint másokban. A verbális agresszió elterjedtebbnek látszik gyermek- és diákközösségekben, katonaságnál, börtönben (zárt intézményekben), a tolvajnyelvben.

Viszont a verbális agresszió (különösen az istenkáromlás) tiltása is sok (nyilvános) helyen megfigyelhető. Ilyen volt például bizonyos mezőgazdasági munkák végzése, iskola, templom stb. Ezért a káromkodás kerülése is kialakultak nyelvi formák, ezek az eufemizált káromkodások.

Az antropológusok a verbális agresszió (és humor) szerepét leginkább a társadalmi hierarchia (dominancia) megteremtésében és újrateremtésében, vagyis szabályozásában látják.

A verbális agresszióról szociolingvisztikai szempontból

A verbális agresszió két fajtája (az ellenséges – más forrásokban érzelmi –, mely a hallgatónak vagy az önbecsülésének megsértése; és az instrumentális, mellyel valamilyen jutalmat, előnyt szerez az ember) tudatos, nem automatikus viselkedés. Az érzelmi állapot hatással van rá, természetesen, ismerjük a hideg fejjel, előre eltervezett agresszív viselkedést, amikor a sértés, a támadás nagyon találó az áldozatra.

Az agresszió, a támadó viselkedés kutatásában a nemek közötti különbséget is vizsgálják. Közismerten a férfiak nagyobb agressziót mutatnak a nőkkel szemben (viccelődés – bántóan, szidalmazás, félbeszakítás a jellemző esetek közé tartozik a párkapcsolatokban is, munkahelyeken is), a dominancia is fontos meghatározó tényező. Másképp káromkodnak a nők és a férfiak, a fiatalabbak és az idősebbek, hogy csak ezeket a változókat említsük.

A társadalmi fölény is megmutatkozik az egyén vagy csoport nyelvi viselkedésében. A domináns fél a hatalmát, pozícióját is érzékelteti a durvasággal, annak nyílt, direkt vagy rejtett, passzív formáival. Jól megmutatkozik ez a vonás pl. a félbeszakításokban (műsorvezető – betelefonáló; tanár – diák kapcsolatban). A káromkodást régebben a „kocsisok” szokásának tartották, a mai tapasztalatok alapján a társadalom bármelyik rétegében megtalálható nyelvi viselkedés, legfeljebb a minősége lehet más a műveltséggel összefüggésben.

A szavakkal való bántás mennyisége, mértéke az életkortól és a szocializációtól is függ, melynek során az ember megtanulja kezelni az ellenséges indulatait. Van, ahol a családi szokások, a csoportnorma lehetővé teszi az indulatok szabadon engedését, a nyilvános helyzetek viszont inkább a korlátozásra készítetnek. Számtalan esetet tapasztalunk például a politikában, amikor a helyzetnek nem megfelelő káromkodó, sértő beszéd miatt perbe fogják az illetőt. Hasonló az az eset, amikor a fórumokon a moderálási szabályok közé beveszik a sértő, durva beszéd tilalmát, s a vétkeket hosszabb-rövidebb ideig kitiltják onnan. Sőt, olykor az önszabályozás is megkezdődik, amikor maguk a résztvevők intik meg, figyelmeztetik egymást. Sokszor nem is a trágár szavak alkalmazása miatt, hanem a sértő szándék miatt.

A verbális agresszió pszicholingvisztikai szempontból

A pszicholingvisztika többek között a mentális lexikon fölépítésével, a beszédprodukcióval, a beszédészleléssel, a nyelvelsajátítással foglalkozik.

A káromkodás, a nyelvi durvaság mindhárom témához illik. Ahhoz, hogy valaki káromkodjon, értse, milyen kifejezések bántóak, el kell őket sajátítania. A nyelvtanulás során azzal a kettősséggel találkozhat a gyermek, hogy a felnőttek a durva szavak megtanulását másképp fogadják, mint az egyéb szavakét. A gyermek spontán tanulja meg a környezetétől a durva kifejezéseket (meg persze nagyon sok, a szülők által nem kívánt viselkedésformát is), ritkán találunk szándékos tanítást (Jókai ír le egy ilyen példát).

A gyermek beszédprodukciónak megjelenő durvaságok a tiltás körébe tartoznak – a szavak szintjén, de van olyan szülői, felnőtt viselkedés, mely nevetéssel „jutalmazza” a gyermek szájából elhangzó káromlásokat, esetleg trágár, obszcén szavakat. A gyermek így sikeresnek érezve magát máskor is használhatja. Saját felmérés szerint a fiatalok sokszor magukban mondják ki a durvaságokat, tartva a szülői reagálástól, a kor előre haladtával a szülők is elnézőbbek lesznek a gyermek (a fiatal) viselkedésével.

A beszédprodukciónak folyamatában a mentális lexikonban aktiválódó szavak végül kiejtésre kerülnek. A megfigyelések alapján azonban két másik út is lehetséges: a megkezdett szó félbemarad (a tudat kontrollálja a folyamatot, és a körülményeket is figyelembe véve, pl. gyermekek jelenlétében, leállíthatja a kimondást), illetve az aktivált szóhoz hasonló hangzású szavakat ejtjük ki (az eufemizmusok alapja is lehet).

Egy ábrába belefoglalva:

1. helyzet – agyi (idegi) válasz – érzelmi reakció – makro- és mikrotervezés – végrehajtás (motoros válasz) – akusztikus (saját beszéd észlelése) – a káromkodás

1. lefut

2. helyzet – az előzőek és a helyzeti tényezők figyelembe vételével 2. megakad – javítás, eufemizmus

3. megszakad

(leáll)

A mentális lexikont érintő másik kérdés az, hogy a durvaság, trágárság szókészlete kinél-kinél az aktivált vagy a passzív rétegbe tartozik-e. Föltételezzük, hogy akinél inkább az aktivált rétegben található, adott helyzetben könnyebben hívható elő.

A verbális agresszió pszichoanalitikus szempontból

Más esetben a bennünk meglévő felettes én hatására fojtódik el a durvaság, a nyelvi agresszió, de ez a téma már a pszichoanalitikus szempontot is érinti, melyről egy külön tanulmányban térünk ki. Annyit azért megemlítünk, hogy a trágár szavak használatáról Freud tanításai alapján Ferenczi Sándor írt egy cikket, melyben a durva, trágár, káromló szavak elfojtásáról és használatáról értekezik. Freud a vicctanulmányában említi, hogy a szexuális tartalmú viccek és a trágár szavak támadást jelentenek, mert a hallgatót arra készítetik, hogy erős hatásuknál fogva képzeljék el a hallottakat: „csaknem egyenértékű egy szexuális agresszióval, az ellenkező nemű egyén lemeztelenítésével”. Sok ember felháborodása valószínűleg ebből az érzésből származik, amikor a kötőszóvá váló kifejezéseket sűrűn hallja, vagy tiltakozik az ellen, hogy a nyilvánosság előtt elhangozzanak a durvaságok.

Idekívánkozik az a gondolat, hogy a szavak voltaképpen cselekvések, tehát elfogadhatjuk, hogy az elfojtott vágyak „teljesülnek” általuk, akár a trágár szavakról, akár az átkozódásokban megfogalmazott pusztításról van szó.

Timothy Jay NPS-modellje

Az amerikai professzor elmélete szerint a nyelvészeknek, pszichológusoknak, pszichiátereknek, neurológusoknak nincs koherens elméletük arra, hogy miért káromkodunk, illetve miért azokat a szavakat használjuk káromkodáskor.

Az átkozódás neurológiai-pszichológiai-szociális elmélete sokféle tudomány együttműködését alkalmazza. Leírja azokat a neurológiai, pszichológiai, kulturális és nyelvi jellemzőket, amelyek a káromkodásban fellelhetők. A konkrét viselkedést e három szempont alapján ítéltethetjük meg.

Érdemes az értékelést a neurológiaival kezdeni. Akár idegrendszeri elváltozás jele is lehet a káromkodás (pl. a Gilles de la Tourette-szindrómában társul hozzá koprolália, vagyis obszcén szavak kényszerű kimondása).

Az egyén aktuális pszichés állapota a másik tényező, hiszen a dühösség, az ellenségeségérzés, a provokáció könnyen váltja ki a káromkodást. A harmadik szempont a társadalmi hatás, mely az egyén neveltetéséből, családi és csoportok szokásain alapszik.

A verbális agresszív megnyilatkozások rendszerezése

Az agresszív megnyilvánulások rendszerezését Csányi Vilmos (2006: 134–137.) ekképp adja meg: 1. területiális, 2. tulajdonnal, birtoklással kapcsolatos, 3. rangsorral kapcsolatos, 4. frusztrációs, 5. explorációs, 6. szülői, 7. nevelői, 8. normatív vagy morális, 9. agresszió kívülállóval, 10. autoagresszió, 11. csoportos agresszió. A sajátosan emberi verbális agresszió ritualizált (rögzült) formáit Csányi a következőkben látja: az agressziós aktus nyelvi jelzése (megverlek, kinyírlak), szexuális töltetű, pl. vérfertőzési tabu megsértésére utaló utasítás, többfélék a szociális hierarchiával, dominanciával, csoportnormákkal kapcsolatos agressziók, pl. a fizikai vagy mentális sérülésre utaló megjegyzések (nyomorult, süket, idióta, hülye), a szociális deviancia emlegetései (gyáva, kurva, koldus), egyértelmű dominanciát kifejezők (nyald ki..., kapd be...), illetve bizonyos állatok emlegetése (szamár, marha, ökör, disznó). A normatív agressziót gyakran kíséri csúfolódó viselkedés (csúfolók). Minden kultúrában gyakori a férfi nemi szervekre utaló fallikus fenyegetés.

Czigány László (1992) a káromlásokat a következő tartalmi elemek szerint osztályozta: Isten nevének káromlása, a Szentháromság káromlása, Jézus, Szűz Mária, szentek, keresztség, lélek (lelkeződés), szentségek, angyalok, apostolok, üdvösség, imádság, túlvilági élet, evangélium, templom stb. Galgóczy László (2005) a nyelvi forma és funkció alapján a káromlásokat a következő csoportokba osztotta: adta-teremtkezés, ebadtázás, lelkeződés, míveltetés, káromkodások, gyalázkodás.

A verbális agressziót és annak terminológiáját – magyar anyag alapján – saját rendszerezésünkben a következőképpen látjuk (egyfajta stilisztikai-indulati skála szerint az erős diszfemizmusok, kakofemizmusok felől az eufemizmusok felé haladva): istenkáromlás (blaszfémia) – káromkodás – obszcenitás, trágárság, vulgarizmus, profanizmus (szexuális tartalmú durvaság, egyéb durvaság, közönséges beszéd) – átkozódás, szitkozódás (megátkozás, becsmérlés) – egyéb, indulatot hordozó szavak, kifejezések – eufemizált káromkodások.

A durva szavak jelentéstörténete, frazeológiája

Érdemes kiindulni magából a *durva* szóból (P. Balázs 1965), amely a *túr* és *gyúr* szavakkal van rokonságban. Ami durva, az nem finom. A durva szavak létére már az első, magyar nyelvvel kapcsolatos említések utalnak. Kézai leírása szerint 955-ben az augsburgi csata után káromkodtak eleink. Az 1479-ből származó (más forrás szerint 1355-ös) latin nyelvű

Dubnici krónikából származó hadi szitkozódás (értelmezéssel kiegészített olvasata): „Veszteg (’fogd vissza magad’), kurvanő fia, szaros német, ijuttatók (’ittatók’) vérenket (’vérünket’), ma iszjuk vértetek!” (Dömötör 2006: 44–45.) 1418–1422-ből számos trágár kifejezést tartalmaz Rotenburgi deák magyar nyelvemstere. A káromkodások megváltozásáról számol be Apor Péter (1972).

Az agresszió (trágárság) a következő témakörökbe sorolható (magyar anyag alapján, de többnyire általános jelenséggént): Isten, szentek, vallási személyiségek emlegetése (Isten, Szűz Mária, szentek), nemiség, kiválasztás (baszik, fasz, fing, fos, geci), szexuális kirekesztés (kurva, buzi), valamilyen hátrányos okból való kirekesztés (hülye, buta, satnya, béna), betegségnevekből átokformulává és szitokká váló szavak (csúz, fene, franc, frász, görcs), létező betegségnevekkel megfogalmazott átok (rák), pejoratív jelentésű állatnevekkel való megbélyegzés (kígyó, dög, ökor, számár, patkány, tetű). Amerikai gyűjtésben Jay különbséget talál a nők és a férfiak szóhasználatában.

Az alapszavak (jelentések) rendszerint kötött formaként, frazémaként, frazeológiai egységként épülnek be a közlésbe. Lehetnek tagolatlan mondatok (mondatszók), amelyek csak vallási okból (Isten nevét hiába szádra ne vedd!) tekinthetők durvaságnak: Atyaúrsten! Jézus Mária, Szent József. (Hungarikumnak tekinthető Jézus és Mária összekapcsolása.) Ragozott formákban azonban egyértelműen durvaságnak tarthatók: Az Istenit!, A szentségét!, A ponciusát! Az egyes szám második személyű (E2) formák durvábbnak tarthatók (úgy látszik, a nézőpont–beszédhelyzet megváltozása diszfemikus hatást kelt): Üssön meg a guta!, Törjön ki a nyavalya! Dögölj meg! Kevésbé durva hatású az E3 forma (nyilván azért, mert nem jelenlévőhöz vagy tárgyhoz szól): Törje ki a nyavalya! Pusztuljon el! A frazémahasználat során jelentkező hiány (ellipszis) az elhallgatásnak (a kimondástól való félelemnek) tudható be: Affenét! Frászt! Ha kiegészítjük, nagyobb érzelmet, indulatot mutat: Menj a fenébe! A frász essen beléd! Az agresszió többnyire csak (többnyire állandó, személyre, helyzetre jellemző) jelzői minősítésekben bukkan föl: nyavalyás, gennyes, kurva. Gyakori az ilyen esetekben a jelzőhalmozás, illetve a szemantikailag össze nem illő jelzők kapcsolata (végeredményben pozitív jelentésben): kurva jó, dög jó, baszott jó, baromi állat. Ezekben az esetekben az alapszó is átválthat pozitív jelentésbe (poláris jelentés): fasza, állati, durva (’nagyon jó’). Ugyancsak a magyar nyelv jellemzőjének mondhatók az igen sajátos képeket sugalló pejoratív szóösszetételek és szókapcsolatok: hájfej, seggfej, faszfej, faszkalap, fasztarisznya, szarházi, emeletes fasz.

Megszokásból használt pragmatikai kötőelemként szolgálnak: Ki a fasz tudja? Ne baszd meg! Az agresszió grammatikai formáit vizsgálva gyakoriak a tárgyragos formák: Faszt! Szart! A másik gyakori megoldás a határozóragos forma (amely ismét a magyar nyelv egyik jellemzője, a valami felé irányuló véghatározói helyhatározórag): Menj a búsba! A vérbe! A picsába!

Az elítélő, minősítő szavak durva használatban ugyancsak megjelenthetnek frazémaként. Így az állatnevek: címeres ökör, buta számár, mindenki tehénkéje, a falu bikája (csődöre). Testrészek: Pofa be! (Sírig tartsd a pofád!) Különböző tulajdonságok, adottságok halmozott megnevezése: hülye állat, pimasz disznó. A durva szavak szólásokban és közmondásokban is megjelennek: szarban turkál (szartúró), Az erősebb kutya baszik, A fasz feláll, az ész megáll, Finggal nem lehet tojást festeni.

A pejoratív szavak jó része deszemantizált, mindenek szavá válhat. Ez a folyamat játszódik le történetileg a betegségnevekkel: fene, frász. A gyakori előfordulás miatt a társadalom, a nyelvközösség mintegy habituálódik (hozzászokik) a használatukhoz. A folyamat a jelenben is tart, hiszen indulat nélkül, fatikus szerepben vagy beszédültelékként használatosak: szar, baszik (bazzmeg), kurva, szop, köcsög. A szavak deszemantizálódását jól jelzi, hogy a negatív jelentésből pozitívba válhatnak át: kibaszott rossz/jó dög rossz/jó, fene rossz/jó.

A jelentéstörténet érdekes fejleménye a diszfemizmusok kulturális, vallási, nevelői okból való eufemizálása. Ennek is többféle formája ismert. Ilyen például az elhagyás: Az a magasságos mennybéli Úristen... (rogyassza rád az eget!). Az eufemizálás lehetősége a mozaikszóval való helyettesítés: elefes (lófasz, eufemisztikus népetimológia szerint: 'lótusz fakadjon a sírodon'), hápé, hüpics (hülye picsa), ká (kurva). A leggyakoribb módszer mégis a szóátalakítás, szótorzítás: basszus, basszuskulcs, basszorkányos (Basszorkányos Varga János!), baltáz, bazilikáz, fészkes fülemüle, lópikula, Istók (uccse), istenfáját, istállóját, Otthagyta, mint eb a Szaharát!, Nagy Faust!

Vulgarizálódás, profanizálódás a társadalomban

Szinte egyhangú közkeletű (nemzetközi) vélemény szerint „durvul a nyelvhasználat”, vulgarizálódik, profanizálódik a kultúra.

Az informatikai technológiák változásával valóban kimutathatók bizonyos változások. Korábban az írás valamiféle magasabb rendű, „szent” tevékenység volt. Ebből a korszakból származik a „nyomdafestéket nem

tűr” kifejezésünk. Később (leginkább a 20. században) a könyvkultúra eltömegesedésével, az irodalmi trendek megváltozásával egyre inkább felbukkant az írás és a könyv környezetében a trágárság, a profanizmus. Ehhez az időszakhoz kötődnek olyan viták, hogy elképzelhető, illendő-e a trágárság a színpadon, az irodalomban, a tömegkommunikációs térben.

E témakörben tárgyalandó a nyelvi durvaság (trágárság stb.) pedagógiai, nyelvművelői megítélése. A fő kérdés itt az, hogy valóban „durvul-e a nyelvhasználat”? Milyen adatokkal, felmérésekkel lehet alátámasztani ezt a közkeletű (és nem csak magyarországi) véleményt?

A kérdést tudományosanabb megfogalmazva azt kellene körüljárni, hogy a nyelvi durvaság szókészlete vajon szűkül vagy bővül-e, és a mindennapi használatban gyakoribb-e a megszokásból (divatból) használt durva szóképlet. Esetleg a nyelvi durvaság (a szavakkal bántás) a társadalom indulatosodásának a lenyomata.

A téma legteljesebb tárgyalása a Nyelvi illetan című könyvben (két kiadásban is megjelent) található (Deme–Grétsy–Wacha szerk., 1985. és é. n.). A könyvben jelentősebb terjedelemben foglalkozik Bachát László (1985) a trágársággal, annak nyelvtörténeti vonatkozásaival, típusaival, mint a teendőkkal. A könyvrészlet remekül hasznosítható az oktatásban (mert az eddigi legteljesebb összefoglalója a trágárság történetének), valamint vitaalapnak is szolgálhat. Ugyanilyen célból hasznos lehet Benkő László (1994) írásának elolvastatása. A cikkből kiderül, hogy mennyire korhoz kötött és elvégezhetetlenül nehéz feladat a szavak stilisztikai csoportosítása (pl. a durva szavak kilétének a megállapítása).

A 20. századi a média a tömegszórakoztatás monopóliumát jelenti. A médiában mindennapos lesz az alvilág, a kriminalitás, a szubkultúrák világának bemutatása – természetesen azok jellemző nyelvhasználatával együtt. A tömegkultúrában a kifejezés szabadosságát megjelenítő műfajok bukkannak föl (punk, gengszterrock, rap), a bulvársajtóban, egyes helyi-kisközösségi rádiókban, a kereskedelmi televíziókban oldódik, fesztelenbé és olykor vulgáriszá válik a stílus. Egyes csoportokban normává válik az ilyen beszéd, így a csoporthoz való tartozás kifejezése is egyben. Változik a durva szavak megítélése, és a nyelvhasználók is általában jobban „tűrik” a durva kifejezéseket. A nyilvánosság előtti, a helyzethez nem illő megszólalások a hírekbe is bekerülnek, perek, viták alapját is képezik. Kérdés, hogy a durvának ítélt szavak, trágárság vagy a politikailag nem korrekt szavak használata a nagyobb durvaság.

Az internet elterjedése újabb közlési lehetőségekkel, műfajokkal jár együtt. Érthető, mert ez a természetük, hogy az élőbeszéd szabadosságát

tükrözik egyes beszélgető fórumok vagy chatcsatornák. Az internet mint „szöveggyűjtő és megosztó” hely a mai folklórnak, így az egyes ide sorolható szövegtípusoknak is kínál lehetőséget. Létezik például káromkodásgyűjtő, káromkodásgeneráló, valamint szalonképes („jólnevelt”) káromkodásokat gyűjtő honlap.

A verbális agresszió az irodalomban

A verbális agresszió értelemszerűen az irodalomban is korról korra fölbukkan. A hitviták átkozódásait már Pázmány is elítélte: „az átkozásban foglaltatnak minden vétkek... a nyelv megmocskolja, rútítja az embert mindenestül, úgy, hogy semmi tiszta nem marad benne...” A nyelvújítási irodalmat is úgy tartják számon, mint a személyes sértegetés breviáriumát. A korabeli szövegeket áttekintve inkább ironikusnak mondanánk. A tudományban és a politikákban a sértegetés azonban máig fölbukkan (pl. parlamenti viták, jegyzőkönyvek).

A folklórközel irodalmi műfajok (iskoladrámák, gúnyversek) folyamatosan adnak közre erotikus, trágár vagy obszcén versikéket. Híresek hírhedtek a múlt század fordulójáról a kézirat és könyv alakban terjesztett Löwy Árpád (Réthy László akadémikus) obszcén versei.

A trágárság előbb fordításokban, később már a jelenkori magyar irodalomban is fölbukkant. A káromkodáshasználat finom elemzését találjuk Ottlik Géza Iskola a határon című regényében. A Nagyvilág c. folyóiratban 1968-ban lezajlott vita után Spiró György Csirkefej című drámája volt az, amely rendkívül drasztikus szókimondó nyelvhasználatával („baszdmegezés”) újra viták középpontjává vált – de végeredményben utat nyitott a színpadi trágárság elfogadásának.

Íróink, költőink több helyen és alkalommal kifejtették véleményüket a trágárságról. Füst Milán (1986) a durva szóhasználat szexuális izgató voltáról értekezik. Hamvas Béla (1992) szerint a káromkodás az elvesztett hatalom visszaszerzésére tett kísérlet. Temesi Ferenc (1986) Por című szótárregényében fölidézi a hagyományos és újabb nyelvi durvaságokat, káromkodásokat.

Nádas Péter (1991) terjedelmes esszét szentel egyes káromkodásfajták magyarázatának. A káromkodásokban a viselkedést szabályozó kollektív kötelezvényeket, önvédelmet lát – mágikus és mentális tartalommal. A „Baszd meg anyád!” – Ödipusz-komplexus, az incestus (vérfertőzés) tilalma. A „Kurva anyád!” – a leszármazás törvénytelenége. A „Lófasz a seggedbe!” – szodomizmus, anális közösülés tiltása. „Szopj le!” –

föltehetőleg az orális közösülés tiltása. A „Le van szarva!” – archaikus tiltás: az ürülékkel való a kapcsolatba hozás az emberiségből való kitagadást jelenti.

A mai magyar irodalom így tér vissza a nyelv egyik antropológiai jellemzőjéhez.

Káromkodástézisek²

1. A cáromkodás lehet indulat és lehet megszokás (mindennapi gyakorlat) háttérű.

„A magyaroknál a cáromkodás afféle biztossági szellentyű, melyen keresztül a felforrt indulat elrepül...”

(Jókai Mór: A mi lengyelünk)

2. Az indulatból jövő cáromkodás hirtelen, nehezen kontrollálható, és mégis állandó szókapcsolatokban ölt testet. Ebben a mozzanatban a kreativitás és a nyelvhasználati lustaság szempontja csap össze.

„Egész arzenálja volt cáromkodásokból! A bécsi fegyvertár nincs úgy megrakva ócska, furcsa fegyverekkel, mint amilyen múzeuma volt Garabos uramnak cifra cáromkodásokból.”

(Jókai Mór: Rab Ráby)

3. A valódi, használt cáromkodásokat földézni nehezebb, mint használni.

„– Ember! Homuncule! Még annyira viszesz, hogy cáromkodni fogok.

S már morzsolta a nagytiszteletű úr a fogai között a rettentő átokformulát a prozódiaából...”

(Jókai Mór: Elbeszélések)

4. A szóbeli agresszió (cáromkodás) helyettesíti, vagy bevezeti a fizikai agressziót.

– Ugyan, édes bácsi, mért cáromkodik kegyelmed olyan pogány módra?

– Hát mit csináljak, ha elővesz a harag? Bicskát rántsak, s leszurkáljam, akire megharagszom?

(Jókai Mór: A mi lengyelünk)

² A szerzők a közösen megalkotott cáromkodástéziseiket bemutatták a 4. Nyelv-kultúra fórumon (2007. április 20-án).

5. A káromkodást társadalmi szabályok korlátozzák. Ennek következménye az eufemizmus, az elkerülés.

– Hogy az ördög!... – tovább nem mondta Gerzson úr. Nem illik szitkozódni, ha asszony van a hintóban, bárha nem hallja is.

(Jókai Mór: Szegény gazdagok)

6. Szabályos nyelvfejlődési tendenciának látszik a káromkodások erőszakosságának puhulása (pl. a betegségnevek ártó-átok jellegének a csökkenése, a durva szavak deszemantizálódása).

„Pedig a torockói sohasem átkozódik. Egyetlen szitkozódása, ha nagyon megharagszik, az, hogy 'Egyen meg a birgej', ami tréfaképpen hangzik.”

(Jókai Mór: Egy az isten)

7. Az igen csekély összehasonlító folklorisztikai, nyelvtudományi kutatások azt bizonyítják, hogy a káromkodások kultúra-, foglalkozás-, nem- és korosztály-specifikusak.

„Nem megvetendő stúdium a pszichológ és az etnográf számára. A szőlődézsma-kijátszó rácsok, azok a verés alatt jajgatnak és káromkodnak: rácul jajgatnak, s magyarul káromkodnak...”

(Jókai Mór: Rab Ráby)

8. A káromkodások tűrése, elszenvedése igen nagy változatosságot mutat. Milyen válaszok adhatók arra kérdésre, hogy miért zavarják az embereket a káromkodások?

„– Az istenfáját!

– Kérem, ne káromkodják ön, az nekem idegrángásokat okoz.

– Hiszen nem káromkodás az. „Istenfa” egy jószagú virág: *Artemisia camphorata*, szagos üröm.”

(Jókai Mór: Az élet komédiásai)

9. Általános és gyakori megállapítás, hogy durvul a nyelvhasználat. Ennek azonban nincs tudományos bizonyítottsága. A kijelentés mögött a nyilvánosság technológiáinak, mennyiségének a bővülése húzódik meg.

10. A káromkodást már a gyerekek megtanulják, de nem minden esetben a szüleiktől. Milyen tanulási folyamat szükséges a káromkodáshoz?

„János úr már mint gyermek nagy széltoló volt. Apját tegezte, míg őt báró úrnak címezé. S míg egyrésről grófi mamája majomszeretete ké-

nyeztetéseivel mérgezte be fiatal szívét, addig atyja abban találta gyönyörét, hogy a fiút káromkodni tanítá. E tanítás nem is vezett kárba János úrnál, ki később több rendbeli szép tulajdonságaiért annyira elhíresedett, hogy még bajuszát sem tudta kipödröni, máris oly messze került ki minden emberséges ember, amilyen messze csak kerülhette.”

(Jókai Mór: Hétköznapiak)

11. Mit lehet elérni a durva nyelvhasználat vallási, pedagógiai, esetleg közigazgatási (hatalmi) korlátozásával? Létezik-e káromkodásmentes élet?

12. A káromkodás valóban része a hungaropesszimizmusnak, vagy éppen valamiféle nemzeti dicsekvés mondatja a magyarokkal (törökökkel, oroszokkal), hogy ők a legjobb káromkodók?

„Úgy káromkodni, mint a magyar, senki sem tud. Ha valakinek eszébe jutna a káromkodások szótárát megírni, az lenne a legnépszerűbb ember az országban.”

(Jókai Mór: A mi lengyelünk)

* A német, az angol és a magyar elmennek egy káromkodóversenyre. Először a német megy a zsűri elé, káromkodik 5 percet. Megdicsérik, ki-megy. Azután az angol, káromkodik 15 percet. Nagyon megdicsérik, ki-megy. Jön a magyar, bemegy a zsűrihez, megbotlik, káromkodik egy órán keresztül, és miután végzett, megkérdezi a zsűrit: Elnézést, kezdek?

13. Van-e haszna a káromkodásnak?

„Ankerschmidt káromkodott mindenféle nyelven, minden teremtetten és kreuzsakrement után bocsántot kérve útitársától az illetlen szóért. Aladár biztatta, hogy csak tessék, az tisztítja az embert; azért a magyar ember kedélye olyan traktábilis, hogy kikáromkodja magát, nem tartogatja sokáig.”

(Jókai Mór: Az új földesúr)

Függelék

Balázs Géza és Dede Éva Verbális agresszió – magyar káromkodások (ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék) speciális kollégiumának tematikái, 2001–2007.*

2001. *Verbális agresszió – magyar káromkodások*

Balázs Géza: Bevezető: az agresszió- és a káromkodáskutatás elméleti keretben

Dede Éva: Az agressziókutatás a pszichológiában

Balázs Géza: Az agresszió, a káromkodás antropológiája

Jónás Frigyes (egyetemi docens): A rapstílus és az agresszió

Szűts László (tudományos főmunkatárs): Ifjúság, szleng, káromkodás

Balázs Géza: A „csúnya” szavak, káromkodások története

Dede Éva: Kérdőíves felmérés

Balázs Géza: Miért káromkodunk? Válaszok a filozófiában, az irodalomban, a mindennapokban

Dede Éva: A kérdőív értékelése

Balázs Géza: Agresszió, vulgarizálódás – informatikai forradalom (kultúra, tömegkultúra, média)

2003. *Verbális agresszió – magyar káromkodások*

Dede Éva: Káromkodás és pszichológia

Eperjessy Ernő (etnográfus, ny. osztályvezető): A káromkodások sokféle eredetéről

Balázs Géza: A verbális agresszió (káromkodás) kutatásáról

Dede Éva: A trágár beszéd pszichoanalitikai megközelítése

Balázs Géza: A verbális agresszió- és káromkodáskutatás elméleti keretben

Münnich Iván (agressziókutató): Az agresszivitás okai és elkerülése

Balázs Géza: A verbális agresszió- és káromkodáskutatás elméleti keretben

Dede Éva: Az átkozódás, a csúnya beszéd pszicholingvisztikai megközelítése

Balázs Géza: Az agresszió, a káromkodás antropológiája

Balázs Géza: Agresszió, káromkodás – informatikai forradalom

2004. *Verbális agresszió – magyar káromkodások*

Balázs Géza: A verbális agresszió (káromkodás) kutatásáról

Dede Éva: Káromkodás és pszichológia

Balázs Géza: A verbális agresszió- és káromkodáskutatás antropológiája

Murvai Olga (Bukarest): A káromkodás romániai szakirodalmáról

Dede Éva: A trágár beszéd pszichoanalitikai megközelítése

* A 15 hetes kurzusokból itt csak az előadásokat közöljük, a szemináriumok adatait mellőzzük.

Balázs Géza: A magyar káromkodáskutatás elméleti keretben; etimológiák
Jónás Frigyes (egyetemi docens): A rap és a verbális agresszió

2005. *Verbális agresszió – magyar káromkodások*

Balázs Géza: Antropológiai kutatások, szemlélet a verbális agresszió kutatásában

Dede Éva: Agressziókutatások

Meghívott előadó: A néprajz és a káromkodás kutatása

Dede Éva: A káromkodás pszicholingvisztikai és szociolingvisztikai szempontból

Balázs Géza: A káromkodás motivációi

Hajdú József Ferenc (ny. főiskolai adjunktus): Káromkodás és graffiti

Balázs Géza: A verbális agresszió nyelvi formáinak története

Dede Éva: Pszichoanalitikus magyarázatok a káromkodásról

Kegyesné Szekeres Erika (egyetemi adjunktus): A verbális agresszió

2007. *Verbális agresszió – magyar káromkodások*

Balázs Géza: Az agresszió interdiszciplináris megközelítésben

Dede Éva: A káromkodások szociolingvisztikai és pszicholingvisztikai nézőpontból

Balázs Géza: A káromkodások etnolingvisztikai, pragmatikai megközelítése

Dede Éva: A káromkodások pszichoanalitikus szempontból

Mandics György (filozófus, matematikus, író): A káromkodás elméletéhez

A verbális agresszió témájához ajánlható szakirodalom

Andersson, L.–G. 1983. *Dirty Language Manual*. Göteborg.

Andersson, L.–G. 1984. *Perspectives on swearing*. Göteborg.

Apor Péter 1972. *Metamorphosis Transsylvaniae, azaz Erdélynek változása*. Szépirodalmi, Budapest.

Bachát László é. n. [1999] A trágárságtól ments meg, uram, minket! In: Deme László, Grétsy László és Wacha Imre (szerk.) *Nyelvi illemtan*. Szemimpex, Budapest, 349–384.

Bahtyin, Mihail 2002. *Francois Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája*. Osiris, Budapest.

Bakos József 1977. A szitkozódás, a káromlás, a becstelenítés nyelvi formái Eger város régi jegyzőkönyveiben. *Magyar Nyelv* LXXIII. 119–124., 241–246.

Balázs Géza 1983. Firkálások a gödöllői HÉV-en. *Magyar csoportnyelvi dolgozatok* 18. ELTE, Budapest.

Balázs Géza 1987. Sátorfirkálások. *Magyar csoportnyelvi dolgozatok*, 34. ELTE, Budapest.

Balázs Géza 1991. A falu bikája. *Magyar Nyelv*, 460–462.

- Balázs Géza 1993. Kapcsolatra utaló (fatikus) nyelvi elemek a magyar nyelvben. *Nyelvtudományi Értekezések, 137.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Balázs Géza 1994. Beszélő falak. Ötszáz különféle magyar graffiti, 1980–1990. *Magyar csoportnyelvi dolgozatok, 64.* ELTE, Budapest.
- Balázs Géza 1994. Kácsanyikató, libanyomorító. *Magyar Nyelv, 331–332.*
- Balázs Géza 1994. Úgy csinálták egy üveg pálinkáért! *Magyar Nyelv, 463–465.*
- Balázs Géza 2007. Hungaropesszimizmus – hungarooptimizmus. Kommunikációs, nyelvi fölvetések a magyarok lelkületéről. *Dissertationes Savariensis, 45.* Szombathely.
- Balázs Géza – Takács Szilvia 2008. *Antropológiai nyelvészet.* Pauz-Westermann, Celldömölk.
- Balázs János, P. 1965. Durva. *Magyar Nyelvőr, 234–238.*
- Bán Ervin 2001. Nyelvi agresszió? *Édes Anyanyelvünk, 5. sz. 7.*
- Bandura, A. – Walters, R. H. 1978. Az utánzás szerepe a személyiség fejlődésében. In: Zrinszky László (szerk.) *Magatartásminták – azonosulás.* Gondolat, Budapest.
- Bánki Éva és Szigeti Csaba szerk. 2006. *Udvariatlan szerelem.* A középkori obszcén költészet antológiája. Prae.hu Kiadó, Budapest.
- Batár Levente 2004. A Heti Hetes című műsor elemzése a nyelvi agresszió szempontjából. In: Kassai Ilona szerk.: *Etűdök alkalmazott nyelvészetre.* Nyelvészeti Doktorandusz Füzetek 2. Pécs. 68–85.
- Batár Levente 2005. A nyelvi agresszió mint a tanórai fegyelmezés eszköze a rögzített tanórákon. *Modern Nyelvoktatás, XI/4.* 19–31.
- Batár Levente 2006. A káromkodások helye a nyelvi tabuk között, használatuk elkerülési lehetőségei. In: Kassai Ilona szerk.: *A nyelvi tabuktól a temporális referensekig.* Nyelvészeti Doktorandusz Füzetek, 4. Pécs.
- Becker, B. 1981. Beschimpfung und Schimpfwort. In: Altenkirch, Gunter: *Moselfränkisches Schimpfwörterlexikon für Saarländer.* Dillingen–Lebach–St. Igbert.
- Bencze Imre 1999. *Átok, szitok, káromszó.* Kézirat.
- Bencze Imre 2000. Átok-, szitok-, káromszó. In: *Anyanyelvünkről anyanyelvünkért.* Szerk.: Balázs Géza és Grétsy László. NKÖM, Budapest. 15–30.
- Benkő L. 1994. Durva szók a köznyelvben és a szépirodalomban, In: Rácz Endre és Szathmári István (szerk.) *Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlet-tana és jelentéstana köréből.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 5–13.
- Bernáth Béla 1986. *A szerelem titkos nyelvén.* Gondolat, Budapest.
- Bíró Ágnes – Tolcsvai Nagy Gábor szerk. 1985. *Nyelvi divatok.* Gondolat, Budapest. Különösen: „Mondhatta volna szebben...” (A nyelvi durvaság és válfajai) 145–167.
- Bíró A. Zoltán 1997. Mindennapi agresszióformák. 51–70. In: *Hétköznapi humorvilág.* KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, Pro-Print, Csíkszereda.

- Bohács Krisztina 2003. Tetten ért szavak. A káromkodás is önpusztító szenvedély. *Hetek*, augusztus 22. 1, 9.
- Boronkai Dóra 2006. A „genderlektusokról” egy szociolingvisztikai diskurzus-elemzés tükrében In: *Szociológiai Szemle* 4. sz. 64–87.
- Borsos Roland 2004. Anyád lapos biciklin jár... Már a magyar vezérek is káromkodtak a császár előtt. *Népszabadság*, január 31. 11.
- Brenneis, D. (1986) Szócsaták. In: Cherfas, J. és Lewin, R. (szerk.) *Nem csak munkával él az ember*. A nem létfontosságú tevékenységek. Gondolat, Budapest. 169–182.
- Bródy Mihály 2003. Miért nem tilthatja a szólásszabadság híve a gyűlöletbeszédet? *Élet és Irodalom*, november 21. 6.
- Buda Béla 1988. *A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest.
- Burány Béla 1984. *Szomjas a vakló*. 66 vajdasági magyar erotikus népmese. Forum Könyvkiadó, Újvidék.
- Burány Béla 1988. *Piros a tromf*. 77 vajdasági magyar erotikus népmese. Antikva Kiadásszervező Iroda, Budapest.
- Burány Béla 1990. A középkori eredetű magyar erotikus népmesék két nyelven beszélnek. *Hid* LIV. 1036-1053.
- Burány Béla 1990. *A legkisebb királylány kívánsága*. 88 vajdasági magyar erotikus és obszcén népmese. Képzőművészeti Kiadó, Budapest.
- Burger, H. – Buhoffer, A – Sialm, A. 1982. *Handbuch der Phraseologie*. New York–Berlin.
- Cole, M. – Cole, Sh. 1997. *Fejlődéslélektan*. 8. fejezet: Nyelvelsajátítás. Osiris, Budapest.
- Constantin, Theodor zgst. 1988, 1994. *Das neue Berlinger Schimpfwörterbuch*. Haude & Spener, Berlin.
- Czene Gábor 2005. Szóval nem megy. Rasszizmus a futballpályákon. *Népszabadság*, december 7. 23.
- Czigány László 1992. Káromkodások a XVIII–XIX. századi Zala megyében. *Magyar csoportnyelvi dolgozatok*, 54. ELTE, Budapest.
- Csányi Vilmos 2000. *Van ott valaki?* Válogatott írások. Typotex Kiadó, Budapest.
- Csányi Vilmos 2006. *Az emberi viselkedés*. Sanoma, Budapest. (Különösen: Rangsor, agresszió, együttműködés, 125–146.)
- Csányi Vilmos szerk. 1986. *Agresszió az élővilágban*. Natura, Budapest.
- Cserna-Szabó András 2003. Szendereg a rombolás. *Élet és Irodalom*, nov. 21.
- Dede Éva 2004. Fiatalok nyelvi durvasága a nyilvánosság előtti nyelvhasználatban. In: Balázs Géza (szerk.) *A magyar nyelvi kultúra jelene és jövője I-II*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 107–119.
- Dede Éva 2006. Virágzik az átok? Verbális agresszió (átkozódás, káromkodás és szidalmazás) Lakatos Menyhért Füstös képek című regényében.
www.inaplo.hu/na/naput_2006/2006_09/127.htm

- Dede Éva: *Halló, van valaki a vonalban?* A hallgató és a műsorvezető közötti beszélőváltás a telefonos élő műsorokban (Megjelenés alatt)
- Deme László – Grétsy László – Wacha Imre (szerk.) 1987. *Nyelvi illettan*. ILKV, Budapest. Különösen: A nyelvi udvariasság (és udvariatlanság) a mindennapok gyakorlatában 178–183., A trágárságtól ments meg uram minket 327–366. Második, átdolgozott kiadás 1999. Szemimpex, Budapest.
- Dóra Zoltán 2003. Istenfa. In: Balázs Géza (szerk.) *Tetten ért szavak*. Kossuth Rádió, november 19.
- Dömörör Adrienne 2006. *Régi magyar nyelvemlékek*. Akadémiai, Budapest.
- Dudich László 1948. Enyhébb káromkodások. *Ethnológiai Adattár* 1088.
- Eperjessy Ernő 1999. Szitkok – átkok – káromlások. Adatok a káromlások néprajzához. *Ethnographia*, 110/2. 399–414.
- Erős Ferenc (szerk.) 2000. Ferenczi Sándor. *Magyar Panteon sorozat*. Új Mandátum, Budapest.
- Evans, Patricia 2005. *Szavakkal verve*. Szóbeli erőszak a párkapcsolatokban. Háttér Kiadó, Budapest.
- Ferenczi Sándor 1918. A trágár szavakról. In: *Lelki problémák a pszichoanalízis megvilágításában*. Dick Manó, Budapest. Újabb kiadás: Erős 2000.
- Freud, S. 1982. *A vicc és viszonya a tudattalanhoz*. Gondolat, Budapest.
- Füst Milán 1986. *Szexuál-lélektani elmélkedések*. Helikon, Budapest.
- Galgóczi László 1988. *Szitokszóvá vált betegségneveink*. Szeged.
- Galgóczi László 1991. A magyar szitokszók kutatásának története. In: Kiss Jenő és Szűts László szerk.: *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 195–199.
- Gósy Mária 2003. *Pszicholingvisztika*, Corvina, Budapest.
- Györffy István: A káromkodás. In: *Az alföldi népelet*. Gondolat, Budapest, 448–452.
- Haller József 2005. *Miért agresszív az ember?* Osiris, Budapest.
- Hampp, I. (é. n.) *Beschwörung, Segen, Gebet*. Stuttgart.
- Hamvas Béla 1992. *Patmosz II*. Életünk Könyvek, Szombathely, 56–60.
- Hárdi István 1985. Beszéd és mentálhigiéné. In: Hárdi István és Vértés O. András (szerk.) *Beszéd és mentálhigiéné*. Pest Megyei Köjál, Budapest, 11–29.
- Hárdi István 2000. Az agresszió világa. Az agresszió fogalma, jelenségtana, elméletei. In: Hárdi István (szerk.): *Az agresszió világa*. Medicina Könyvkiadó Rt. Budapest.
- Hirsch, R. 1984. Swearing and the Expression of Emotion. Göteborg
- Hőgye István 1982. Mária Terézia intimátuma a káromkodók ellen. *Magyar Nemzet*, február 18.
- Huszár Á. – Batár L. 2006. Hogyan fojtsuk bele partnerünkbe a szót? Párbeszéd-irányítási stratégiák a közszolgálati televízió egyik szombati műsorában. *Élet és Irodalom*. 26. szám

- Izsák Norbert 2007. Csak vaskosan, szépen. Obszcén költészet a középkorban. *Heti Világgazdaság*, január 20. 47–49.
- Jay, Timothy 2000. *Why we curse. A neuro-psycho-social theory of speech*, John Benjamins P. C. , Amsterdam.
- Jelisztratov, Vlagyimir 1998. *Szleng és kultúra*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Jónás Frigyes 2000. A Ganxta-rap való világa. In: Balázs G. (szerk.): Kossuth rádió: *Tetten ért szavak*, november 6.
- József Attila 1992. Szabad ötletek jegyzéke két ülésben In: Horváth Iván és Tverdota György. (szerk.) „Miért fáj ma is?” *Az ismeretlen József Attila*. Balassi Kiadó – Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- K. M. – Sz. A. 1980. Eufemizmus, kakofemizmus. In: Grétsy László – Kovalovszky Miklós (szerk.): *Nyelvművelő kézikönyv. I.* Akadémiai, Budapest, 578–80.
- Kálmán László 1999. Stílus: a tabutól az argóig. In: *Hárompercesek a nyelvről*, Osiris, Budapest, 30–32.
- Kálmán László 1999. Varázserő. In: *Hárompercesek a nyelvről*, Osiris, Budapest, 183–184.
- Karinthy Ferenc 1987. Buzi (Nyelvelés). *Magyar Nemzet*, május 30.
- Kassai György 2000. Ferenczi-hatások nyomai József Attila pszichoanalitikus írásaiban. *Thalassa* 2–3. 27–34.
- Kátainé Koós I. 2001. A szülői beszédmagatartás jellemzői a csecsemő anyanyelv-elsajátítási folyamatának preverbális szakaszában. XI. Magyar Akalmazott Nyelvészeti Kongresszus, Pécs, április 17–19.
- Kegyesné Szekeres Erika (é. n.): *Verbális agresszió ma Magyarországon*, Miskolci Egyetem, Miskolc.
- Katona Imre 1982. Áldás- és átokformulák a magyar népdalokban és népballadákban. In: Kriza Ildikó szerk.: *Kriza János és a kortársi eszmeáramlatok*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiss Jenő 1995. *Társadalom és nyelvhasználat*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Klaniczay Gábor 1981. Trágárság és civilizáció (Háy Ágnes gyűjtése alapján). In: Niedermüller Péter (szerk.) *Folklór–társadalom–művészet*. 7. Budapest, 60–100.
- Küllös Imola 1981. Régi magyar káromkodások. In: Kósa László szerk.: Magyar Rádió: Kis magyar néprajz. *RTV Újság*, március 2–8.
- Kósa László 1979. Erkölcsi kihágások és büntetésük Gyulán a 19. század első felében. *Békési Élet*, XIV/1. 118–125.
- Lehoczy Tivadar 1894. Mióta káromkodnak a magyarok? *Századok*, XXVIII. 426–431.
- Lehoczy Tivadar 1894. Kútfők a magyar káromkodás történetéhez. *Ethnographia*, V. 212–214.

- Lekner Zsuzsa 1999. *A káromkodás mint frazeológiai egység* (Szakdolgozat). Debrecen. mnytud.arts.klte.hu/szleng/hu_slang.htm
- Lorenz, Konrad 2004. *Az agresszió*. Cartaphilus Kiadó, Budapest.
- Lőrinczy Réka 2003. Színe – visszája. Történeti nyelvészociológiai adalékok. In: Szerk.: Hajdú Mihály és Keszler Borbála. *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. Budapest. 101–108.
- Madarassy László 1929. Miben áll a magyar nemzetiség? *Ethnographia*, XL. 208–216.
- Makoldy Sándor 1926. A káromkodás elterjedése és büntetése hazánkban 1850-ig. *Ethnographia*, XXXVII. 122–131.
- Mannhard András 1991. Szitokelemzés. *Élet és Tudomány*, február 1. 159.
- Montague, A. 1967, 2001. *The Anatomy of Swearing*. Penn. University of Pennsylvania Press, Philadelphia, New York.
- Nádasdy Ádám 2003. Sz...tlek, te hülye f.sz! In: *Ízlések és szabályok*, Magvető, Budapest. 70–73.
- Nádasdy Ádám 2003. Az örömtelen eretnekek. In: *Ízlések és szabályok*. Magvető, Budapest. 210–213.
- Nádas Péter 1991. *Az égi és a földi szerelemről*. Szépirodalmi, Budapest.
- Németh Attila Gergő 2005. *Szitkok, átkok, káromkodások*. (Mindentudás Egyeteme, Galgóczi László előadása.). Szegedi Egyetem, november 21.
- O. Nagy Gábor 1973. Abriss einer funktionellen Semantik. Budapest
- Opelt, I. 1965. Die lateinische Schimpfwörter und verwandte sprachliche Erscheinungen. Eine Typologie. Heidelberg.
- Ortutay Gyula 1973. A szerelem Ajakon a házaséletig. In: *Fényes, tiszta árnyak*. Szépirodalmi, Budapest. 40–59.
- Ottlik Géza 1977. *Iskola a határon*. Regény. Kriterion, Bukarest.
- Paládi-Kovács Attila 1994. Kis magyar szitokformula – „Népnek mosléki”. *Élet és Tudomány*, 23. 718–719.
- Paládi-Kovács Attila 1994. Kis magyar szitokformula – kwrwanwfya. *Élet és Tudomány*, 22. 686–687.
- Paládi-Kovács Attila 1994. Régi hatóságok harca a káromkodás ellen. 173–184. In: Kisbán Eszter (szerk.): *Parasztkultúra, populáris kultúra és központi irányítás*. Budapest.
- Pócs Éva (é. n.) Szem meglátott, szív megvert. Magyar ráolvasások. Helikon, Budapest.
- Pünkösti Árpád 1999. Szavakban vagyunk agresszívak. A csimpánzösből a közléskényszer formált embert – állítja Csányi Vilmos. *Népszabadság*, jan. 16.
- Rác T. János 1996. Hogyan őrizzük a hagyományt? A káromkodóversenytől a szponzorig. *Népszabadság*, december 13. 9.
- Rácz Gabriella 2006. Agresszió a mesében. *Csodaceruza* V. (26) 32.

- Réger Zita 1990. *Utak a nyelvhez*. Nyelvi szocializáció – nyelvi hátrány. Akadémiai, Bp.
- Rotenburgi János deák magyar nyelvemestere (1418–1422)
- Schubert, Gabriella, 2005. 'Homo narrans' und 'Homo ridens' in Südosteuropa. Alltagsbewältigung und Identifikation in Schwank und Witz. 15–40. In: *Philosophische Fakultät. Antrittsvorlesungen VI*. Jena.
- Síklaki István 1994. A nyelv helyes használata. In: Bernáth L. és Révész Gy. (szerk.) *A pszichológia alapjai*, Tertia, Budapest. 25–269.
- Stankiewicz, E. 1963. Problems of Emotive Language. In: Sebeok ed.: *Approaches to Semiotics*. The Hague.
- Stoll Béla szerk. 1986. *Pajkos énekek*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. (Magyar ritkaságok)
- Summer, W G. 1978. *Népszokások*. Szokások erkölcsök, viselkedésmódok szociológiai jelentősége. Budapest.
- Szablyár Ferenc (é. n., h. n.) *Kis magyar szitoktan*. Kézirat.
- Szemerényi Ágnes 1980. Káromkodás. 3/81. In: Ortutay Gyula főszerk.: *Magyar Néprajzi Lexikon*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szende Tamás 1997. „... hiába fel ne vedd!” 398–405. In: Kiss Gábor és Zaicz Gábor (szerk.): *Szavak – nevek – szótárak*. MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest.
- Szendrey Ákos 1936. Népi büntetőszokások. *Ethnographia*, XLVII. 65–71.
- Szenti Tibor 1985. Szexuális magatartás. In: *Parasztvallomások*. Gondolat, Budapest. 271–211.
- Szilády Szilvia 1999. Erőszak és brutalitás a magyar televíziós műsorkínálatban In: *Jel-Kép*, 3. sz. www.c3.hu/~jelkep/JK993/szilady/szilady.htm
- Szilágyi Miklós 1995. Káromkodások, szitkozódások (18–19. századi adatok). In: *Mezővárosi társadalom – paraszti műveltség*. Debrecen, 275–280.
- Tallián Vince 1914. Káromkodás. *Ethnológiai Adattár* 1390.
- Tárkány Szücs Ernő 1981. *Magyar jogi népszokások*. Gondolat, Budapest.
- Temesi Ferenc 1986. *Por I–II*. Magvető, Budapest.
- Tilesch Nándor 1961. Ártatlan káromkodások. Vegyes néprajzi gyűjtés. *Ethnológiai Adattár*, 12905.
- Tímár György 1987. Buzera, bolgár, bugris. *Magyar Nemzet*, június 16.
- Tóth Szergej 1997. Káromló szavak és obszcén kifejezések. (Szélgjegyzetek az orosz zsargon kutatásához egy figyelemre méltó szótár kapcsán). *Modern Nyelvoktatás* 3–4. 37–41.
- Török Gábor 1969. A XVII-XVIII. századi palóc szitkok és káromkodások. *Magyar Nyelv*, LXV. 86–87.
- Trágárság és irodalom. *Nagyvilág* 1968. 124–31, 282–8, 441–8, 597–609.
- Ujváry Zoltán 1986. *Menyecske a kemencében*. Világjáró palóc adomák és huncutságok. Európa, Budapest, Alföldi Nyomda, Debrecen.
- Ujváry Zoltán 1983–1988. *Játék és maszk*, 1–4. Debrecen,

- Ujváry Zoltán 1999. *Folklór az ördögi kísértetekben*. Csokonai, Debrecen.
- Vajda Mária 1988. „Hol a világ közepe?” Parasztvallomások a szerelemről. *Forrás*, Kecskemét.
- Vajna Tamás 1985. Káromkodáshistória. *Heti Világgazdaság*, január 28. 65–7.
- Valachi Anna 2000. „*Láttam, hogy a mult meghasadt.*” Terápiás modellből mágiikus önteremtési rítus. *Thalassa* 2000/2–3. 3–26.
- Vallasek Júlia 2000. A panoptikum megelevenítése avagy a gorombaság retorikája. *Látó*, 2000/2. 103–106.
- Wacha Imre 1996. Korunk kommunikációs (nyelvhasználati, beszédmagatartási) gondjairól – gátlásairól és gátlástalanságairól *Magyar Nyelvőr*, 152–160.
- Wallace, Patricia 2002. *Az Internet pszichológiája*. Osiris. Budapest.
- Zillmann, Dolf 1979. *Hostility and Agression*, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.
- Zlinszky Aladár (é. n.) A népi előadás stílusa. 385–399. In: *Magyarság néprajza*. III. Második kiadás. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- Zsupos Zoltán 1991. Szitkok, átkok, káromkodások Rozsnyón a XVII–XVIII. században. 365–369. In: *Tanulmányok Farkas József tiszteletére*. Debrecen.
- Zsupos Zoltán 1993. Szitok, átkok, káromkodás Rimaszombatban a XVIII. században. In: *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, XXX–XXXI. 457–483.

Tóth Szergej

Az orosz „tolvajnyelv”

*A pártapparátusban valósággal eluralkodtak
a káromkodássá fajult durvaságok. Emlékszem,
olyannyira természetesé váltak,
hogy szinte atyai gyöngédségnek számítottak.
Rumjancev*

Az orosz tolvajnyelv¹ a 20. században szerves része lett az orosz, majd később a szovjet társadalomnak, az orosz kultúrának és a szovjet civilizációnak is.² Vizsgálata és megközelítése nemcsak nyelvészeti vagy szocio-kulturális aspektusokból,³ hanem a szovjet totalitarizmus és annak tény-

¹ Az orosz nyelvészeti hagyományok következtében a szlavisták többsége még napjainkban is nyelvészeti szinonimákként kezelik az argó [арго], *zsargon* [жаргон], *szleng* [сленг], terminusokat. Vö.: BEN-JAKOV 1982; BONDALETOV 1987; GALKINA-FEDORUK 1954; KOSZCINSZKI 1968 LIHACSOV 1935, 1964; BSzE. LingvESz, RJEnc stb. Valamivel egyértelműbb a *блатной язык*, *феня* terminusok használata, melyet a *tolvajnyelv* terminussal lehetne leginkább visszaadni. Vö. „Néhány alapvető terminus technicus (titkos nyelv, szociolektus, argó, zsargon, szleng) használati körének határai máig sincsenek tisztázva. [...] Nyilvánvaló, hogy valamennyi műszó mögött vagy egy sajátos (stilisztikai, szociológiai stb.) nézőpont áll, vagy pedig bizonyos nemzeti hagyomány...” L. JELISZTRATOV 1998. 10. A magyarországi szakirodalomban Kis Tamásnak a szleng témaköréből írott/szerkesztett munkái és interjúi is a *szleng* terminust preferálják. Vö.: KIS 1998, 2001, illetőleg lásd: KIS 1997-től, valamint részletes bibliográfiát: <http://mnytud.arts.klte.hu/kistamas.htm> internetes címen. Mi, csak ebben a dolgozatban, szinonimként fogjuk használni a *zsargon*, *tolvajnyelv*, *szleng* és *argó* terminusokat.

² Vö. Baudouin gondolataival: „Некоторые слова „блатной музыки” повторяются тоже и в общеупотребительном русском языке, или, по крайней мере, в некоторых „приличных говорах. [...] Надо только сравнить словарь „блатной музыки” с общерусским словарем ...” TRAHTEMBERG 1908.

³ Vö. TÓTH Szergej: Az orosz zsargon gyökerei, alapja és szintézise. JATE, Szeged, 1990. 182. (Bizottsági elnök: KÁROLY Sándor. Témavezető: SZALAMIN Edit) és TÓTH Szergej: Nyelvhasználat egy totalitárius rendszerben. (Nyelvszociológiai megközelítés). ELTE, Budapest, 1999. 231. (Témavezető: PÉTER Mihály. Bizottsági el-

kedése, társadalomra gyakorolt hatása szempontjából is lehetséges⁴. A tolvajnyelv nyilvánvalóan mindig is létezett, de különválasztását, kiragadását a nemzeti nyelvből véleményünk szerint értelmetlen megkísérelni például a nyelvi normához kapcsolódó szempont(ok) szerint.⁵ Stilisztikai szempontból egyébként is az „alacsonyabb rendű nyelvi elemek” a társadalomnak és kultúrának teljes jogú és elidegeníthetetlen részei. A tolvajnyelvben meglévő egyrészt konzervatív, zárt, ezoterikus, másrészt dinamikus, nyílt, sőt bizonyos értelemben még demokratikus elemek is váltják egymást, fejlődését és stabilitását ezeknek a tényezőknek a váltakozása idézi elő.

V. Jelisztratov, aki lényegében azonosítja a zsargont, a tolvajnyelvet és a szlenget, ezek lehetséges létezési alapformáit egy hármas rendszerbe helyezi bele, mégpedig az úgynevezett teljes zárt (a hermetikus komplexum), a félig nyitott (a cinikus komplexum) és a teljesen nyitott rendszerbe (a rabelais-i komplexum).⁶ Ez a rendszerezés megengedi, hogy a szovjet rendszer orosz zsargonját ne csak valamiféle lexikai korpusznak tekintsük, hanem az orosz nyelv jól elkülöníthető, specifikus stílusának vagy akár egy komplex szemiotikai rendszernek fogjuk azt fel, mely a szovjet rendszer létezése idején sajátos helyet foglalt el⁷. Egyrészt lassanként általánosan elfogadottá és befogadottá válik annak használata a későbbiekben felvázolt társadalmi méretű folyamatok következtében (csavargók milliói, az általános kulturális szint lesüllyedése stb.), másrészt egy sajátos ellenzéki magatartás kifejezőjévé is válik, amihez társulhat az előbbi nem kizáró „nyelvi mimikri” jelensége is. Harmadrészt pedig szorosán egybekapcsolódik más szemiotikai rendszerekkel, így a tetoválás-sal⁸, mely a tolvaj ideológia⁹ egyfajta deklarálása mellett a fennálló rend-

nők: BANCZEROWSKI Janusz.) doktori értekezésekkel, lásd továbbá: TÓTH 1997¹, 1998.

⁴ Lásd: TÓTH 2006.

⁵ Vö. M. Nimayer: *A nyelvi norma értelme vagy értelmetlensége* című tanulmányával. NIMAYER 1994. Lásd továbbá: KOESTHER-THOMA 1993.

⁶ Vö. JELISZTRATOV 1995¹; 1995². 1998.

⁷ „A Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége, röviden Szovjetunió vagy SZSZKSZ (oroszul „Союз Советских Социалистических Республик” vagy „СССР”) egy kommunista berendezkedésű pártállam volt Euráziában 1922 és 1991 között, melyet a Szovjetunió Kommunista Pártja (SZKP) irányított. Sokszor, bár tévesen Oroszországnak nevezik, a legnagyobb és legjelentősebb tagállama alapján. 1945-től 1991-es szétválásáig az USA-val együtt ún. szuperhatalom volt.”

⁸ Lásd pl.: Balázs 1994.

⁹ A *tolvaj* szó orosz megfelelője jelen esetben a *блатной*.

szer egyöntetű kritikájává nemesedett.¹⁰ Amennyiben megpróbáljuk elhelyezni az orosz tolvajnyelvet a Jelisztratov által kidolgozott rendszerben – felhasználva annak terminológiáját és alapgondolatait –, úgy a következőket állapíthatjuk meg.

A tolvajnyelvnek a zárt rendszerben létező alapformáját a forradalom utáni időszakban a sztálini rendszer szociális, kulturális és gazdasági tényezői kihalásra ítélték. Az elsősorban a vándorkereskedők (офени) által használt zsargon, illetve „titkos nyelv” részben eltűnik, részben transzformálódik a tolvajnyelvbe.¹¹ Némileg más történik a különböző, koldusok által használt zsargonokkal.¹²

Oroszországban hagyományosan mindig is igen kifinomult technikái voltak a koldulásnak, ahhoz gyakran valamilyen „titkos nyelv” is tartozott.¹³ A szovjet időszakban ezek a technikák a koldulással együtt az éppen aktuális politikai vagy történelmi helyzet (áttelepítések, evakuálások stb.) következtében hosszabb-rövidebb időre hol eltűntek, hol ismét felbukkantak. Ugyanakkor a szervezett koldulás színtere kizárólagosan a városi utca lett, ahol a „szakma” kiváló retorikai fogásaival, jól begyakorolt kinetikai trükkjeivel (rázkódó fej, kéz) és az egymás között használt „titkos” nyelv segítségével űzték a mesterséget.¹⁴ Egyszerre jelenik meg a titkosság eleme, a szaknyelvi elem (a reália megnevezésének igénye, azaz az, milyen technikával csapjam be a másikat) és a bahtyini karneváli

¹⁰ Vö. Boldajev 1992; Kovács 1989, 1994.

¹¹ A lexikai elemek többsége ténylegesen titkosítva volt, a szóképzési mechanizmusok a köznyelvtől néha eltértek. Elterjedt szóképzési módszer volt például egyes hangok vagy szótagok titkosító képzőkkel (*шу-*, *ша-*, *шү-*, *кү-*) való behelyettesítése: (*шувар* – товар [árú], *шавно* – давно [régén]; *шурмин* – аршин [orosz rőf]; *чурга* – игра [játék]; *куган* – цыган [cigány]), a metatézis (*лопица* – полиция [rendőrség], *мас* – сам [vö. a vándorkereskedőknek a сам névmásból ily módon képzett önmegnevezéseivel: *масы*, *масыки*], *нецко* – конец [vég], *лекода* – далеко [messzi]) stb. Lásd erről részletesen: SZMIRNOV 1899, 1902.; BONDALETOV 1980; TÓTH 1994, 1997⁴. A magyar tolvajnyelvben is találunk erre példát: *kosznya* – szoknya, *duhaj* – hajdú, *razsu* – rendőr (zsaru) stb. Lásd: BÁRCZI, 1932. 27–7.

¹² A koldusok által használt szakzsargon megfelelője az orosz szakirodalomban: *условно профессиональное арго*. Vö. Bondaletov munkásságával: BONDALETOV 1965; 1980.

¹³ A „titkos” nyelv funkcióját sok nem orosz vagy szláv nyelv is betölthette, így pl. a cigány, román stb.

¹⁴ Itt kell megjegyeznünk, hogy a titkos nyelv szerepét nem feltétlenül valamilyen szakzsargon töltheti be. A 80-as évek végén a moszkvai koldusmaffiák alacsonyabb rendű, ténylegesen kolduló tagjai az Ukrán Kárpáton Túli Területekről származó cigányok voltak, akik „munkájukhoz” a magyart használták fedőnyelvül.

elem, a nevetés eleme, ami kifelé, az idegenre, az erősebbre, a hatalomra irányul. Ezzel egyidejűleg a zárt rendszerben a titkosság mellett a másik fontos tényező az elkülönülés igénye, a hermetikusságra való törekvés, a misztérium tényezője is elhalványul, sőt a 1920-as évek irodalmi csoportosulásainak, a szimbolistáknak, imaginistáknak, futuristáknak a nyelvi bűvészkedéseit nem számítva talán csak a GULag táborában¹⁵ van az jelen, miközben a civil életben „plebejizálódik”.

A zártság felbomlásának, a félig nyitott rendszer megjelenésének az időszaka általában egybeesik a nagy társadalmi változásokkal, amikor is az éppen aktuális zsargonok úgymond „dehermetizálódnak”.¹⁶ Az 1930-as években a táborokban a kezdetben csak alvilági elemek által használt „klasszikus” orosz tolvajnyelv lassan kezdi elveszíteni az egyedüli tolvajnyelv státuszát és integrálódik az orosz zsargonok szintézisének is felfogható GULag argójába. Ebbe a félig nyitott rendszerbe nemcsak a szovjet zsargon eufemizmusai¹⁷, az elburjánzott rövidítések¹⁸ illeszthetők bele, hanem a nevetés faktora,¹⁹ sőt a zsargonhasználat cinizmusa is. Ezt fejt ki Jelisztrátov Szleng és kultúra című munkájában a következőképpen: „A szlenghasználó mintegy a hivatalos illemmel szembeszegülő negatív alaknak állítja be magát, s saját igazát, ideológiájának igazát az öngúny és a mímelte önkicsinylés útján érvényesíti. Az ilyen nevetető ígéhirdetésnek elengedhetetlen föltétele a környezet együttérzése, annak ellenzéki

¹⁵ GULag – ГУЛАГ (Главное Управление Исправительно-Трудовых Лагере́й, azaz Büntetőtáborok Főigazgatósága) kifejezés alatt a sztálini Szovjetunióknak egészét behálózó munkatáborrendszerét értik.

¹⁶ Példa erre a nagy francia forradalom időszaka, amely a különböző rétegek lesüllyedésével és felemelkedésével együtt nagyon gyorsan demokratizálta a beszélt nyelvet éppúgy, mint az írottat. Ekkor változik meg a beszéd stílusa, az újságok nyelve, ekkor válnak szalonképesse a goromba kifejezések. Oroszországban is több olyan időszakot ismerünk az elmúlt két évszázadban, amikor az éppen aktuális irodalmi norma fellazulása következett be. Ez együtt járt vagy járhatott az alsóbb nyelvi rétegek elemeinek nyíltabbá válásával. Puskin nemcsak a beszélt nyelvi elemeket emelte be az akkori irodalmi nyelvbe. Zosczenko, Babel a szkaz segítségével a NEP argóját, a tolvajvilág nyelvét rögzítette.

¹⁷ Például a diffúz szemantikájú *некоторый, известный* szavak – „Я имею *некоторое* отношение к чему-л.” mondat esetében a beszélő saját dolgairól mond valamit; a „привело нас к *известному* результату” mondatban az eredmény [результат] csak negatív lehet stb.; a ködösítő, orosz szavak helyett használt *либерализация* (цен), *деструктивный* (a разрушительный helyett)

¹⁸ Például az erőszakszervezetek rövidítései: *ВМ* – высшая мера, *СС* – совершенно секретно, *ДСП* – для служебного пользования. Vö.: Tóth 2003., 2004^{1,2}

¹⁹ Lásd: JELISZTRATOV 1998. 47.

beállítottsága a hivatalos kultúrával és nyelvvel szemben. A neveltető ige hirdetés a történelem azon szakaszaiban virágzik tömegesen, amikor jelentősen kiszélesedik az antifeudális kultúra bázisa. A hivatalos hatalom és intézményei az ilyen embereket renegátoknak, lumpeneknek, saját osztályukból kiszakadtaknak és kívülállóknak tekinti. A tengernyi elégedetlen plebsz viszont ezekkel érez együtt”. Éppen a nevetés és a cinizmus lehetnek azok a tényezők, melyek átmenetet képeznek a Jelisztratov leírta hermetikából a teljesen nyitott rendszerbe, a népi nevetés felé, melyhez a peresztrojka²⁰ adta a megfelelő közeget. „A cinikumot (akárcsak a hermetikát) napjainkban az értelmiség nyelvi vagy viselkedésbeli variánsának tekinthetjük. [...] Könnyen rá lehet akadni a múltban a mai cinikus csoportok és szubkultúrák analóg jelenségeire. A punkok sokban a futuristákat ismételik, a mityokok a parasztköltőket, napjaink orosz courtois manieristái az esztétizáló művészetet (például Szeverjanyin egofuturizmusát), a hippik a nyicsevósokat és a hozzájuk hasonlókat stb.”²¹

A lexikailag a 18–19. századi vándorkereskedők, vándoriparosok és koldusok szakmai argójára támaszkodó orosz tolvajnyelv a 20. század első évtizedében még nem lépett ki szűk, pontosan behatárolt szubkulturális köréből.²² Ennek a lexikai korpusznak a beszélt nyelvbe, való intenzív behatolása csak a forradalom után, illetve a 20-as évek elején kezdődik meg.²³ Miközben a lakosság nagyobb részét a kortárs nyelvészek szerint még hosszú ideig nem érinti meg a bolsevik frazeológia, a szinte még az alkotók által is nehezen értelmezhető abbreviatúrák özöne, a forradalmi „terminus technicusok”, addig a tolvajnyelv használata vagy legalábbis

²⁰ 1986. február hónapban tartották a Szovjet Kommunista Párt (SZKP) XXVII. pártkongresszusát. Ezen hirdette meg Mihail Gorbacsov, az SZKP főtitkára a szovjet viszonyok átalakítását („peresztrojka”) és nyitottabbá tételét („glasznosztj”).

²¹ Lásd: JELISZTRATOV 1998. 68.

²² Az orosz tolvajnyelv lexikájának alapját a különböző szakmai argók (условно-профессиональные аргы) képezik BONDALETOV 1963, 1965, 1980, 1987; TÓTH 1990³, 1994. Miután Oroszországban a 19. század közepére kezd hanyatlani a hagyományos céhes, illetve vándorkereskedelem, és a szervezett formában működő tolvajrendek is megfogyatkoznak, jelentőségüket kezdik veszteni a különböző szakmai argók is, fokozatosan átadva „helyüket” az orosz tolvajnyelvnek. Bővebben lásd még erről: DMITRIJEV 1931; BARANNYIKOV 1931; FRIDMAN 1931; LARIN 1931; TÓTH 1994.

²³ Ekkor ismerheti meg a városi polgár a következő szavakat, illetve azok jelentését: *барахло, блат, крыть нечем, смыться, финка, шлюпнуть, зубить*. Lásd: SzIVZs^{1, 2, 3, 4}, SzZsP.

értése alól a lakosság egyszerűen nem vonhatta ki magát.²⁴ Ebben a folyamatban nagy szerepet játszott az, hogy a városok növekedésével megnőtt az alvilághoz szorosan kapcsolódó deklasszáldott elemek száma.²⁵ Ebben az időben kezd oldódni a tolvajtársadalom és annak nyelvének zártsága.²⁶ A városokban talált menedéket a csavargó gyerekek [беспризорные] több millióra duzzadt tömege is. Az első világháborúban, az azt követő polgárháborús eseményekben a családok milliói zilálódtak szét, ezzel mintegy állandó utánpótlást biztosítva a főleg fiatalokból álló bandáknak. A gyerekek életének színtere a bűnözők életterével volt azonos.²⁷ A gyerekcsavargók közvetítésével került a tolvajnyelv az 1920-as években a felbomlás állapotában lévő iskolarendszeren keresztül az ideje nagy részét utcán töltő diákság, illetve a falusi ifjúság nyelvébe.²⁸ A teljesen szétesett iskolarendszer, a szülői felügyelet meggyengülése, a felnőttek figyelmének hiánya következtében a tanulóifjúság legtermészetesebb tartózkodási helye az utca lett, ahol óhatatlanul szembe találtak magukat az addig nem, vagy csak kevésbé ismert nyelvi réteggel, de az iskolákban is kezdett általánossá válni a tolvajnyelvi lexika a diákzsargon mellett.²⁹ Zsirmunszkij a Nemzeti nyelv és a szociolektusok című

²⁴ Vö. «...выхожу на улицу и слышу обрывки разговоров: «спекульнул...», «два лимона...», «пятьсот косых...», «реквизнул...», «на танцульку придешь...», «ну, даешь...» GORNFELD 1922. 5.

²⁵ Vö. Sztratennek erre az időszakra vonatkozó megállapítását, miszerint: „На смену бродячему элементу, с развитием города и ростом его населения стал приходиться преступный мир, пополняющийся из люмпен-пролетариата, который так же создает свои условные жаргоны.” SZTRATEN 1931. 131.

²⁶ Vö. Chalidze *Alvilági Oroszország* című munkájában részletesen elemzi az orosz alvilág történetét. CHALIDZE 1977. Lásd még: SZILÁGYI 1989.

²⁷ Koperszkij írja ezzel kapcsolatban a következőket: „воровской словарь находится в очень выгодном положении в сравнении с другими профессиональными словарями для того, чтобы распространиться. Воры всегда на людях и словарь их рисует всем известись характер человеческих отношений, предметов, явлений. С улицы словарь, прежде всего, попадает к непризорным..., хороший проводник для блатной музыки базар” Lásd KOPORSZKIJ 1928. 46.

²⁸ KOSZCINSZKIJ szerint ebben az időszakban válnak ismertté és használatossá az úgynevezett városi beszédben például a következő szavak: *барахло*, *блат*, *крыть нечем* (‘нечего ответить’, ‘невозможно оправдаться’), *смыться*, *финка*, *шлюпнуть* ‘убить’, SZELISCSEV pedig a falusi ifjúság szókészletében fedezi fel a következőket: *винта дать* ‘убежать’, *затыриться* ‘скрывается’, *липовый*, *маруха*, *забуреть* ‘возгордиться’. Vö. KOSZCINSZKIJ 1968. 5:188; SZELISCSEV 1928. 77. Lásd továbbá: FILIN 1930, 1936.

²⁹ „Беспризорные... дети хорошо владеющие воровским жаргоном "обогадили" последним речь комсомольцев, рабочей молодежи и школьников”, — írja

munkájában megállapítja, hogy a zsargon használatának elterjedése leginkább a tanuló ifjúság nyelvében figyelhető meg.³⁰ A tanuló gyermekek szemében a csavargó, bűnözői élet hamis romantizmussal azonosult, és ha tettekben nem is, de szavakban mindenképpen divat lett olyannak lenni, mint ők, akik „szabadok” és „függetlenek”, akiknek nem lehet csak úgy felülről utasításokat, direktívákat osztogatni.³¹

Nagy szerepet játszott ennek a hamis romantikának a táplálásában az oroszok által egyébként is kedvelt műfaj, a dal, jelen esetben az ún. tolvajdalok [блатные песни].³² Jellemző a korra, hogy az egyik legtöbbet énekelt és legismertebb tolvajdal éppen az a *Мурка* lehetett, amely egy kegyetlen, vérbosszúból elkövetett gyilkosságot mesél el. A tolvajdalok népszerűségét és közismertségét még a legszigorúbb politikai kontroll alatt készült Nagy Szovjet Enciklopédia is elismeri.³³

Az irodalom, a költészet és más művészi ágak, miután a kor igazi, mindenki által elfogadható hősök hiányával küzdött, a tolvajvilágban találta meg új hőseit, továbbra erősítve a hamis romantikát.³⁴ Sok jel arra utal, hogy a hatalom egyenesen bátorította a tolvajdalok terjedését.³⁵

Tonkov az "Опыт исследования воровского языка" című munkájának előszavában (TONKOV 1930. 65.) A diákok 20-as, 30-as évekbeli nyelvhasználatáról lásd GABO 1924. 26-9; RIBNYIKOVA 1927. 243-9. SzPSZA.

³⁰ „...в русском языке широкий разлив арготизмов наблюдался в первые годы Революции, в особенности в речи учащейся молодежи.” ZSIRMUNSZKIJ 1936. 154.

³¹ „Именно в эту эпоху, эпоху так называемого НЭПа, в языке широких масс стала настойчиво звучать приветствовавшаяся тогда многими „блатная музыка”. Хулиган и вор становится „героем нашего времени”, образцом, достойным восхищения и подражания не только со стороны рядовой молодежи, но даже и самих молодых литераторов (достаточно припомнить скандальные истории с Есениным, Ярославом Смеляковым и другими).” Lásd: FESZENKO 1955. 85.

³² Lásd például: Handzinszkij 1926, Weisskolf 1981; Kovács 1989. 44-7, 203-6.; 1994. 106-15.

³³ Lásd: BSzE. 13:136.

³⁴ Vö. „Гнусаво завыл Леонид Утесов с эстрады — в завыва ему навстречу восторженная публика. И не каким другим, а именно приблатненным языком заговорили балтийские и черноморские *братишки* у Вишневого и Погодина. Именно а приблатненном языке отваливалось выразительнее всего их остроумие. Кто только не захлебнулся от святого волнения, описывая нам блатных [...] тут и Маяковский (за ним и Шостакович — балет «Барышня и хулиган»), и Леонов, и Сельвинский, и Инбер, и не перечтешь. [...] Даже [...] Виктор Некрасов не нашел для воплощения русского героизма лучшего образца, чем блатного, старшину Чумака («В окопах Сталинграда»). Даже Татьяна Есенина поддалась тому же гипнозу и изобразила нам «невинную»

Koszcinszkij szerint nem lehet figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy az akkori korhangulattal összhangban, éppen a 20-as évekre jellemző divatjelenség volt az, hogy a katonai, a matróz és más zsargonok használata következtében a beszélő rutinos, a forradalmi eseményekben jártas, illetve tapasztalt ember képében mutatkozhatott.³⁶ Természetesen a kor hétköznapi hőseinek, maguknak a matrózoknak (матросы-братишки) is szerepe volt a tolvajnyelvi, de főleg a saját, matrózzsargon szavainak hétköznapivá nemesítésében,³⁷ hiszen a forradalomban és polgárháborúban betöltött szerepüknel fogva különösen alkalmasnak bizonyultak a hatalom számára arra, hogy agitátorként vegyenek részt a tömegek meggyőzésében.³⁸ Szeliscsev már 1927-ben felhívja a figyelmet arra, hogy az emocionális, expresszív elemekkel telített beszédstílus elterjesztésében nagy szerepet játszottak a forradalmi szónokok beszédei, mivel a forradalommal kapcsolatos beszéd formája leggyakrabban éppen a szónoki vagy szónoki-dialogikus beszéd.³⁹ Ezekben a szónoklatokban műveletlen és tanulatlan emberek ezrei, ha nem tízezrei közvetítették forradalmi közhelyek tucatjai segítségével az emocionális, expresszív kliséket.

A komszomolista költők⁴⁰, kiknek verseit ott szavalták a kultúrházakban vagy a legtöbbször egyenesen egyházi helyiségekből kialakított ún.

фигуру Веньки Бубнового Валета.” Szolzsenyicin 6: 356. A 70-es évek egyik legnépszerűbb bűnügyi regényírója az a Sejnyin, aki elbeszélések tucatjaiban bár nem használja a tolvajnyelvi elemeket, de a tolvajok életét hamis romantikával Robin Hoodosan ábrázolja, hozzájárulva ezzel a tolvajnyelvet leginkább hordozó elemek valamiféle hírveréséhez.

³⁵ Vö. „Пропаганда блатных взглядов, стало быть, вовсе не противоречила строю нашей жизни, не угрожала ему” SZOLZSENYICIN 6: 356.

³⁶ Lásd: KOSZCINSZKIJ 1968. 186., Vö.: Kis 1991, 1992.

³⁷ Az évtizedre jellemző, mindenki által ismert és gyakran használt matróz zsargon szavai például a *смываться* [lelépni]; *трепаться* [fecseg]: трепло, трепач, треполог, трепология; *буза* (tatár ital) [semmiség, csekély]: бузить бузовый stb. Ekkor kerül a diákzsargonba Polivanov szerint a *братва* [haver], *шамать* [eszik, ebédel], *шамовка* [ennivaló, ebéd], *монать* [megy]. Lásd POLIVANOV 1931. 168.

³⁸ Arra vonatkozóan, hogy milyen lehetett az agitációra használt gyűlések hangulata és színvonala, lásd Zoscsenkó: Agitátor című elbeszélését. Ha valaki gyűlést kezdeményezett a kisebb településeken, nehezen lehetett kikerülni annak megtartását.

³⁹ „...Митинги, массовки, различные собрания, агитационные пункты – вот где обычно раздается она [szónoki beszéd – T.Sz.]. Проходят съезды, заседают конференции, пленумы. коллегии, бюро ячейки...” SZELISCSEV 1926. 23.

⁴⁰ KOMSZOMOL: a Szovjetunióban 1918-ban létrehozott kommunista ifjúsági szervezetének (Vszjeszozuznij Leninszkij Kommunisticseszkij Szojuz Mologyozsi, vagyis Össz-szövetségi Lenini Kommunista Ifjúsági Szövetség) rövidítése.

vörös szobákban (красный уголок), az expresszivitás és az emocionális hevületet fokozására az olcsó népszerűség megszerzése érdekében is használták a tolvajnyelvi elemeket.⁴¹

Az írók az ún. komszomolista elbeszéléseikben és regényeikben hőseik jellemzésére legálisan, a cenzúra hallgatólagos engedélyével használhatták az „élet” szavait és kifejezéseit. Gladkov, Koloszov műveiben maguk az írói (nem párbeszédes) szövegek is hemzsegnének a tolvajnyelvi szavaktól. A szerzők minden bizonnyal gyakran nem is stilisztikai szerepet szántak a *шкет*, *шпана*, *блат* jellegű szavaknak, hanem már az irodalmi nyelv részének, a szovjet élet specifikumának tekintették azokat. Ezzel szemben például Zoscenkó, az Ilf és Petrov szerzői páros, Lev Kasszil vagy Szolzsenyicin negatív viszonyulása a tolvajnyelvhez éppen abban mutatható ki, hogy a tolvajnyelvi szavakat többnyire kulturálatlan, műveletlen és megvetendőnek tartott hőseik és szereplőik szájába adták, akik nagy természetességgel használták azokat. Mások a tolvajnyelv használatában egyszerűen csak a fiatalságnak a felnőttek világával való természetes szembenállását látták.⁴²

A tolvajnyelv lexicája nagyon gyorsan nemcsak a városiak, de a falusi lakosság nyelvében is megjelenik. Megfigyelhető, hogy míg városban a tolvajnyelv szavainak szemantikájában csak ritkán történik változás, addig falun jelentésük sokszor pozitív hangulatúvá válik, stílusértékük vagy semleges vagy emocionálisan pozitív lesz.⁴³

A tolvajnyelv szóteremtési mechanizmusai, illetve annak arányai a szovjet rendszerben sem változtak.⁴⁴ Ugyanakkor megfigyelhető egy

⁴¹ Vö. „Шкет, плашкет, „за рупь купите”//Шпингалет, коровья вошь.” – Bezimenszkij: Vers a komszomolról; ”вы хорошего слова не скажите”//Сдерете с него скорее штаны//И задницу мажете!//Распросукины все вы сыны!” – Bednij: Mik történnek.

⁴² Vö. Fonyjakov versével: Свои слова у времени любого,//Нелепые, смешные иногда,//Я с детства, например, заполнил слово//”буза” – что означает: „ерунда”//Мы говорили: „мирово”, „железно”,//Махнув рукой, бросали, „А, ништяк!” –//И упрекать нас было бесполезно,//Что классики не изъяснялись так,//Да, на язык звучал тогда не книжно,//Был грубоват, по правде говоря,//Зато словцо лакейское – „престижно” –//Дремало где-то в толщах словаря! Fonyjakov 1974.

⁴³ Pl. a tolvajnyelvi *мапуха szerető*, *kitartott* jelentése faluhelyen a fiú szerelmét jelenti, aki a lány számára *мапушонок* – szerető, és amennyiben szeretik egymást, úgy erre a *мапушится* igét használják.

⁴⁴ Vö. TÓTH 1997³: „Словопроизводство в русском жаргоне и обогащение его словарного запаса происходит в основном по тем же законам, что и в

olyan szóképzési fogás, melyet Zsirmunszkij, majd utána Sztojkov is az „értékek átszemantizálásának” nevez (переосмысление ценностей).⁴⁵ Ebben az esetben arról van szó, hogy egy adott kontextusban az egyébként negatív jelentésű vagy a civil társadalomban negatívnak tartott cselekményekre használt, a legkülönbözőbb szófajokhoz tartozó szavak a beszélő szempontjából pozitív értelmet nyernek.⁴⁶

Koporszkij megfigyelése szerint az 1920-as években a jaroszlavlai diákok már nemcsak ismerik, de használják is például a következő tolvajnyelvi lexémákat: *буза* [verekedés], *дерябнуть* [megüt], *мура* [ócskaság, apróság], *шкет* [sovány, vékony férfi], *шкеры* [nadrág] stb.⁴⁷ Szeliscsev, aki további vizsgálatokat végzett, megállapítja, hogy a Koporszkij által összegyűjtött tolvajnyelvi szavakat ugyanúgy ismerik a moszkvai és a kazanyi diákok is.⁴⁸ Az 1920-as évek végére konszolidálódtak a gazdasági és politikai viszonyok, ekkorra a gyerekcsavargók többsége vagy az akkor szerveződő GULag valamelyik munkatáborába, vagy valamelyik nevelőotthonba került. Tonkov *Az alvilági nyelv kutatásának tapasztalata* című tolvajnyelvi szótárának szerkesztése alatt több tucat nevelőotthonban végzett szógyűjtést és azt tapasztalta, hogy a fiatalok nemcsak pontosan ismerik, de teljes körűen használják is a tolvajnyelv szavait.⁴⁹

A tolvajnyelv nem kevésbé fontos közvetítő helyei a különböző régi és új gyárak és üzemek, ahol a képzett ipari munkásság mellett ideológiai

литературном языке советской эпохи. Специфика здесь состоит не столько в наличии каких-либо особых способов словотворчества (исключением может быть только условное искажение слов), сколько в смещении акцентов, а также в актуализации того или иного способа расширения словаря, по времени иногда не совпадающего со сходными процессами в литературном языке.” Lásd továbbá GRACSOV 1986. 15; BONDALETOV 1980. 57; SZTRATEN 1931. 128; LIHACSOV 1935. 78; KRENYOV 1926. 155; SZKACSINSZKIJ 1982.

⁴⁵ Lásd ZSIRMUNSZKIJ 1936. 118; SZTOJKOV 1957. 81.

⁴⁶ Például: *подлость* – перестать воровать, работать, воровать друг у друга, отнимать у кого-нибудь пайку jelentésben; *бацильное* – калорийная пища (масло, сало, мясо, яйца stb.) jelentésben (Szkacsinszkij 11), – ценный (BEN-JAKOV 1982. 25.); честный вор – „вор, соблюдающий воровской закон (BEN-JAKOV 1982. 137.), *курорт* – тюрьма, лагерь ROSSI 1987. 177. Lásd még erről REVZIN 1962. 34–35.

⁴⁷ Lásd KOPORSZKIJ 1928. 46.

⁴⁸ Például: *воробушки*, *сара* [pénz], *сармак* [přnztörca], *голуби* [ágynemű], *засохни, заткнуть* [hallgass], *кимарить* [alszik], *кони* [csizma], *лягавый, мильтон* [zsaru], *перо* [kés], *файно* [klassz], *ширмач* [zsebtolvaj], *шпана* [kisstílű huligánok].

⁴⁹ Például: *бузить* [zajongani, balhézni], *ухлить* [elmenekül], *шамать* [eszik], *звонить* [beszél], *засыпаться* [lebukik] TONKOV 1930. 65.

okokból egyre nagyobb számban foglalkoztattak képzetlen és ezzel együtt tanulatlan munkaerőt. Az üzemi fiatalság nyelvében Szeliscsev és Dobromiszlov fedezi fel nagy számban az addig nem használatos tolvajnyelvi szavakat.⁵⁰ Szeliscsev az, aki pontosan számba veszi és rögzíti a múlt század 20-as évek sajtójában megjelent tolvajnyelvi elemeket.⁵¹

A beszédben nemcsak a zsargonhasználat válik hétköznapi és tömeges jelenséggé, hanem a káromló szavak használata is.⁵² A káromkodás szokásának gyökerei is messzire nyúlnak.⁵³ A cári időszakban a hatalom adminisztratív eszközökkel (például rendőri bírsággal) igyekezett távol tartani a káromkodást, ha a kocsmáktól nem is, az utcától mindenképpen. A szovjet hatalom éveiben viszont a pravoszlávia következetes üldözése és irtása a társadalmat egy újkori pogányság állapotába züllesztette. A „durva beszéd” a demokratizmus, a szovjet hatalom iránti lojalitás egyik értékmérőjévé vált. A tömegek zsargonnal és verbális agressziót kifejező elemekkel tudatosan telített nyelve az életben maradás egyik lehetséges eszközét is jelenthette. Ez különösen az irodalmi nyelvhez neveltetésük-nél fogva ragaszkodók esetében figyelhető meg. Oroszországban a káromkodás, a káromló szavak használata a kulturátlanság, az alternativitás szintjéről fokozatosan egyre gyakrabban felemelkedhet az irodalom szintjéig is.

A hatalom az 50-es években irányított kampányt indított a sajtóban a káromkodás elburjánzott szokása ellen, jellemző módon azonban nem a hivatalos pártlap, hanem az Izvesztyija hasábjain. A káromkodást műveikben szinte legalizáló írók is arra kényszerültek, hogy elhatárolódjanak a jelenségtől. Jól megszerkesztett olvasói levelek tucatjai hívták fel az em-

⁵⁰ Lásd Szeliscsev 1928. 79., illetve Dobromiszlov 1932.

⁵¹ Vö. „Рабочие у завода толкуют о том, что в партии опять буза”; „Много по Москве шпаны, а воровском жить не легко” SZELISCSEV 1928.

⁵² Vö. „В партаппарате господствовала „грубость, доходящая до мата. Ругательсва, помню настолько въелись, что их почитали чуть ли не за отеческое ласковое добродушие” Rumjancev. Itt kívánjuk megjegyezni, hogy a káromló szavak alatt nem elsősorban az orosz мат vagy обценная лексика terminusokkal jelölhető lexi-kát értjük, hanem a бранная лексика-val jelöltet. A mai orosz irodalmi nyelv szótára szerint: брань – оскорбительные, бранные слова; ругань. SzSzRja. 1:737.

⁵³ A másik anyjának szidása a pogány szertartások elkerülhetetlen része volt a régmúlt idők szláv népeinél. Az emberek a káromló szavak segítségével érintkeztek a tisztátalan erővel, minthogy azok felfogásuk szerint csak az ilyen szavakat értették. A kereszténység terjedésével a káromkodás valamelyest visszaszorult, bár a gyónásokon gyakran elhangozhattak az ilyenfajta kérdések: „Káromoltál-e valakit, egyetlen szóval illeted-e valaki anyját?” Lásd: TÓTH 1997². Lásd még: GALGÓCZI 1997.

berek figyelmét a kulturálatlanság eme formájára.⁵⁴ A hivatalos „nyelv-művelő” kampány rövid életűnek bizonyult, miközben ezzel párhuzamosan ugyanezen újságok más hasábjain a politikai ellenfelek lejáratására továbbra is használták a káromló, vagy a hozzá stilisztikai értékben köz-elálló szavak sokaságát. Jól nyomon követhető ez az 1936-38-ban lefolytatott koncepciós perek tudósításaiban, ahol tucatjával pont olyan szavakat találhatunk, melyek többsége ellen a kampány folyt (*продувные брехуны», жалкое охвостье, троцкистско-зиновьевские мерзавцы, фашистские наймиты, презренные гады, грязнейшие убийцы, заживо сгнивающие*).⁵⁵ Az újságok sokkoló stílusa egyébként már a 20-as években is szinte sugallta a nyelvi gorombaság legalitását és a hatalom részéről való elfogadottságát.⁵⁶

A legalizálódáshoz hozzájárult a bolsevikok által megteremtett, szinte vulgárisnak tekinthető stílus, mely széles körű publicitást nyert.⁵⁷ A pártvezetők beszédeiben, a sajtóban állandóan ismétlődő értékelő-szavak (слова-характеристики) hordozták az éppen aktuális politikai ellenfelek iránti vélt vagy valós emocionális tartalmat (подлец, негодяй, бесстыдник, каналья stb.). A politikai ellenfelek legdurvább szavakkal

⁵⁴ Vö. „С возмущением слышишь рвущие уши слова брани от людей разного положения, возраста и пола... Ругань нецензурную можно слышать на производстве, в кабинете начальника цеха, а порой — управления и предприятия, в трамвае, в кино, в магазине, на вокзале... Невольно возникает вопрос: неужели к этому привыкли все, неужели это — нормальное явление?” „Инженер В. Ванчуров [...] обращает внимание на то, что у нас очень слабо ведется борьба со сквернословием, вошедшим в привычку у некоторых людей. Ругаются зачастую из глупого «молодечества», или, как объясняют, просто «к слову», не стесняясь присутствием женщин и детей” Idézi FESZENKO 1955. 83.

⁵⁵ Idézi FESZENKO 1955. 84. Lásd még Rapoport munkájában az 1936-38. év újságainak szemlélét (RapoportV 371–406.).

⁵⁶ Jellemző példát idéz a címadás sajátosságainak illusztrálására Szeliscsev, aki a Советский Комсомолец 1925. 25. számából közli a következő háromsoros címet: [nagybetűkkel] СКБЕРНО!!/kisebb betűkkel Отрыжка гнилого мещанства.//Издаются над беременностью Комсомолки. Lásd SZELISCSEV 1926, 155. Még az 1990-es években is megfigyelhettük, hogy az újságok típusától (bulvár lap, politikai lap stb.) függetlenül a címadás ú.n. értékelő funkciója változatlanul fontos szerepet játszott a politikai ellenfelek lejáratásában. vö. „Почему у Рыжкова глаза полезли на лоб” Komszomolszkaja Pravda 1997. 107.

⁵⁷ Verescsagin idézi Rumjancev akadémikus emlékezéseit, aki már a 60-as évekről írja a következőket: «в партаппарате господствовала «грубость, доходящая до мата. Ругательства, помню настолько въелись, что их почитали чуть ли не за отеческое ласковое добродушие» Lásd VERESCSAGIN 1991. 11.

való szidalmazásában maga *Lenin* járt élen, de a legtöbb bolsevik vezető sem kivétel.⁵⁸ Elég csak *Visinszkij* vádbeszédeit megvizsgálni, de sokat elárul az is, hogy Sztálin egyik „kedvenc értékelő szavacskája” sem volt más, mint a kékszínű tompa ceruzával a margó szélre írt *сволочь* [szemét].⁵⁹ Hasonló példák a nyelvi és egyúttal természetesen az emberi górombaságra fellelhetők Zsdanovnál éppúgy, mint Hruscsovnál. A Szovjetunió első embereinek valószínűleg tudatos és nyíltzínű elszólásai, kétértelmű fogalmazásai a későbbiek során is egyértelműen jelzik, hogy tisztában voltak azzal, hogy káromló szavak használatával politikai tőkét kovácsolhatnak egy olyan országban, melyben a káromkodás, a durva beszéd, a zsargonhasználat általánosan elfogadott jelenség.⁶⁰

A 30-as évek közepére a sajtóból egy időre teljesen eltűnnek a káromló kifejezések és tolvajnyelv szavai. Helyüket a verbális agresszió lexemái foglalják el, ám a hatalom véglegesen sosem mondott le a tolvajnyelvi elemeknek politikai célokra való használatáról. A honvédő háború alatt például az ellenség negatív ábrázolásának szinte elengedhetetlen kellékeivé váltak.⁶¹ Megítélésük kettős mércéje végig nyomon követhető a korabeli sajtóban: egyfelől harc a nyelv „megtisztítása” érdekében, másfelől

⁵⁸ A vezérek nyelvre gyakorolt hatásait regisztrálja például A. Finkel: *Lenin nyelvéről és stílusáról* című munkájában. Lásd: FINKEL 1925.

⁵⁹ Vö. „...По поводу Платонова Сталин выразился со свойственной ему категоричностью, написав на полях его книги сволочь”; Részlet Kaganovics egyik hozzászólásából: „И вот сегодня мы можем сказать врачам: хотите вы, господа капиталисты, и вы, слюнтяи, плюгавые, жалкие лакеи буржуазии...” KOSZTYINOV 1989, 28. Lásd még HELLER 1989. 259.

⁶⁰ Az *Izvesztijja* 1991. aug. 23-i számában megjelent, a Mihail Gorbacsovot, az akkori első titkárt megbuktatni hivatott puccsal kapcsolatos cikkek a következő közös cím alatt jelentek meg: „Кто есть ху, как сказал Горбачев”. A Gorbacsovnak tulajdonított mondatban szereplő ху minden bizonnyal nem az angol *who*, hanem az orosz хуй [férfi nemi szerv]. Ugyanilyen obszcén olvasata volt a híres „Борис, ты неправ” mondatnak, melyet Lihacsov Borisz Jelcinnek címzett. Hogy Jelcin sajtós lejárata akkor sikerrel zárult, a politikai bizottság tagjainak nevetése, majd a mondatnak a médiában való többszöri idézése jelzi. A mondatot ugyanis egy közismert viccbe szereplő részeg vízvezetékyszerelő mondja, aki finoman így fejezte ki magát, amikor társa a lábára ejtette a nehéz szerszámot. Idézi: MOKIJENKO 1994. 56.

⁶¹ Vö. „...уже бегут с Украины твои гаулейтеры и человекоеды, домушники и маровихеры, зажав под мышками фомки... Хватай подвернувшееся барахлишко для своих белокурых берлинских марух...” Leonov 617.

használatuk bátorítása mindazokkal szemben, akiket a hatalom a Szovjetunió vélt vagy valós ellenségeinek tartott.⁶²

A tolvajnyelv kifejezései és szavai később újabb nagy hullámban – néhány regény és humoreszk kivételével – csak a peresztrojka szabadabb légkörében jelennek meg az újságok és könyvek hasábjain, miközben a beszélt nyelvben mindvégig folyamatosan megtalálhatók.⁶³ A 20. század 70-es, 80-as évek irodalmában a káromló szavakat már nem is a kuriózum, hanem vagy a hétköznapi valóság alátámasztására vagy polgárpukasztásra használják.⁶⁴ A hölgyek vagy külföldi vendégek társaságában

⁶² Az ellenségkép folyamatos megújítása eléri a hidegháborús korszakban a 2. világháborús szövetségeseket is, vö. a Krokogyl satirikus újság egy cikkét, melyben a következőképpen jellemzik az Dallas amerikai politikust „Фамилия – Ачесон. Имя – Дин. Кличка – Дипломат. Уголовная специальность – Белодомушник. Фамилия – Даллес. Имя – Джон. Кличка – Джонья-Каин. Уголовная специальность – Наводчик ...” In: Альбом преступников. Krokogyl, 1950. szept. 10. – Az „ellen-ségek” káromlásának példáit lásd alább.

⁶³ „Пуля, сиди! – кричат ребята. – *Амас*, Митяга” (Ruszakov, 1988. 20) – ‘тревога’ [figyelmeztetés veszély esetén]; „Он не мог не верить, – кончили Спирю в Уфе злые *мусора*” (Szmena, 1989. 15:9) – ‘милиционер’ [rendőr – zsaru]; „Заметив приоткрытый глазок, рывком привстал и гаркнул что есть мочи: – Ты! *Мусор*! Во тебе!” (Rozsapon, 1988., 21) – ‘милиционер’; „Благодарная цель “общака” всячески подчеркивается ...” (Nyikityinszkij, 1988. 28) – ‘касса’ взаимопомощи преступников. [bűnözők kíségetésére gyűjtött pénz]; „Если же работающий вор “засытался” то дело чести для другого спасти коллегу” (Hohrjakov 1989. 88) – ‘быть арестованным, пойманным милицией’ [lebukik]. Lásd még: Balogh 1997; Fenyvesi 2001.

⁶⁴ Vö. E. Limonov, Ju. Aleskovszkij, Brodskij, Viszockij, Jerofejev, Vojnovics regényeinek, dalainak szövegeivel, műveivel. De sokat mondanak a különböző napilapokban megjelenő, a témával foglalkozó cikkek címei is. Vö. „Úgy tűnik, hogy egy nyomdafestéket nem tűrő nyelv válik a nemzetközi kommunikáció nyelvéné” – TRUSKIN 1992; „Teremnek-e a szavak az aszfalton” – PAVLOV 1981; „Káromkodás mindenfelől” – GLAN 1992; „Káromkodás felsőfokon” – ILJASZOV 1990. A nyelvészek aktivizálódását jelzik a következő művek: Az orosz káromkodás. Antológia filológusok számára – ILJASZOV 1994; Az orosz szitokszókincs: ami eltűri a nyomdafestéket és ami nem. MOKIJENKO 1994; Illetlen orosz szólások és közmondások – ARMALINSZKIJ 1995, Orosz idiomatikai hagyaték. – BUJ 1995; Illetlen szavak és klasszikus alakjuk. – CSUDAKOV 1991; Az eufemizmusok és az obszcén lexika tiltásainak nemzeti és kulturális sajátosságai. – ZSELVISZ 1985; A szitkozódás. A káromkodás mint társadalmi probléma. – ZSELVISZ 1997; Az orosz káromkodás. – GERSUNI 1994; Az utóbbi években a lexikográfia is aktivizálódott: lásd a következő szótárakat: Az orosz obszcénizmusok. Értelmező szótár. – AHMETOVA 1997; Orosz obszcénizmus szótár. – DRUMMOND 1987; Szitokszavak szótára (Barkovtól és Puskintól napjainkig). – KOLESZNYIKOV 1996; Az orosz szitokszó-

kifogástalan beszédmagatartású emberek, amint felszabadulnak a gátló tényezők hatása alól, egész egyszerűen „nyelvet” válthatnak, melyben a káromkodásnak, akárcsak a zsargonhasználatnak igen erős funkciója lehet. Azonnal eltűnhet az a párhuzam, amely az zsargon és hordozójának kulturális szintje között van. Jelentőségét veszti az a tétel, hogy amilyen státusban van a beszélő, olyan státusú zsargonjának megítélése is. Az orosz káromló szavak jól elkülöníthető lexikájukkal, gyakran önálló, a normától eltérő fonetikájukkal és talán sajátos grammatikaszűrőjükkel is túlléptek a rosszallást kiváltó szavak státusán, a kuriózumon, az egy réteghez való kötődésen, méghozzá úgy, hogy megtartották pontos megjelöltségüket, össze nem téveszthetőségüket.⁶⁵ A börtöncellák megszokott nyelve már rég kilépett a falak közül, és azt ott hallhatja bárki az állomásokon, az utcán egy kicsit kaptos férfitársaságban. A káromkodás a mindennapi élet elidegeníthetetlen részévé vált.⁶⁶

A tolvajnyelv lexikája valószínűleg egy nyelvi közvetítőn keresztül (простореchie⁶⁷) jut el abba a nyelvi helyzetbe, hogy használata – a köz-

kincs szótára. Matizmusok, obszcenizmusok, eufemizmusok történeti-etimológiai kommentárokkal. – MOKIJENKO 1995;

⁶⁵ Lásd erről bővebben a következő munkákban: Az orosz szitokszókincs: ami eltűri a nyomdafestéket és ami nem; Az orosz szitokszókincs szótára. Matizmusok, obszcenizmusok, eufemizmusok történeti-etimológiai kommentárokkal – MOKIJENKO 1994. 1995.; Az orosz szitokszókincs szótára – MOKIJENKO 2003; Káromkodás felfokozon – ILJASZOV 1990; Az orosz káromkodás. Antológia filológusok számára – ILJASZOV 1994; Az orosz és szovjet szociolingvisztika és az orosz nyelv tabuváltozatai (argó, zsargon, szleng és obszcénizmus – TIMROTH 1983.

⁶⁶ Vö. „Незнание русского материнного кода создает немало трудностей при живом общении с русскими. Ведь нюансы русского мата столь многоплановы, что в быту он, как подметил еще Ф. Достоевский, используется для обозначения диаметрально противоположных ситуаций” Lásd: MOKIJENKO 1994. 55., FENYVESI 1998,2

⁶⁷ Про стореchie – népies köznyelv, az. orosz nyelv sajátos alszisztémája. Nincs egyenes analógiája más nyelvekben, így nem hasonlítható sem a francia „langue populaire”-hez, sem az angol „nonstandard”, ill. „illiterate speech”-hez, sem a német „Umgangssprache”-hez vagy „Halbmundart”-hoz. Funkcióit tekintve a *простореchie* angol nyelvi megfelelője talán az általános *slang*, bár szociális bázisát illetően attól is nagymértékben különbözik. Jelisztratov, a Szleng és kultúra könyv szerkesztője is kitér erre a problémára. „A fogalmat jelentő szó elsősorban terminológiai okokból lefordíthatatlan: vele adekvát jelenség létezik ugyan az ismert európai nyelvekben, de a prosztorecsijét — tudomásunk szerint — sehol sem sorolják külön stilisztikai osztályba. A magyarban a bizalmas társalgási nyelv alsó rétegének olyan szavait lehet példaként említeni, mint a *baromság*, *csöcs*, *koslat*, *megdöglik*, *szoknyapecér*, *taszigál*, *tur-*

megítélés szerint – nem minősíti használóját, illetőleg már nem jelzi egyértelműen annak szociális státuszát. A tolvajnyelv lexikájának fizikai és térbeli közege – ahogyan ezt már előzőleg írtuk – elsősorban az „utca”. Legalizálásának megfelelő közeget biztosították az akkoriban szerveződő nevelőotthonok ezrei.⁶⁸

A tolvajnyelv lexikájának terjedését, legalizálódását, beépülését a mindennapok beszédstílusába alapvetően két fő okra vezet(het)jük vissza. Az egyik az a gyökeres szociális átrétegződés, vagy másképpen a szociális szubsztrátum megváltoztatása, melyet a forradalom, és az utána következő polgárháborús viszonyok gerjesztettek. A másik ok az időközben a rendszer gazdasági tartópillérévé szerveződött GULag szisztéma, mely a 30-as évek elejére a nyelvi változások legfontosabb színterévé válik. A tábori rendbe szerveződött építkezéseken, bányákban és erdőirtásokon milliók kerülnek közvetlen testközelbe az „osztály-rokonokkal”, azaz az alvilág tagjaival és azok nyelvével. A tolvajnyelv elemei véglegesen a GULag rendszerben vesznek el elsődleges csoportnyelvi funkcióit, és itt változik meg eredeti stílusértékük is.⁶⁹

A 20-as, 30-as években más országokban is megfigyelhető a tolvajnyelvi elemek legalizálódása, de ez a folyamat ott közel sem olyan nagyszágrendű mint a Szovjetunióban.⁷⁰

A kortársak egyébként különbözőképpen ítélték meg azokat az okokat, melyek az orosz beszélt nyelv lexikájának átstrukturálódásához vezettek. A kor nyelvészeinek egyik tipikus vélekedése A. Lariné, aki elsőként

ha stb.” Vö. JELISZTRATOV 1998. 10. Lásd még a mai szakmai prosztorecsijeről: SZALIMOVA 1974. 2-22., illetve a zsargon- és prosztorecsije-elemekről (indulatszavakból álló közlések funkciójában): TRUBINA 1993.

⁶⁸ Vö. LUPOVA 1927, KOPORSZKIJ 1927, TÓTH 1998. A 20-as évek elején felszámolják a *Gyerekek Megmentésének Ligáját*, mely az 1922-ben már közel 7 millióra duzzadt gyerekcsavargó ügyét vállalta fel. A Liga funkcióit a VCSK (Всероссийская чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией и саботажем) vette át. Később sok gyereket a GPU kezelésébe került. Az Oszmán Birodalomtól kölcsönzött ötlettel, a janicsárképzők mintájára innen került ki a GULag-szisztéma személyzetének utánpótlása. Ismét bebizonyosodik, hogy minden ismeret (itt konkrétan a zsargon ismerete) előbb vagy utóbb hasznosításra kerülhet. Lásd: Kosztyinov 15

⁶⁹ Vö. össze SZKVORCOV fejtegetésével, miszerint az ez időben végbement „nyelvi evolúciót” az jellemzi, hogy a viszonylag zárt zsargon semlegesítődik és fokozatosan zsargonizálódott, szlengesített lexikává válik. Ilyenek például a *фитиль*, *прокол*, *портач*, *темнить* szavak – SZKVORCOV 1966. 13. Lásd továbbá: SZKVORCOV 1972, 1974, 1977, 1980.

⁷⁰ Vö. BÁRCZI 1932. 37.

kezdte tanulmányozni az ún. városi nyelvet mint önálló nyelvészeti objektumot. Véleménye szerint a tolvajnyelvi elemek gyors integrálódása a beszélt nyelvbe nem a forradalomnak köszönhető, hanem egyszerűen csak arról van szó, hogy a városok növekedésével megnőtt a deklasszált elemek száma, akik iskolázatlanságuknál fogva eleve fogékonyabbak a zsargon használatára.⁷¹ Ezzel szemben például Barannyikov, Jakubinszkij, Panov, Ben-Jakov egyértelműen a háborús eseményekkel, a forradalommal és az utána következő eseményekkel magyarázza a nyelvben bekövetkezett, negatívnak tekinthető változásokat.⁷² A 60-as évek végén íródott és természetesen a kor politikai és ideológiai szelleméhez és követelményéhez igazodó, a szovjet korszak lexikájában bekövetkezett változásokat legrészletesebben elemző *Русский язык и советское общество* című mű azt állítja, hogy a zsargon terjedése a 30-as évekre megállt.⁷³ A memoáriródalom tanúbizonysága szerint viszont éppen erre az időszakra esik a zsargon szinte hétköznapivá váló használata és a gulag argó nagyarányú elterjedése.⁷⁴

⁷¹ Vö. LARIN 1928. 62.

⁷² Vö. „...деформация русской речи под влиянием войны и революции несомненна” – BARANNYIKOV 1919 64-84; „...русский язык переживает смутное время” – JAKUBINSZKIJ 1925. 6.; „В первые годы после Великой Октябрьской Социалистической Революции, в 20-ых – начала 30-ых годов в связи с усиленным влиянием говоров и просторечия на литературный язык стране могла угрожать языковая разлука” PANOV 1968. 40.; „русский язык перетерпел беспрецедентные и теперь уже необратимые в истории изменения” – BEN-JAKOV 1982. 7.

⁷³ „В 30-е годы (...) резко сокращается движение в литературный обиход жаргонных элементов” „Авторы Русский язык и советское общество, учитывая три ступени стилистической градиации, возможные у различных языковых образований, а именно: высокую, нейтральную и разговорную, выдвигают мнение, что лексемы воровского жаргона не смогли приглушить свою ярко жаргонную окраску и поэтому не вошли в литературный словарь даже на правах разговорных элементов PANOVot (1968. 61).

⁷⁴ Lásd többek között: Vö. Zsigulin visszaemlékezésében írottakkal: „Должен сказать читателю, что значительная и, может быть, даже большая часть уголовно-тюремного жаргона, в полной мере познанного в лагерях, была нам, подросткам военной поры, известна задолго до лагерной нашей одиссеи. Во время войны и позже Воронеж по части шпанско-уголовной мало уступал знаменитым "родителям", как их называют: Ростову – папе и Одессе – маме. И жаргонные слова бытовали и в нашей, школьной среде” (Zsigulin¹ 44).

Irodalom

- Ahmetova 1997 = Ахметова Т. С. (szerk.): Русский мат. Толковый словарь [Az orosz obszcenizmusok. Értelmező szótár]. Глагол, Москва, 1997. 304.
- Armalinszkij 1995 = Армалинский Михаил: Русские бесстыжие пословицы и поговорки [Illetlen orosz szólások és közmondások]. М. I. Р. Миннеаполис, 1995. 76.
- Balázs 1994 = Balázs Géza: Tetovált szövegek, Bp., ELTE Magyar Nyelvtört. és Nyelvjárási Tansz., MTA Nyelvtud. Int., 1994. 77. Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok.
- Balázs 2001 = Miért jobb a sör a nőknél (Kocsmafilozófia, aszfaltköltészet, internetfolklor). (Gyűjtötte és a bevezetőt írta Balázs Géza), Fekete Sas, 2001.
- Balogh 1997 = Balogh István: Orosz bűnözői zsargon szótár, Nyíregyháza: Stúdium, 1997, 124.
- Barannyikov 1919 = Баранников А.: Из наблюдений над развитием русского языка в последние годы [Megfigyelések az orosz nyelv utóbbi években bekövetkezett fejlődéséről]. In: Ученые записки Самарского Университета, вып. 2. 1919. 64–84.
- Barannyikov 1931 = Баранников А. П.: Цыганские элементы в русском воровском арго [Cigány eredetű szókincs az orosz tolvajnyelben]. In: Язык и литература, т. VII. Л., 1931. 119–158.
- Bárczi 1932 = Bárczi Géza.: A „pesti nyelv”. MNyTK 29: 37
- Ben-Jakov 1982 = Бен-Яков Броня: Словарь арго ГУЛага [A Gulag argó szótára]. Frankfurt/Main, Posev-Verlag. 1982. 149.
- Boldajev 1992 = Болдаев Д. С., Белко В. К., Исупов И. М.: Словарь тюремно-лагерно-блатного жаргона (речевой и графический портрет советской тюрьмы) [Az alvilági, börtön- és lágerzsargon szótára. A szovjet börtön nyelvi és grafikus portréja]. Moszkva, Края Москвы, 1992. 525.
- Bondaletov 1965 = Бондалетов В.Д.: Об использовании материала условно-профессиональных арго при изучении народного языка [A szakzsargon anyagának felhasználása a népnyelvi kutatásokban]. In: Тезисы докладов на X-ом диалектологическом совещании 11–14 мая. М., 1965. 9–14.
- Bondaletov 1980 = Бондалетов В. Д.: Условные языки русских ремесленников и торговцев [Az orosz iparosok és vándorkereskedők zsargonja]. Рязань. 103.
- Budai 1998 = Budai Júlia, Jáger Ilona (szerk.): Сборник статей по русистике. Вып. 1. Szerk.: Budai Júlia, Jáger Ilona. Szeged. 1998. 148.

- Buj 1995 = Василий Буй: Заветная русская идиоматика. Веселый словарь крылатых выражений [Orosz idiomatikai hagyaté]. Редакция АСМ, „Помовский и партнеры”, Москва, 1995. 336.
- Chalidze 1977 = Чалидзе В.: Уголовная Россия [Alvilági Oroszország]. Khronika Press, New York, NY. 395.
- Csudakov 1991 = Чудаков А.: Неприличные слова и образ классика [Illetlen szavak és a klasszikus alakja]. Литературное обозрение, 11: 54–6.
- Dmitrijev 1931 = Дмитриев Н.К.: Турецкие элементы в русском аргю [Török nyelvi elemek az orosz argóban]. In: Язык и литература, т. 711. Л., 1931. 159–79.
- Dobromiszlov 1932 = Добромислов В. А.: К вопросу о языке рабочего подростка [A munkásfiatalok nyelvhasználatáról]. Под ред. проф. А. Пешковского. М., ОНТИ ВСНХ СССР, 1932. 72.
- Drummond 1987 = Drummond D. A., Perkins G.: A Dictionary of Russian Obscenities [Orosz obszcenizmus szótár]. Berkeley 1987.
- Fenyvesi 1998¹ = Fenyvesi István: Работа над русско-венгерским словарем сленга. Проблемы эквиваленции. In: Zoltán 1998. 127–32.
- Fenyvesi 1998² = Феньвеши Иштван: Русский сленг в жизни и литературе. In: Budai 1998. 109–21.
- Fenyvesi 2001 = Fenyvesi István: Orosz–magyar és magyar–orosz szlengszótár, Budapest, Syca, 2001. 633.
- Feszenko 1955 = Фесенко А., Фесенко Т.: Русский язык при советах [Az orosz nyelv a szovjethatalom alatt]. Нью-Йорк, 1955. 15–6.
- Filin 1930 = Филин Ф.: Исследование о лексике русских говоров [Az orosz nyelvjárások szókincskutatásáról]. Труды Института языка и мышления, Ленинград, 1930.
- Filin 1936 = Филин Ф.: Новое в лексике колхозной деревни [Új szavak a kolhozfalu nyelvhasználatában]. In: Литературный Критик, 3: 135–59.
- Finkel 1931 = Финкель А.: О языке и стиле Ленина [Lenin nyelvéről és stílusáról]. Вып. 1. Изд. "Пролетарий", 1925. In: Успенский 1931.
- Fodor 2000 = Fodor István: Szleng – bizalmas köznyelv. Gondolatok két új szótár kapcsán. Magyar Nyelvőr, 124. évf. 2. sz. (2000) 248–253.
- Fridman 1931 = Фридман М. М.: Еврейские элементы „блатной музыки” [A tolvajnyelv zsidó eredetű lexikájáról]. In: язык и дитература, т. VII., Л., 131–38.
- Gabo 1924 = Габо В.: Новые слова в русском языке [Új szavak az orosz nyelvben]. In: Родной язык в школе, 1924. 5: 26–9.
- Galgóczi 1997 = Galgóczi László: Átok és átkozódás. In: Szöveg és stílus. Szerk. Zoltán közzöntése. Szerk.: Péntek János. Kolozsvár, Editura Presa Universitară Clujeană 1997. 175–182.

- Galkina-Fedoruk 1954 = Галкина-Федорук Е.: Современный русский язык: лексика [A mai orosz nyelv: lexika]. Курс лекций. Цзд-во Моск. университета, 1954.
- Gersuni 1994 = Гершуни В. Л., Ильясов Ф. Н.: Русский мат [Az orosz káromkodás. Москва, 1994. 303.
- Glan 1992 = Глан И.: Мат со всех сторон [Káromkodás mindenfelől]. In: Неделя, 1992. 43: 14.
- Gornfeld 1922 = Горнфельд А.: Новые словечки и старые слова [Új szavacs-kák és a régi szavak]. Речь на Съезде преподавателей русского языка и словесности в Петербурге 5 сент. 1921 г.; Петербург, изд-во «Колос», 1922.
- Gracsov 1986 = Грачев М.А.: Русское дореволюционное аргю (1861–1917 г.) [A forradalom előtti orosz argó (1861-1917)]. Автореф. канд. дисс. Горький, 1986. 19. Горький, 12.
- heller 1989 = Геллер, М., Некрич, А.: *Утопия у власти* [A hatalomra került utópia] История Советского Союза с 1917 года до наших дней. OPI. London, 1989.
- Pjaszov 1990 = Ильясов Ф. Н.: Мат в три хода [Káromkodás felsőfokon]. In: Человек. 1990. 3/90: 198–204.
- Pjaszov 1994 = Ильясов, Ф. Н.: Русский мат. Антология для специалистов-филологов [Az orosz káromkodás. Antológia filológusok számára]. „Изд. дом Лада М”, Москва, 1994. 303.
- Jakubinszkij 1931 = Якубинский Л.: Русския язык в эпоху диктатуры пролетариата [A proletárdiktatúra korának orosz nyelve]. In: *Литературная учёба*. 1931. 9:65–76.
- Jelisztratov 1995¹ = Елистратов В. С.: Русское аргю в языке, обществе и культуре [Az orosz argó a nyelvben, a társadalomban és a kultúrában]. In: Русский язык за рубежом, 1: 82–9.
- Jelisztratov 1995² = Елистратов В. С.: Аргю и культура [Argó és kultúra]. МГУ, Москва.
- Jelisztratov 1998 = Jelisztratov V. Sz.: Szleng és kultúra. Szlengkutatás 2. Sorozatszerk.: Kis Tamás. Ford.: Fenyvesi István, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1998.
- Kis 1991 = Kis Tamás: A magyar katonai szleng szótára, 1980–1990, Debrecen, KLTE, 1991. 177.
- Kis 1992 = Kis Tamás: Bakaduma: a magyar katonai szleng szótára, Budapest, Zrínyi, 1992. 390.
- Kis 1996 = Kis Tamás: A magyar szlengkutatás bibliográfiája, Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára, 1996. 99.
- Kis 1998 = Kis Tamás: О некоторых вопросах определения сленга в современном венгерском языкознании: Nyelv – stílus – irodalom. (Kö-

- szöntő könyv Péter Mihály 70. születésnapjára). Szerk. Zoltán András. Budapest, 1998. 307–14.
- Kis 2001 = Vajna Tamás, „Szleng az, amit a beszélő annak szán”. (Válaszol Kis Tamás szlengkutató, nyelvész). In: HVG 23/2 (2001. január 13.), 45–6.
- Kis Tamás 1997-től = Kis Tamás a Szlengkutatás sorozat I–4. köteteinek szerkesztője (A szlengkutatás útjai és lehetőségei, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1997. 301.; Szleng és kultúra, Kossuth EK, Debrecen, 1998. 183.; Mi a szleng? (Tanulmányok a szleng fogalmáról), Kossuth EK, Debrecen, 1999. 285.; A szlengkutatás 111 éve, Kossuth EK, Debrecen, 2002. 375.
- Koesther-Thoma 1993 = Кёстер-Томас 3.: Стандарт, субстандарт, нестандарт [Standard, szubstandard, nonstandard]. In: Русистика (Berlin), 2: 15–31.
- Kolesznyikov 1996 = Колесников Н. П., Корнилов Е. А.: Поле русской брани. Словарь бранных слов и выражений в русской литературе (от Н. С. Баркова и А. С. Пушкина до наших дней) [Szitokszavak szótára (Barkovtól és Puskintól napjainkig)]. Ростов-на-Дону, 1996. 384.
- Koporszkij 1928 = Копорский С. А.: Воровской жаргон в среде ярославских школьников [Tolvajnyelv a jaro-slavli iskolások körében]. Ярославский край, Труды секции краеведения, т. III. вып. I. Ярославль, 1928.
- Koszcinszkij 1968 = Косцинский К.: Существует ли проблема жаргона? [Létezik-e a zsargon-probléma?] In: Вопросы литературы. 1968. 5: 188–91.
- Kovács 1989 = Kovács Ákos, Sztrés Erzsébet: Tetovált Sztálin. (Szovjet elitéltek tetoválásai és karikatúrái). Szeged. 244.
- Kovács 1994 = Kovács Ákos, Sztrés Erzsébet: Az orosz tolvajvilág és művészete. Pesti Szalon Könyvkiadó, 1994. 228.
- Krenjov 1926 = Кренев С. Н.: По блату [Tolvajnyelven]. In: Административный вестник. 4: 34–7.
- Larin 1928 = Ларин Б. А.: О лингвистическом изучении города [A város nyelvének tanulmányozásáról]. In: Русская речь. Новая серия, III. Л., 61–74.
- Larin 1931 = Ларин Б. А.: Западноевропейские элементы русского воровского аргю [Nyugateurópai elemek az orosz tolvajnyelvben]. In: Язык и литература, т. VII., Л., 113–30.
- Lihacsov 1935 = Лихачев Д. С. Черты первобытного примитивизма воровской речи [A tolvajnyelv ősi primitivizmusának jellemzői]. Язык и мышление, т. III–IV. М. – Л., с. 47–100. lásd még: Boldajev 1992. 354–98.
- Lupova 1927 = Лупова Е. П.: Из наблюдений над речью учащихся в школах 2 ступени Вятского края [A Vjatkai terület középiskolás tanulóinak

- nyelvhasználatáról]. Труды НИИ краеведения, т. 3. Вятка, 1927. 105–25.
- Mokijenko 1994 = Мокиенко В. М.: Русская бранная лексика: цензурное и нецензурное [Az orosz szitokszókincs: ami eltűri a nyomdafestéket és ami nem]. In: Русистика (Berlin), 1–2: 50–73.
- Mokijenko 1995 = Мокиенко В. М.: Словарь русской бранной лексики. Матизмы, обсценизмы, эвфемизмы с историко-этимологическими комментариями [Az orosz szitokszókincs szótára. Matizmusok, obszcenizmusok, eufemizmusok történeti-etimológiai kommentárokkal]. А-ЯЯ. Dieter Lenz Verlag, Berlin, 1995.
- Mokijenko 2003 = Мокиенко В. М.: Словарь русской брани. Матизмы, обсценизмы, эвфемизмы [Az orosz szitokszókincs szótára. Matizmusok, obszcenizmusok, eufemizmusok. Санкт-Петербург, Норинт, 2003.
- Nimayer 1994 = Нимайер М.: Смысл или бессмысленность языковой нормы? [A nyelvi norma értelme vagy értelmetlensége]. In: Русистика (Berlin), 1994. 1–2: 8–17.
- Panov 1968¹ = Панов М. В. (ред.): Русский язык и советское общество. Лексика совр. языка [Az orosz nyelv és a szovjet társadalom. A mai nyelv lexikája]. М., 40–134.
- Panov 1968² = Панов М. В. (ред.): Русский язык и советское общество. Словообразование русского литературного языка [Az orosz nyelv és a szovjet társadalom. A mai orosz irodalmi nyelv szóképzése]. Наука, Москва, 1968.
- Pavlov 1981 = Павлов Г.: Растет ли слово на асфальте! [Teremnek-e a szavak az aszfalton]. In: ЛГ. 40. 1981.
- Péter 1980 = Péter Mihály: Szlang és költői nyelvhasználat: Nyg. 104 (1980): 273–81.
- Revzin 1962 = Ревзин И. И.: К семиотическому анализу "тайных языков" [A titkos nyelvek szemiotikai elemzése]. Симпозиум по структурному изучению знаковых систем. Тезисы докладов. М., 1962. 33–7.
- Ribnyikova 1927 = Рыбникова М.А.: Об искажении и огрубении речи учащихся [A tanulók beszédének torzulásáról és durvulásáról]. In: Родн. яз. в школе, 1927. 1: 243–55.
- Rossi 1987 = Росси Жак: Справочник по ГУЛАГу [Kézikönyv a gulágról]. Исторический словарь советских пенитенциарных институций и терминов, связанных с принудительным трудом. London, Overseas Publications Interchange Ltd, 1987. 546.
- Szalimova 1974 = Салимова Р. Х.: Современное профессиональное просторечие [A mai szakmai prostorecsije]. Автореф. канд. дисс. М., 1974. 2–22.
- Szeliscsev 1928 = Селищев А. М.: Язык революционной эпохи. Из наблюдений над русским языком последних лет (1917–1926) [A for-

- radalmi korszak nyelve. Megfigyelések az utóbbi évek orosz nyelvéről (1917–1926)]. Изд. 2-е, М., 1928. 278.
- Szilágyi 1989 = Szilágyi Ákos: Orosz alvilág a Szovjetunióban. A „blatnoj” természetrajzához. In: Kovács 1989. 211–235.
- Szkacsinszkij 1982 = Скачинский А.: Словарь блатного жаргона в СССР [A szovjet alvilági zsargonszótár]. Нью-Йорк, 1982. 248.
- Szkvorcov 1966 = Сковцов Л. И.: Взаимодействие литературного языка и социальных диалектов [Az irodalmi nyelv és a szociolektusok kölcsönhatása]. Автореф. канд. дисс. Москва, 1966. 18.
- Szkvorcov 1972 = Сковцов Л.И.: Профессиональные языки, жаргоны и культура речи [Szaknyelvek, zsargonok és a beszédkultúra]. In: Русская речь, 1972.1: 48–59.
- Szkvorcov 1974 = Сковцов Л.И.: Орфография просторечных и жаргонных слов [A népies köznyelvi és zsargonszavak helyesírása]. In: Нерешенные вопросы русского правописания. М., 1974. 133–53.
- Szkvorcov 1977 = Сковцов Л.И.: Литературный язык, просторечие и жаргон в их взаимодействии [Az irodalmi nyelv, a prosztorecsije és a zsargon kölcsönhatása]. In: Литературная норма и просторечие. М., 1977. 29–57.
- Szkvorcov 1980 = Сковцов Л.И.: О культуре речи молодежи [Az ifjúság beszédkultúrájáról]. In: Русская речь, 1980. 5: 49–50.
- Szmirnov 1899 = Смирнов Н.: Слова и выражения воровского языка, выбранные из романа Вс. Крестовского "Петербургские трущобы" [Alvilági zsargonszavak és kifejezések Vs. Kresztovszkij Pétervári nyomortanyák című regénye alapján]. Изв.Отд. русск.яз. и слов. АН, 1У, кн. 3, СПб., 1899. 1065–87.
- Szmirnov 1902 = Смирнов И.Т.: Мелкие торговцы г. Кашина Тверской губ. и их условный язык [A Tveri kormányzóságbeli Kasin város kiskereskedői és azok egyezményes nyelve]. Изв. Отд.русск.яз. и слов., 1902, т. У11, кн. 3. 89–113.
- Sztojkov 1957 = Стойков Ст.: Социальные диалекты (на материале болгарского языка) [Szociális dialektusok (bolgár nyelvi anyagon)]. In: Вопросы языкознания, 1: 78–84.
- Sztraten 1931 = Стратен В.В.: Арго и артогизмы [Argó és argotizmusok]. In: Труды комиссии по русскому языку. АН СССР, т. 1. Л., 1931. 111–47.
- Tonkov 1930 = Тонков В. А. Опыт исследования воровского языка [Az alvilági nyelv kutatásának tapasztalata]. Казань, 1930. 11–89.
- Tóth 1994 = Tóth Szergej: Titkosnyelvek nyomában. (XIX.századi titkosnyelvek), In: Klaudy Kinga (szerk.): III. Alkalmazott nyelvészeti konferencia, Miskolc, I–II. 343–51.

- Tóth 1997¹ = Tóth Szergej: Az orosz zsargon lehetséges létezési alapformái. In: Hetedik Országos Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia. Budapest, 1997. április 3–5. Külkereskedelmi Főiskola [Budapest], 1997, 1. kötet, 221–3.
- Tóth 1997² = Tóth Szergej: Káromló szavak és obszcén kifejezések. In: Modern Nyelvoktatás. 1997. 4: 37–41.
- Tóth 1997³ = Tóth Szergej: К вопросу о приёмах образования русских жаргонных слов [Az orosz zsargonszavak képzésének kérdéséhez]. In: Studia Russica, XVI. Budapest, 1997. 65–74.
- Tóth 1998 = Тот Сергей: Языковые явления в советской тоталитарной системе. In: Budai 1998. 103–8.
- Tóth 2003 = Les sources abrégées du russe contemporain. In: La Langue Libérée – Etudes de socio-lexicologie, Etudes contrastives, Vol. 3. Peter Lang (Bern), 2003. 199–217.
- Tóth 2004¹ = Tóth Szergej: Gondolatok a szovjet tábori szlengről. (Terminológia, nyelvpolitika, jelenségek és példák). In: Galgóczi László – Vass László (szerk.): Stílus és anyanyelv, JGYF Kiadó, 2004. 95–102.
- Tóth 2004² = Tóth Szergej: A totalitarizmus szóteremtése. In: Tóth Szergej – Földes Csaba – Fóris Ágota (szerk.): Lexikográfiai körkép. Fasciculi Linguistici Series Lexicographica 3. Nyelvészeti Füzetek Szótársorozata, Szeged, 2004. 192–203.
- Tóth 2006 = Tóth Szergej: Egy totális diktatúra nyelve, in: Tóth Szergej: Hatalom interdiszciplináris megközelítésben, JGYF Kiadó, Szegedi Egyetemi Kiadó, 2006. 159–182.
- Trahtenberg 1908 = Трахтенберг В. Ф.: Блатная музыка (”Жаргон” тюрьмы) [Zsiványhadova (A börtönök zsargonja)]. СПб., 1–116.
- Trubina 1993 = Трубина О. Б.: Жаргонные и просторечные элементы в функции междометных высказываний [Zsargon- és prostorecsijeelemek indulatszavakból álló közlések funkciójában]. Автореф. канд. филол. наук. РАН, Ин-т русского языка, Москва.
- Truskin 1992 = Трушкин А.: Похоже, языком международного общения станет нецензурный [Úgy tűnik, hogy egy nyomdafestéket nem tűrő nyelv válik a nemzetközi kommunikáció nyelvén]. In: КП., 1992. 1 августа
- Verescsagin 1991 = Верещагин Е. Сквернояз [Szitokbeszéd]. In: Неделя. 1991. 11: 11.
- Weisskolf 1981 = Вайсколф, Я.: Блатная лира. Иерасулим, 1981. 79.
- Zselvisz 1985 = Желвис В. И.: К вопросу о национально-культурной специфике эвфемизмов и запретов инвективной лексики [Az eufemizmusok és az obszcén lexika tiltásainak nemzeti és kulturális sajátosságai]. In: Текст и культура: общее и частные проблемы. М., 1985. 133–41.

- Zselvisz 1997 = Желвис В. И.: Поле брани. Сквернословие как социальная проблема [A szitkozódás. A káromkodás mint társadalmi probléma]. Москва, 1997. 329.
- Zsirmunskij 1936 = Жирмунский В.: Национальный язык и социальные диалекты. [Nemzeti nyelv és a szociolektusok]. Ленинград, Гос. изд-во худ. лит-ры, 1936. 298.
- Zoltán 1998 = Zoltán András (szerk.) Nyelv, stílus, irodalom. Köszöntő könyv Péter Mihály 70. születésnapjára. Budapest, 1998. 555–7.

Példák lelőhelyei

- Handzinszkij = Хандзинский, Н.: Блатная поэзия. Москва, 1926.
- Hohrjakov = Хохряков, Г.: Мафия в СССР: вымыслы, домыслы, факты. In: Юность, 1989. 3:88.
- Kosztyinov = Костинов, В.: Не плакатный герой. In: Огонек, 1989. 17: 28.
- Leonov = Леонов, Размышления у Киева, Избранное, 617.
- Nyikityinszkij = Никитинский, З.Л.: Беспредел. In: Огонек, 1988. 32: 28.
- Rozsanov = Рожанов, Г.: Закон суров. In: Огонек, 1988. 41: 21.
- Ruszakov = Русаков, З.: Пуля лети. In: Junnoszty, 1988. 1: 20.
- Szolzsényicin = Солженицин А.: *Архипелаг ГУЛАГ. 1918-1956* [A Gulag szigetvilág]. *Опыт художественного исследования*. Малое собрание сочинений. т. 5-6-7. Москва, ИНКОМ-НВ, 1991. 443.

Rövidítések

- BSzE. = *Большая советская энциклопедия*. (гл. ред. Б. А. Введенский) [Nagy szovjet enciklopédia]. 2-е изд. (1949–1958)
- LingvESz. = *Лингвистический энциклопедический словарь* [Nyelvészeti enciklopédiai szótár]. Гл. ред. В. Н. Ярцева. Москва, 1990.
- RJEnc. = *Русский язык. Энциклопедия* [Az orosz nyelv. Enciklopédia]. Гл. ред. Ф. П. Филин. Москва. 1979.
- SzlVZs¹ = Словарь воровского жаргона (пособие для оперативных и следственных работников милиции). [Tolvajnyelvi szótár] Киев, 1964. In: *Козловский*, 1983, т. 17. 67–97.
- SzlVZs² = Словарь воровского жаргона (пособие для оперсостава милиции, УМЗ и следователей МООП. Рига. [Tolvajnyelvi szótár] 1967. In: *Козловский*, 1983, т. IV., 97–123.
- SzlVZs³ = Словарь воровского жаргона [Tolvajnyelvi szótár]. Пособие для оперативного состава милиции, УЧТУ и следователей Министерства внутренних дел. Баку, 1971. In: *Козловский*, 1983, т. 17. 123–55.
- SzlVZs⁴ = *Словарь воровского жаргона* [Tolvajnyelvi sztár]. ?ИЛНО–1991, [Тюмень]. 170.

- SzPSzA = *Социально-психологический и структурный анализ устной и письменной речи пролетарского и крестьянского школьника* [A proletár és paraszti származású iskolások szóbeli és írásbeli nyelvének szociálpszichológiai és strukturális elemzése]. Ставрополь, 1933. 8–27.
- SzSzRja = *Словарь современного русского литературного языка* [A mai orosz irodalmi nyelv szótára]. 2. kiadás, 1–4. тт. Москва, Русский язык, 1991–1993.
- SzZsP = *Словарь жаргона преступников* (блатная музыка) [A bűnözői zsargonszótár (vagányduma)]. Составил по новейшим данным С. М. Потапов. Москва, 1927. 196.

Hatásszándék és stílustulajdonosítás

Az agresszív kifejezésmódtól az átlagosig egy konvencionális metaforában?

1. Az *agresszió* főnév 'erőszakosság' (ÉKsz².), 'agresszív szándék, megnyilvánulás' (ÉrtSz.). Az *agresszivitás* főnév erőszakoskodás, 'erőszakos magatartás' (Bakos 1994). Az *agresszív* melléknévvel minősíthetünk olyan személyt, aki kihívóan, támadóan, erőszakosan viselkedik (ÉrtSz., Bakos 1994), továbbá jellemezhető vele a sértő, kihívó hang (Bakos 1994). Ha nyelvi megnyilatkozásokra vonatkoztatva beszélünk a fenti szavakról, akkor az agresszív megnyilvánulás, illetve a 'sértő, kihívó hang' értelmezés méltó figyelmünkre.

2. A jelentésváltozásokról és annak irányairól szólva kiindulhatunk abból, hogy a nyelv, ezen belül főként a szókészlet állandóan változik; a szójelentés szerkezete is mozgékony. Egy szó jelentését mindenekelőtt fogalmi tartalma határozza meg, tehát a szó megjelöl, felidéz valamely fogalmat (Hadrovics 1992: 64), emellett vannak a közlési funkcióban megnyilvánuló kísérő elemek: a szavak egy részében felidéződik valamely szemléletesség, értékelő, érzelmi elem, társadalmi rétegre utalás (Hadrovics uo.). Azonos (vagy csaknem azonos) fogalmat kifejező eltérő megnevezések (szinonimák) általában nem fogalmi tartalom szempontjából hordoznak figyelemre méltó többletet vagy eltérést, hanem az emocionális jelentés szempontjából (Károly 1970: 344). A jelentés érzelmi tartalma valamilyen értékelést hordoz, így az érzelmi tartalmat is hordozó szavakban ábrázoló és értékelő elem kapcsolódik össze (Péter 2005: 89). Péter Mihály (uo. 90–96) megkülönbözteti ezek között az értékelő szavaktól (*tuskó*, *számár*, *málé*, természetesen személyre vonatkoztatva, metaforikus használatban) a minősítő szavakat (*gebe*, *mázolmány*). Ez utóbbiaknak van semleges szinonimájuk: *ló* – *gebe* 'ló, rossz ló'; *festmény* – *mázolmány*: 'festmény, rossz festmény'. Az előző típus esetében nincs semleges szinonima.

Az emocionális jelentés is változhat, ez „az egész társadalom értékelő magatartásának változásával együtt járhat” (Károly uo.), s ez a változás melioratív vagy pejoratív irányú lehet (Károly 1970: 231–232, Hadrovics

1992: 310–312); azaz pozitív vagy negatív irányba tolódik el az emocionális tartalom. Pejoratív jelentésfejlődés – és egyben a fogalmi jelentés – megváltozása következett be például a *fellengzős* nyelvújítási szó jelentésszerkezetében: a 19. század első felében ’emelkedett, fenséges’ volt a jelentése, ma ’dagályos, nagyhangú’ (Károly 1970: 222). A *kacér* szó viszont eredeti jelentésében ’eretnek’, majd ’szodomita’; ebből fejlődött ki a ’buja’ jelentés. Bárczi Géza szerint (1963: 262–263) a szó jelentése már a XVIII. századra „megszelídült”, s ma már csak a magát kellett személyt minősíti melléknévi alakjában, a *kacérkodik* igének pedig kialakult egy olyan metaforikus jelentése, amely az eredetiektől teljesen eltér: ’valamivel félig-meddig komolyan foglalkozik; valamely tervvel, gondolattal’ (ÉKsz²). Itt tehát pozitív irányú jelentésfejlődés következett be, már a *kihívó*, *frivol* szinonimáknál is „szelídebb” a *kacér*, ez tehát melioratív jelentésváltozás.

A változás a túlzó kifejezéseket is érinteni szokta, idővel veszítenek erejükből. Ma már a *borzasztó*, *iszonyú*, *rettenetes*, *szörnyű* stb. szavakat mindennaposan, egészen apró kellemetlenségekre vonatkoztatva is használjuk.

3. Szólni kell a sztenderd nyelvváltozatnak más nyelvváltozatokhoz való viszonyáról is. A nyelvi sztenderd nem lezárt, nem változtathatatlan alakulat, sok évszázad alatt jön létre, és létrejötte után is változik. Amint kialakulnak, folyamatosan változnak minden társadalomban különféle viselkedési normák, öltözködési normák, etikai normák stb., úgy a beszéd milyensége is a viselkedés része, s annak normái is változnak (Tolcsvai Nagy 1998: 12). A különféle változatoknak saját normáik vannak; amint az egymás közötti érintkezés normái, az öltözködési normák stb. eltérők a különféle társadalmi rétegekben, környezetekben, szituációban, úgy a beszéddel kapcsolatos normák is mások az eltérő időben, szituációban, viszonylatban stb.

A kontextustól és a szituációtól elvonatkoztatva, egyértelműen nem lehet meghatározni, hogy egy nyelvi kifejezésmód megfelelő-e vagy nem. A beszédhelyzet, a beszédpartnerek, a beszélők, a beszédváltozatok értékelése stb. mind befolyásolja az elfogadhatóságot (Kontra 2006: 579). Tehát „a Grice-féle együttműködési alapelvben megfogalmazott koordináció nem föltétlenül zökkenőmentes, mert az interakcióban részt vevőknek megvan a saját beállítottságuk, motivációjuk” (Tolcsvai Nagy 1998: 28).

A művelt társadalmakban létezik tehát a sztenderd nyelvváltozat, mellett azonban más nyelvváltozatok is élnek; vannak helyzetek (szövegfaj-

ták), amelyekben ez a változat jelenik meg, ilyen a nyilvános megszólalás különböző helyzetekben, amint például az öltözködési normák is szituációfüggőek: nyilvános előadás tartásakor, színházban stb. más öltözködési norma él, mint például természetjárásakor vagy uszodába menéskor stb. Egyébként idővel és különböző társadalmakban ezek a normák is lazulnak.

A nyelvi kommunikáció sem csak valamely tartalomnak a közlése, hanem a beszélő és a hallgató egymáshoz való viszonyulása is, ennek és a szituációnak a figyelembevétele. Legfontosabb eleme a stílus, az a mód, ahogy közölnivalónkat a szóbeli vagy írásbeli közlés valamely területén a megfelelően kiválasztott nyelvi elemek segítségével kifejezzük, azaz a stílus a kifejezés hogyanjára, a kommunikációs helyzetnek megfelelő beszédváltozat. A stílusérték gondolati, érzelmi-hangulati, asszociációs tartalom (Szathmári 2004: 194).

Tehát a nyelvi megnyilatkozás egyúttal mindig viselkedés is.

4. Eljutottunk tehát a stílus és adekvátság kérdéséhez. Ugyanaz a beszédaktus különböző stílusban valósulhat meg.

Bizalmas: *Sokat dumáltunk a sztoriról.*

Közömbös vagy semleges: *Sokat beszélt az esetről.*

Választékos: *Nyilatkozott az eseményről.*

A szókészlet szintjén: *fal, zabál – eszik – étkezik; kuka – süketnéma – hallássérült* stb.

A stílust tehát a szinonimitás, variancia teszi lehetővé. A beszélő oldaláról célnorma, hatásszándék áll fenn, a hallgató oldaláról elvárásnorma, illetve valamilyen stílust tulajdonít a szövegnek, ugyanazt a szöveget azonos vagy eltérő stílusértékűnek tarthatják a befogadók (Tolcsvai Nagy 2006: 630), mivel az ő szociokulturális beállítottságuk, helyzetük, helyzetfelismerésük stb. más és más lehet.

5. Most rátérünk egy ige-típus, illetve egy szócsalád vizsgálatára.

A testi mozgást kifejező igék (mozdulat- és hangigék) által kifejezett cselekvés végrehajtása után nem tárgyi eredmény következik be, hanem egy mozdulat vagy egy hang valósul meg. Ezek elvont síkra kerülve sokszor igen gazdag használati kört fejlesztenek ki (Hadrovics 1992: 29).

Ezek közé tartozik a *rúg* ige is, mely az ÉrtSz. szerint első jelentésében, tárgyas használatban <Ember, állat> lábával, lábfejének vmely részével v. (ritk.) térdével hirtelen, durván üt, taszít, lök vkit, vmit: *farba rúg, hasba rúg, oldalba rúg* stb. A szó jelentésében tehát benne rejlik a 'bántalmaz, sérülést, fájdalmat okoz, durván sért, bánt' kétségtelenül agresszivitást kifejező elem. A TESz. szerint a magyarban már korán kifeje-

lódott a 'szembeszegülés, ellenállás' mozzanatra utaló átvitt értelmű használat is, egyéb átvitt értelmű használat mellett.

A *kirúg* igekötős igére az ÉrtSz. 'rúgással kiüt, kiver' jelentésben ilyen példákat hoz: *A ló ~ta a gyerek fogait – ~ta a pajtása szemét.* Tudjuk, hogy az ÉrtSz. még rendszeresen ad stílusminősítést: a szó negyedik jelentésében (átv, durva) minősítéssel így értelmezi az igét: Erőszakkal vagy büntetésképpen kitaszít, eltávolít vhonnan vkit *~ták a kocs mából, ~ták az állásából.* Ez tehát metaforikus használat, igei metafora.

Az erőszak, az agresszió tényezője tehát a szónak mind igekötő nélküli, mind igekötős alakjában is fellelhető. Minősítő szó: van semleges szinonimája.

A *kirúgták az állásából* fenti példából kiindulva nézzük meg most ennek semleges elbocsát szinonimáját, illetve az *elbocsát* szinonimáit rendezzük stilisztikai „hatásszándék” szempontjából:

választékos: *elmozdít, felment;*
semleges, közömbös: *felmond, levált, leépít, elküld, eltávolít;*
bizalmas: *szélnek ereszt, letesz, meneszt, lapátra tesz, kiteszi a szűrét, útilaput*
köt a talpára, csúszdára tesz;
durva: *kivág, kihajít, elcsap, kirúg.*

Más szempontból:

pejoratív (kakofemisztikus) kifejezések: *meneszt, kirúg, elcsap, kihajít;*
melioratív (eufemisztikus kifejezések): *felment, elenged, karcsúsít* (főként, ha valamely intézmény egészére vonatkozik).

A *kirúg* igeének 'elbocsát' értelemben vannak semleges, bizalmas, sőt választékos és melioratív szinonimái is.

A 2005-ben megjelent, bővített, átdolgozott Nyelvművelő kézisztár szerint a (Grétsy–Kemény 2005) *kirúg* igeének 'elbocsát' értelemben való használata főként a bulvárlapok címadásában gyakori. Ezt a megállapítást támasztják alá a mellékletként közölt anyag 1–20. példái. A figyelemfelhívó szerep világosan kitűnik abból, hogy a szerzők érzik a stílári különbséget a *kirúg* és szinonimái között, mivel a cikken belül más, néhol választékos szinonimát használnak (4. sz. *elmozdít*, 7. sz. *felment*) a szöveg belsejében. Ma azonban már nem ez a helyzet, sok esetben:

Néhány szövegrészlet a közelmúltból:

*Elengedték [a vizsgálati fogságból], mert ha nem, tudták, hogy **kirúgják** az egyetemről.*

(Kossuth Rádió, 2007. február 8.)

*A két rendőrt azonnal **kirúgták**.*

(Tévéhíradó, 2007. május 21.)

Mindkét mondat egyébként tárgyilagos hangvételű híryananyagban hangzott el. Egy televíziós kulturális műsorban 2007. szeptember 28-án a műsorvezető hét (!) alkalommal használta a *kirúg* igét az Operaházban bekövetkező leépítésekről szólva, az Operaház igazgatója ezzel szemben a semleges *elbocsát* igével élt az intézmény „karcsúsításával” kapcsolatban rá váró feladatokról nyilatkozva.

A szónak ilyen értelemben való használata nem új fejlemény.

Néhány erre vonatkozó szépirodalmi idézetet a Függelékben közlök, itt csak két, valóban korai példát mutatok be:

Móricz Zsigmond erőteljes, kemény prózájában is fellelhető a szereplők beszédében, tragikus élethelyzetekben, elkeseredett lelkiállapotban levő személyek megnyilatkozásaiban:

*– Mondd meg Fricinek, hogy nekem rögtön itt legyen... Velem nem fogtok ujjat húzni... Apádat **kirúgták**, mint egy kutyát, s ti így becsüljétek meg magatokat.*

(Kivilágos kivraddig. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1953. 12. 1. Első kiadása: 1926.)

Ebben a szövegrészben adekvátnak tarthatjuk a *kirúg* használatát. Bizonyára tudatos hatásszándék eredménye, amint a következő, ugyancsak elbeszélő műből való részlet is.

Az MTA Nyelvtudományi Intézetében készülő Nagyszótár szövegananyagában az első adat az ’állásából eltávolít’ jelentésű használatára 1936-ból található, Nagy Lajos Budapest nagykávéház című elbeszélésből idézi:

*Dolgozzanak! Hiszen nem lehet rendes cselédet kapni. Én minden héten **kirúgok** egyet, s ne adj Isten, hogy megfelelőt kapjak. – Hogyan, hogy **kirúgod**? Nem is mondasz fel nekik? – Nem.*

Az idézetből kitűnik a *kirúg* igének jelentése: 'durván, az emberies szokásoknak és törvényeknek nem megfelelően távolít el állásából'.

A Magyar Nemzet 2007. március 10-ei számában Roberto Ruspanti, az Udinei Tudományegyetem magyar nyelv és irodalom tanszékének professzora, Petőfi és Ady fordítója nyilatkozott a magyar kultúra védelmében, a következőképpen:

– *Először is azt tapasztaltam, hogy közvetlen környezetemben az ismerőseimet, tanárokat, irodalomtörténészeket, levéltárosokat, könyvtárosokat, egyszóval közalkalmazottakat, akikkel folyamatos kapcsolatban vagyok, minden magyarázat nélkül **kirúgták** munkahelyükről. Azért használok ezt a csúnya szót, mert ez fejezi ki legjobban az eljárást.*

A magyar kultúra olasz barátja tehát érzékeli a **kirúg** igének stílárís milyenségét, „csúnya szó”-nak minősíti, de itt helyénvalónak tartja használatát, a méltatlan eljárást minősíti vele, s egyben saját indulatát is kifejezi.

Ugyanennek a napilapnak 2007. február 10-ei számában jelent meg egy interjú Herskó Jánossal, az 1970 óta Svédországban élő kiváló magyar filmrendezővel. Nem tarthatjuk a helyzethez és a megkérdezett személyiséghez illőnek, helyénvalónak az újságíró következő kérdésfeltevését: *Az ötvenes évek elején már tanított a főiskolán, sikerei voltak. Miért **rúgták ki** mégis?* Megfelelő összhangban van-e itt a hatásszándék és a létrejövő stílushatás? (Szikszainé 2007: 110–114).

6. Hogyan felel meg tehát a hatásszándéknak, milyen stílust tulajdonít a hallgató vagy éppen az, akire vonatkozik a közlés, ha a *kirúg* igét hallja-olvassa? A különböző mentalitású befogadók ugyanazt a szöveget más és más stílustípusba sorolhatják, másként értékelik. A szó érzelmi tartalma mindig értékelést jelent, az érzelmi tartalom értékének változása jelentheti az egész nyelvet beszélő közösség értékelő magatartásának megváltozását. A túlzó kifejezések – mint láttuk – veszíthetnek erejükből. De veszít-e annak szemében, akire éppen vonatkozik?

Kérdés, hogy ez az igei metafora elvesztette-e agresszív jellegét, átlényegült-e az átlagos, esetleg semleges szférába? Vagy ennek a folyamatnak a jeleit láthatjuk már az idézett – és nem idézett, de tömegesen meglevő – példákban?

Az erős indulattól fűtött vagy éppen önironikus szövegekben nem új igénk ilyen metaforikus használata. Újdonság a tárgyilagos, nyugodt hangú szövegekben való megjelenése. Vajon – gyakorisága ellenére – múltó divatjelenségnek tarthatjuk-e, vagy megindult egy olyan fokú jelentésvál-

tozás útján, amely feledteti eredeti durvaságát, s differenciátlan használatává válva „átlagos”, semleges értékűvé válik?

Örvendetes és hasznos volna, ha a magyar társadalom viselkedéskultúrája a polgári értékek irányába lépne, ebbe a nyelvi kultúrát is beleértve, tehát e szó és más, agresszív és durva használatát (a „mosdatlan beszéd”-et) tekintve örülhetnénk, ha megmaradnának az indulatos, esetleg bizalmas közlések szavaként, megfelelő szituációban és nézőpontban. A helyénvalóságnak, az illőségnek beszédhelyzetben mérlegelhető, értékelhető voltát kell tehát az értékelésben és a minősítésben figyelembe venni (Domokosi 2007: 47).

Melléklet

Néhány példa a **kirúg** ’durván eltávolít’, majd ’állásától megfoszt’ jelentésű használatra az akadémiai nagyszótár anyagában:

1. *Bepiszkolják családi szentélyeiket, **kirúgják** feleségeiket, nem törődnek apjukkal, anyjukkal, gyermekeikkel, de szeretik az emberiséget.*

(Kosztolányi Dezső: Édes Anna. 1926. 101. l.)
’durván eltávolít’

2. *Mert ha egy év múlva megy, esetleg úgy **kirúgja** a biztosítótársaság orvosát, hogy arról koldul.*

(Molnár Ferenc: Hétágú síp. Pesti Erkölcsde. A dilettáns orvos. 1928. 103. l.)

’durván eltávolít’

3. *Csak ne vess... majd megmondom az úrnak, majd **kirúg** – pattan a szájából... Mire Joskó megint fölkacagott, s a hasát tapogatta.*

(Gelléri Andor Endre: Szoknyás inasok. Zsíroskenyér és alma. 1933. 67. l.)

’állásából, munkájából elbocsát’

4. *Megtiltom, hogy a másik inassal érintkezzél. Ha észreveszem, hogy egyetlen szót váltasz vele, ezt árulásnak veszem, és azonnal **kirúglak**. Megértetted? JÓZSI.*

(Zilahy Lajos: A szűz és a gödölye. Atheneum. Budapest. 1937. 67. l.)
’állásából, munkájából elbocsát’

5. *Ez az ember itt olyan hangon beszél velem, hogy az hallatlan. Impertinens fráter. Fehér. Na ne tessék azért mérgelődni, könyörgöm, elsején kirúgom.* (Kitárja az ajtót...)

(Békeffi László: Szerzők iskolája. Szegény Hannibál és a többiek. 23 szatíra. 1941. 23. l.)

’állásából, munkájából elbocsát’

6. *Ismerlek téged, nagy fiú vagy. Ha a bátyád nem volna előmunkás, már régen kirúgtak volna innen.*

(Veres Péter: Pályamunkások. 1951. 94. l. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest)

’állásából, munkájából elbocsát’

Irodalom

Bakos Ferenc 1994. *Idegen szavak és kifejezések kézisztára*. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Bárczi Géza 1963. *A magyar nyelv életrajza*. Gondolat Kiadó. Budapest.

Domonkosi Ágnes 2007. Az értékelés és a minősítés a nyelvművelésben. In: *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről*. Szerk. Domonkosi Ágnes – Lanstyák István – Posgay Ildikó. Gramma Nyelvi Iroda – Tinta Könyvkiadó. Budapest.

ÉKsz². 2003. *Magyar értelmező kézisztár*. Főszerkesztő Pusztai Ferenc. Akadémiai Kiadó. Budapest.

ÉrtSz. IV. 1965. *A magyar nyelv értelmező szótára*. Főszerkesztő Bárczi Géza és Országh László. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Grétsy László – Kemény Gábor 2005. *Nyelvművelő kézisztár*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.

Hadrovics László 1992. *Magyar történeti jelentéstan*. Rendszeres gyakorlati szókincsvizsgálat. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Károly Sándor 1970. *Általános és magyar jelentéstan*. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Kontra Miklós 2006. A magyarországi magyar nyelvhasználat variabilitásáról. In: *Magyar nyelv*. Főszerkesztő: Kiefer Ferenc. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Magyar szókincstár 1999. Főszerkesztő: Kiss Gábor. Tinta Könyvkiadó. Budapest.

Magyar szinonimasztár 1978. Szerkesztette: O. Nagy Gábor és Ruzsiczky Éva. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Péter Mihály 2005. *Nyelv, stílus, költői beszéd*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.

- Szathmári István 2004. *Stilisztikai lexikon*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Szikszaíné Nagy Irma 1994. *Stilisztika*. Trezor Kiadó. Budapest.
- Szikszaíné Nagy Irma 2007. *Magyar stilisztika*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. *Magyar stilisztika*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1998. A nyelvi norma. *Nyelvtud. Ért.* 144. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2003. Az alakzatok kognitív nyelvészeti megalapozása. In: *A retorikai-stilisztikai alakzatok világa*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2006. *Stilisztika. Magyar nyelv*. Főszerkesztő: Kiefer Ferenc. Akadémiai Kiadó. Budapest.

A nyelvi agresszió kifejezése a műfordításban

Az agresszió egyidős az emberiséggel, szervesen hozzátartozik a különböző szociális csoportokban élő ember magatartásához: explicit és implicit formában létezik. Megnyilvánulásának mértéke azonban igen sokféle tényezőtől függ. A történelemből jól ismertek olyan időszakok, amelyekben az erőszakos cselekmények felerősödnek – pl. az inkvizíció, a keresztes háborúk, az erőszakos gyarmatosítások, a diktatórikus társadalmi rendszerek, a koncentrációs táborok, az agresszív vallási szekták elszaporodása stb. –, és az egyéni agressziót is felerősítik. Az agressziót az emberiség élete szerves részének tekinthetjük tehát, amelynek mind explicit, mind implicit változata a testi erőszakon át a verbális agresszióig számtalan formában megnyilvánulhat (vö. Jegorova 2005).

Nyelvi vagy verbális agressciónak az agressciónak azt a típusát nevezzük, amelynek eszköze nem a fizikai erő, hanem a verbálisan megnyilvánuló tett. A nyelvi agresszió komplex vizsgálatát interdiszciplinárisan, a társadalomtudományok különböző szaktudományainak módszereivel lehet csak elvégezni. A verbális agresszió a nyelvészeti diszciplínák közül a pszicholingvisztika, valamint a szociolingvisztika tárgykörébe tartozik elsősorban, de más nyelvészeti diszciplínák vizsgálati területét is érinti, például a szemantikáét, a pragmatikáét. A pszicholingvisztika a nyelvi személyiséget vizsgálja olyan interaktív modell keretein belül, amelynek során a nyelvi magatartás megnyilvánulásai láthatóvá teszik az interakcióban részt vevő kommunikációs partnerek kölcsönös beszédtevékenységének más komponenseit is, így például a verbális és nem verbális kód működését és ezek adekvátságát, illetve kongruenciáját.

Az egyes ember nyelvi személyisége mind az intra-, mind pedig interperszonális kommunikációs folyamatokban megnyilvánul. Az egyes kommunikációs partnerek beszédtevékenységének egyedi sajátosságai azonban a legérzékenlőbbben azokban a verbális kommunikációs szituációkban nyilvánulnak meg, amelyek pszichológiai feszültséget is magukban hordoznak, tehát elsősorban kommunikációs konfliktushelyzetekben. Vannak azonban olyan, nemcsak kommunikációs konfliktushelyzetekben megnyilvánuló agresszív egyéni nyelvi megnyilvánulások is, amelyek a

kollektív társadalmi tudatban élő nyelvi mintától való tudatos eltérés következményei (vö. Kotova 2005). Ilyen megnyilvánulásokat elsősorban az iskolázatlan vagy alacsony műveltségi szintű, valamint a különböző szubkultúrákhoz tartozó emberek között találhatunk elsősorban. A 20. század 80-as éveitől kezdve erőteljesebben érzékelhető – és az 1989-es rendszerváltás utáni időszakban ez a folyamat még jobban felerősödött –, hogy a műveltebb nyelvhasználó is alkalmaz durvább, nem sztenderd nyelvi elemeket a közléseiben. Olyanokat, amelyeket korábban csak bizonyos kommunikációs helyzetekben alkalmazott, elsősorban erős indulatok levezetésére. A nyelvi agresszió szinte korlátlanul jelen van a mindennapi nyelvhasználatban. De nyugodtan mondhatjuk, hogy világszerte terjed nemcsak az implicit, hanem az explicit verbális agresszió is, és ma már nemcsak a szubkulturális csoportokat jellemzi. Péter Mihály a következőképpen ítéli meg a nyelvhasználati magatartást a rendszerváltás utáni Magyarországon: „Valóságos stiláris „gátszakadásnak” lehettünk tanúi: megintogtak a nyilvános beszéd normái, és a normán kívüli, illetve aluli nyelvi elemek (beleértve a korábban nyomdafestéket nem tűrőnek minősítetteket is) nagy számban hatoltak be az írott és az elektronikus sajtó, a szépirodalom, a filmek és színházi előadások nyelvhasználatába.” (Péter 2002) Meg kell állapítanom, hogy ugyanez vonatkozik az orosz nyelvre is. A *Русский Фонд* – az Orosz Alapítvány – az orosz kultúra terjesztését, megőrzését, az orosz nyelv állapotának leírását és javítását tűzte ki célul. 2007 az orosz nyelv éve volt, s ennek keretében indította meg az alapítvány a *Русский мир* (Orosz világ) című internetes folyóiratot is, amelynek nulladik száma 2007 novemberében került fel az internetre. Natalija Akulenko (2007) cikkéből idézem az orosz nyelv mai állapotának leírására vonatkozó következő részt:

Современный период развития нашего общества характеризуется резким падением грамотности, расшатыванием нормы, значительным уменьшением объема словаря «среднего человека», примитивизмом и неточностью в выражении мыслей, оскудением и обезличением речевых средств выразительности, антигуманным, агрессивным стилем как межличностной, так и публичной коммуникации, возрастающей частотностью неадекватного речевого поведения в той или иной ситуации. (Társadalmunk fejlődésének mai szakaszát a műveltség erős visszaesése, a nyelvi norma megingása, az „átlagember” szókincsének jelentős mértékű csökkenése, a gondolatok kifejezésének primitívsége és pontatlansága, a nyelvi kifejezőkészség primitívsége és pontatlansága, elszegényedése és elszemélytelenedése

jellemzi, amely a személyközi és a nyilvános kommunikációban egyaránt megnyilvánul, ugyanígy a növekvő antihumanista és agresszív stílus, valamint az egyes kommunikációs szituációkban megnyilvánuló inadekvát nyelvi magatartás.)

[...] Многие лингвисты с тревогой пишут об англоязычной языковой интервенции. Варваризация русской речи настолько очевидна, что, протестуя против засорения языка заимствованиями, его с иронией называют интеррусским языком или англо-русским сленгом (русанглом), а коммуникативно не оправданные заимствованные элементы или искусственно созданные иноязычные подоби́я — «холуизмами», ибо в таком употреблении ощущается недостаток национального самоуважения. (Sok nyelvész nyugtalanít az angol nyelvi interferencia. Az orosz nyelv barbarizálódása olyannyira nyilvánvaló, hogy az orosz nyelvet, az idegen átvételekkel való szennyezése ellen tiltakozva, ironikusan „inter-orosznak vagy angol-orosz szlengnek” nevezik (ruszangl), a kommunikatív nem igazolt nyelvi kölcsönzéseket vagy a mesterségesen, idegen mintára alkotott nyelvi kifejezéseket pedig „szolgalelkűségnek”, amelyben a nemzeti öntisztelt hiánya érződik.)

A pszicholingvisztikában a kutatók nagy része nemcsak azokat a szövegeket sorolja az agresszív nyelvi textusok közé, amelyek fenyegetést, sértést tartalmaznak – explicit vagy implicit formában –, hanem olyan szövegeket is, amelyek erőszakos cselekmények leírását tartalmazzák. Ezek között a következőket kell kiemelniük:

1. Az erőszakos cselekvés részletes bemutatása, valamint az erőszak tárgyának érzéseit leíró szöveg;
2. Olyan lexémák alkalmazása, amelyek a kollektív tudatban szemantikailag agresszív cselekményekhez kötődnek;
3. Olyan, a sztenderdben semleges stílusértékű nyelvi elemek alkalmazása, amelyekhez az adott kontextusban agresszív konnotáció kapcsolódik;
4. A verbális elemekhez kapcsolódó, elsősorban vizuális tartalmú non-verbális nyelvi elemek stb. (vö. még Jegorova 2005, Kotova 2005).

Dolgozatomban a Viszockij-dalok és magyar szövegvariánsaik összehasonlító vizsgálatakor az itt felsorolt szempontok közül a szlengnyelvi elemekhez közvetlenül kapcsolható első három szempontot vizsgálom.

A **szleng** fogalmának értelmezése nem egységes a szakirodalomban, több nyelvész is nyelvi devianciának, a sztenderdtől való elhajlásnak tartja, elsősorban a kevésbé művelt társadalmi csoportok nyelvhasználatára

jellemző, többnyire argó és tolvajnyelvi elemekkel társított nyelvi produktumnak. A következőkben felsorolok néhány olyan definíciót, amelyek jól érzékeltetik a szleng értékelésének változását is az elmúlt néhány évtizedben.

1. „...szlengen értjük azokat a többnyire kérészéletű új szavakat vagy régi szavaknak azokat az új jelentésváltozatait, melyeket a hétköznapi élőbeszéd a tréfás hangulat keltése, vagy a kifejezés színességének fokozása, vagy az újszerűvel való játék öröme vagy a nyomaték kedvéért használ. Az angol nyelvű munkák egy része a szlenget elsősorban **stíláriis nyelvi rétegnak** tekinti” (Ország 1966: 361).

2. Robert L. Chapman (1988) megállapítása szerint a szleng a szubkultúrák sajátos nyelvhasználata. Chapman a szlenget **elsődleges** és **másodlagos** szlengre osztja fel. Az elsődleges szleng az azt kialakító és felhasználó szubkultúra tagjainak eredeti beszéde, mely olyannyira természetes használói számára, hogy nélküle beszélni sem tudnának. A másodlagos szleng a felhasználó számára csak egyfajta játék, amelyben azt érzékelteti, hogy ő egy adott szubkultúra tagja, pl. bűnöző, kocsmatag, stb. A másodlagos szleng inkább stilisztikai választás eredménye, mint egy csoporttal való azonosulásé, a látszólagos azonosulás pedig többnyire csupán a többségi társadalomtól való időleges elkülönülés kifejezése.

3. Peter Trudgill megállapítja, hogy a szleng „a nagyon informális vagy kollokvialis stílusváltozathoz társított szókészlet.” (Trudgill 1997: 73, ford. Sándor Klára).

4. Jelisztratov szerint: „A szóalkotás egy módját, a szavak, kifejezések és szövegek keletkezésének a rendszerét tekintjük szlengnek, a poétikai művészet eljárásainak rendszerét, röviden, a poétikát, annak egy válfaját” (Jelisztratov 1998, ford. Fenyvesi István, internetes forrás).

5. „... a szleng nyelvi univerzálé. [...] Ennek megfelelően a szleng minden beszélt nyelvnek minden korszakában jelen van. (vö. Kis 2007, internetes forrás).

6. A szleng egyfajta viselkedésmód, humorral, iróniával fűszerezve, amely egy adott kor sajátos emblémája, s így visszaadja egy-egy időszak hangulatát.

7. Végezetül, de korántsem a kérdéskör lezárásaképpen, csak a téma szerteágazóságát és mélységét érzékeltetendő az orosz szleng Fenyvesi István által megfogalmazott definícióját ismertetem:

„Az orosz szleng – értelmezésemben – a fesztelenség magas fokán álló szókincs, a nonstandard szférához tartozik, s olyan megváltoztatott, átértelmezett, illetve újonnan gyártott szavakból és kifejezésekből áll, ame-

lyeket gyakran az utca nyelvéből, a városi prosztorecsijéből (kb. az igénytelen, műveletlen nagyvárosi nyelvhasználat – az én megjegyzésem L. J.), az argóból, a zsargonokból és más nyelvi elemekből is merít. Kifejezőeszközei közé előszeretettel építi be a durvább vagy éppen obszcén szavakat is. A szlenghez sorolhatók azok az értelmező szótárba még fel nem vett szavak is, amelyek a társalgási nyelvben már polgárjogot nyertek. A szleng a friss, expresszív, gyakran kritikai élű, ironikus kifejezéseket keresi. Szókincse állandóan változik, bár legéletképesebb szavai idővel a normatív szótárba is bekerülnek.” (Fenyvesi 2001: 6)

A szleng és műfordítás kapcsolata

A szleng és a műfordítás kapcsolata bonyolult viszonyrendszert feltételez. Szleng szöveget nehéz idegen nyelvre fordítani. A műfordítónak tökéletesen ismernie kell az eredeti mű kulturális hátterét, a mű keletkezési korának sztenderd nyelvhasználatát. Tisztában kell lennie továbbá a mű szereplőinek nyelvhasználatával, a szleng használóinak életstílusával, értékrendjével stb. De ugyanilyen jól kell ismernie a célnyelvi befogadók nyelvhasználati sajátosságait, értékrendjét, a kettőt pedig tökéletesen össze kell tudnia hangolni. Ha a fordító nem ismeri tökéletesen a forrásnyelvi és a célnyelvi szleng használóinak szociokulturális jellemzőit, akkor nem tudja létrehozni az eredeti mű adekvát célnyelvi szövegvariánsát.

Örök kérdése mind az általános fordításelméletnek, mind pedig a műfordítás-elméletnek, hogy a különböző kultúrák egymástól eltérő társadalmi rétegeinek nyelvi elemeiből létrehozott egyedi forrásnyelvi szövegproduktumot vissza lehet-e adni a célnyelven úgy, hogy az eredetivel mind jelentésében, mind pedig hatásában azonos értékű szövegvariáns keletkezzen. Különösen nehéz ennek a kérdésnek a megválaszolása a tájnyelvi és szleng elemek esetében. Minden nyelvben vannak nehezen visszaadható vagy nem fordítandó elemek, amelyeket kulturális reáliáknak neveznek a szakirodalomban. Véleményem szerint a szlengnyelvi elemek is ezek közé tartoznak.

A Viszockij-dalok szleng elemeinek magyar megfelelői

Vlagyimir Viszockij, a tragikus sorsú „bárd”, ahogyan Szovjetunió-, ill. Oroszországszerte, de a világ több országában is megismerhették rajongói és ellenfelei egyaránt, 2008-ban lenne 70 éves. Első dala 1960-ban született. Több mint hatszáz vers-, illetve dalszöveget írt, ezeknek többségét maga zenésítette meg és énekelte el klubokban, színházakban, szabad-

téren, utcán, lakásokban. Szövegei, dallamai ún. utcai dalok. Fő témája és élménye a szabadság, amely nála a **воля** 'függetlenség, szabadság, szabad akarat' jelentésű szó értelmében használatos.

Szilágyi Ákos találóan jellemzi Viszockij dalainak műfaji hovatartozását: **utcadalok**. Ezek a dalok nem szövegversek, hanem városi folklórműfajok. Dallamhoz, hangszerkísérethez kötöttek, ezért elsősorban a hatásuk volt a fontos keletkezésük idejében is, és fontos ma is. Így a műfordítónak a szleng nyelvi eszközein kívül az eredeti szövegek hatását is vissza kellene adnia a célnyelven, ami nehéz azért is, mert az orosz szövegek különböző változatokban terjedtek, bár Viszockij lejegyezte ezeket a szöveget, de a különböző szociális körökben terjedő változataik különböztek egymástól, bár hatásuk ugyanaz maradt (vö. Szilágyi 2003).

A Viszockij-szövegek és magyar fordításaik egybevetésekor az elemzőnek is figyelembe kell vennie:

- az eredeti orosz szlengnyelvi elemek a kontextuális jelentését,
- a magyar fordításokban létrehozott megfelelőjüket,
- az orosz szöveg keletkezése és a műfordítás ideje között eltelt (majd fél évszázadnyi) időkülönbséget,
- az orosz és a magyar szleng közötti szociokulturális különbségeket stb.

A szleng nagyon gyorsan változik, és az a kifejezés, szövegrészlet vagy maga az egész szöveg, amely az eredeti mű keletkezésekor az anyanyelvi befogadók egyes csoportjai számára természetes és érthető volt, nem biztos, hogy a mai anyanyelvi befogadók számára is az. Valószínűsíthető, hogy már elvesztette eredeti jelentésének egy részét, mivel megváltozott az a társadalmi háttér, amelyben született. Ha pedig még ma is érthető, akkor is módosult a szöveg jelentése a későbbi forrásnyelvi befogadók jelentéstulajdonításának következtében. Az adott szöveget alkotó szlengnyelvi elemek jelentésváltozásai mind a fordítót mint befogadót, mind pedig a feltételezett célnyelvi befogadókat egyaránt egyaránt érintik.

Dolgozatomban két Viszockij-szöveget választottam ki elemzés céljából. Mindkettőt a kiváló költő-műfordító, Erdélyi Z. János ültette át magyar nyelvre.

ЗЭКА Васильев и Петров ЗЭКА (1962) cím magyar változata: *Vasziljev s Petrov, a két elítélt* (Erdélyi 2007).

(1) A **ЗЭКА** mozaikszó az orosz szlengszótár szerint lágernyelvi kifejezés, 'elítélt, magánzó, tigrisruhás, zebra' jelentésben szerepel az orosz szlengben. „Eredetileg a Fehér-tengert a Balti-tengerrel összekötő csator-

na építésén (1931–34) a „заклученный каналармеец” rövidítése (tkp. fegyenc csatornaépítő) rövidítése, akkor még a ’зк’ betűket az elítéltek a hátukon is hordták’ (Fenyvesi 2001: 168). A címet a fordító szó szerint adja vissza, de a magyar olvasó az eredeti jelentés nem minden komponensét érti, mivel nem ismeri pontosan a nyelvi kifejezések szociokulturális háttérét. A benne rejlő implicit agresszió azonban jól érzékelhető a szavak szemantikai jelentéséből.

(2) *Сгорели мы по недоразумению.*

*Он за **расстрату** сел, а я – за Ксению,*

Szó szerinti fordításban:

’Tévedésből **buktunk le**.

’Ő sikkasztásért ült, én pedig Kszéniaért!’

*Csak tévedés, hogy mind a kettőnk **lebukott**,*

*ő **síbolt**, én meg Xéniaért **rothadok**, – (Erdélyi)*

Erdélyi Z. János az eredeti szövegnél durvább célnyelvi változatot hozott létre. Az orosz sztenderdben a *сгореть* ige ’ég, leég, kiég’ jelentésben ismert, a szlengben ’rendőrkezésre kerül, lebukik’. A *расстрата* szó ’sikkasztás’ jelentésben használatos az orosz sztenderdben. A műfordító a magyar szövegváltozatban német eredetű jövevényszót használ szlengszóként, ezáltal erősíti a forrásnyelvi szöveg szleng hatását:

(3) *Она кричала и сопротивлялася.*

’Ő kiabált és ellenállt.’

*A **csaj rinyált** és ellenkezett velem. (Erdélyi)*

A *csaj* és a *rinyál* szavak is betoldások a célnyelvi szövegvariánsban, ugyanis az orosz szövegben a kiemelt helyeken sztenderd szavak vannak. A *csaj* szó az e. sz. 3. személyű nőnemű személyes névmás, az *она* magyar megfelelője helyett áll az orosz szövegben. Az eredeti szövegben sztenderd nyelvváltozathoz tartozó szavak szerepelnek, amelyeket Erdélyi magyar szlengnyelvi szinonimákkal vált át. Ezzel a lexikai cserével az orosz szövegben megnyilvánuló mérsékeltebb verbális agressziót erősíti a magyar változatban.

Ugyanezt az eljárást követi a fordító az alábbi példákban is (4), (5):

(4) *Нас каждый день мордуют уголовники,*
'Minden nap **kínoznak** bennünket a **bűnözők**'
*Folyton **szadiznak** minket a **szemét stricik**, (Erdélyi)*

A humoros hatást kitűnően, az eredetivel adekvát módon adja vissza a fordító:

(5) *И главный врач **зовет** к себе **в любовники**.*
'A főorvos **szeretőnek hív** magához.'
*a fődoki meg köztünk **keres új pipit**. (Erdélyi)*

*Я женицин не бил семнадцать лет. Tizenhét évemig nem vágtam
pofoz nőt (Erdélyi Z. János ford. 2003)*

Viszockij mindegyik szövege a Chapman által másodlagos szlengnek nevezett nyelvi megnyilvánulás. A szöveg verbális agressziója a szociálisan szorongatott helyzetben lévő egyén egy lehetséges alternatív válasza, amely az individuum számára is nehezen érthető és magyarázható viselkedési forma. Célja a megvetett hatalomtól, valamint a rettegettségben tartott, elfogadásra és alázatra kényszerített többségtől való szándékos elfordulás: „A személyes lét korlátokat nem ismerő agresszivitása nem eszmei, morális értékek védelmében, hanem az önfegyelem hiányának következményeként, a vallomásos én önmaga számára is érthetetlen, megvetett viselkedési alternatívájaként jelenik meg.” (Cs. Jónás 2007: 54)

Az alábbi szövegrészben a fordító a betoldott nyelvi elemek szemantikai jelentései révén a forrásnyelvinél durvább kontextust alkotott:

(6) *моя улыбалась **шалава***
'mosolygott a kurvám'
riszálta kurvácskám a seggét (Erdélyi)

A következő (8) példában a fordító szintén erősíti a forrásnyelvi szöveg szlengsíkját, az eredetnél durvább szinonimákat választva a kiemelt forrásnyelvi szövegelemek célnyelvi variánsaiként.

(7) *Я Славку вчера **удавил**, –*
*Сегодня же, **касатка**,*
*тебя **удаблю** для порядка!*

Szó szerinti fordításban:

'Tegnap Szlávkanak **bemostam** egyet, –'

Ma meg, csajszi kám
a rend kedvéért neked **mosok be!**
*Szláv kádnak tegnap én szétrúgtam a tökét –
ma meg, **csibém**,
Téged tanítalak fürgé táncra.* (Erdélyi)

A következő idézetben a fordító ismét erősíti a szlengsíkot:

(8) *Я ей основательно врезал.
С тех пор все **шалавы** боятся меня.*

Szó szerint:

'Alaposan behúztam neki.
Azóta minden **cafka** fél tőlem
*Lekentem pár flammóst a **tyúknak**.
Azóta minden **tojó** tőlem **sztremál**.* (Erdélyi)

A semleges stílusminősítésű nőnemű személyes névmás helyett a fordító a szlengnyelvi *tyúk* szinonimát választotta, az eredeti 'kurva' jelentésű alvilági szlengelem helyett pedig a szintén humoros hatású, de kevésbé durva minősítésű *tojó* szlengszót. A szöveg szlengsíkját erősítendő az eredeti sztenderd *боятся* 'félnek' ige helyett a magyar szláv eredetű szlengnyelvi *sztremál* igét toldotta be Erdélyi a magyar szövegvariánsba.

Amint a fent elemzett Viszockij-szövegek és magyar szövegvariánsaik szlengemeinek egybevetésekor láttuk, Viszockij szövegében is, a fordító szövegvariánsában is a szleng egyfajta viselkedés megnyilvánulása, illetve annak imitációja. A szlengben megnyilvánuló nyelvi agresszió az egyén számára nemcsak azonosulás egy adott szubkultúrával, hanem számára mintegy a lelki egyensúly fenntartására is szolgál azáltal, hogy elhatárolja magát az adott kor társadalmi magatartási normájától. A diktatorikus szovjet társadalommal szembe forduló szubkulturális csoportokkal vállalt azonosság Viszockijnál tudatosan vállalt szerep, ezt tükrözi önsorsrontó életmódja is, amely szintén rendkívüli hatással volt az emberek nagy részére. Dalaiban elsősorban az tetszett az orosz és más nyelvű, kultúrájú embereknek is, hogy ki merte mondani mindazt, amit mások nem, vállalva a diktatúra megvetését, az üldözést is. A nyelvi durvaság az ő költészetében stilisztikai választás eredménye, valamint szerepjáték is véleményem szerint. A fizikai durvaság leírása, a verbális tett a valóságban fizikailag véghez nem vitt durva cselekvés helyettesítője, mint aho-

gyan ősidők óta a profán szavak, átkok, szidalmak is ezt a funkciót töltik be a különböző emberi kultúrákban (vö. Galgóczy 2007).

Összegzés. A fordítások értékelése

A szleng fordítása nehéz feladat. Ha a fordíthatóság-fordíthatatlanság problémáját John Catford nyomán oppozícióként értelmezzük, akkor a szleng elemeket – a neologizmusokhoz hasonlóan – lefordíthatatlannak kellene tartanunk. A fordításelméleti szakirodalomban Catford vezeti be az említett oppozíciót, de megjegyzi, hogy nem poláris az ellentét a két kategória között. Inkább könnyebben és nehezebben lefordítható szövegrészekről kell beszélnünk (vö. Catford 1965: 93; Albert 2003: 38). Mivel azonban minden szöveg fordítása nem langue-, hanem diskurzusszinten zajlik, a konkrét kontextusok függvényében a fordíthatatlanság feloldható. Vannak ugyan könnyebben és nehezebben fordítható szövegek és szövegrészek, de diskurzusszinten, az egyes kommunikációs helyzetekben létrejött szövegek szintjén lefordíthatók. A szlengnyelvi elemek fordítása a nehezebben fordítható kategóriába tartozik, és a forrásnyelvi és célnyelvi szövegvariánsok megfeleltetése sok tényező együtthatasától függ.

A Viszockij-szövegek kiemelt részeit egybevetve azokat a nyelvi kifejezéseket vizsgáltam, amelyek:

- a) eltérnek a Viszockij-korabeli orosz nyelvi sztenderdtől;
- b) a kollektív nyelvi tudatban szemantikailag agresszív cselekményekhez kötődő lexémák;
- c) olyan szlengnyelvi, a sztenderdben semleges stílusértékű nyelvi elemek, amelyekhez az adott kontextusban agresszív konnotáció kapcsolódik.

A magyar fordításokat az orosz eredeti szövegekkel egybevetve azt állapíthatjuk meg, hogy a fordító a forrásnyelvi szöveg egyes elemeinek durvább célnyelvi elemekkel való helyettesítéséhez folyamodott. A célnyelvi szövegben betoldásokat, a forrásnyelvben nem szereplő szlengelemeket is alkalmazott, és élt az ún. explicitáció módszerével is, ugyanis a célnyelvi szöveg kifejtettebb a forrásnyelvinél. Az orosz szlengelemek és magyar változataik eltérésének több oka is lehetséges. Az okok között a két kultúra eltérései mellett a szövegek keletkezése óta eltelt idő is fontos szerepet kap. A Viszockij-szövegek keletkezése óta eltelt időben folyamatosan, különösen pedig a mindkét országban az 1989-es évvel mint határkövel jelzett társadalmi változás óta eltelt időben

felderősödött a nyelvet használók nyelvi magatartásának durvulási folyamata. Ezt erőteljesen tükrözik a magyar szövegváltozatok is.

Felhasznált irodalom

- Akulenko, Natalija 2007. *Культура речи как стабилизирующий общественный фактор. Языковая ситуация.*
Interneten: <http://www.ruskiymir.ru/ru/magazine/042007/?id4=41&i4=2>
Megjelenítési ideje: 2007. november 3.
- Chapman, Robert L. 1988. *What Is Slang?* In: *A New Dictionary of American.* Abridged Edition. London, Pan Books, XI–XVII. Fordította: Várnai Judit Szilvia.
Interneten:
http://mnytud.arts.unideb.hu/szleng/szl_kut/03miaszl/25chapma.doc Megjelenítési ideje: 2007. okt. 10.
- Fenyvesi István 2001. *Orosz–magyar és magyar–orosz szlengszótár.* Syca Kiadó. Budapest.
- Galgóczy László 2005. *...csélcsep és mintegy trágár beszédek... A nyelvi agresszió diakron formái a magyarban.* A Mindentudás Egyeteme Szegeden.
Interneten:
<http://www.szeged.net/index.php?option=content&task=view&id=51731&Itemid=99> Megjelenítése: 2007. október 30.
- Jelisztratov, Vlagyimir 1997. *Szleng és kultúra.* Szlengkutatás 2. Sorozatszerkesztő Kis Tamás. Fordította: Fenyvesi István.
Interneten: <http://mek.oszk.hu/01700/01712> Megjelenítésének ideje: 2007. október 15.
- Cs. Jónás Erzsébet 2007. A nyelvhasználat fordításstilisztikai vonzatai. In: *Nyelvelmélet – Nyelvhasználat. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához* 74. Szerk. Gecső Tamás – Sárdi Csilla. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár, Tinta Könyvkiadó, Budapest. 54–60.
- Kis Tamás 1997. *Szempontok és adalékok a magyar szleng kutatásához.* In: *A szlengkutatás útjai és lehetőségei.* Szerk. Kis Tamás. Szlengkutatás 1. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 237–293.
Interneten. <http://nevarchivum.klte.hu/szleng/tanulmanyok/hun-sl.htm>
Megjelenítési ideje: 2007. 10. 20.
- Kis Tamás 2007. *A szleng fogalmáról.* A Hét 2004. december 16. Interneten:
<http://ahet.ro/dossziek/tortenelem--tarsadalomtudomany/a-szleng-fogalmarol-1308-101.html> Megjelenítési ideje: 2007. október 20.
- Jegorova, D. 2005. *Феномен агрессии*
Interneten: http://zyrtel.narod.ru/print/3_agressia_poln_print.htm Megjelenítési ideje: 2007. október 30.

- Kotova, T. G. 2005. *Имплитная агрессия и способы её выражения*. XXXIV Международная филологическая конференция. Ст-Петербург. Университет. Interneten: <http://conf.phil.spbu.ru/Archives/book/2005/15/kotova.pdf> Megjelenítési ideje: 2007. november 3.
- Országh László 1966. *A mai angol szótáriródalom*. In: Szótártani tanulmányok. Szerk. Országh László. Budapest. 341–67.
- Péter Mihály 2002. *Alkalomhoz illően beszélni*. In: Népszabadság 2002. május 8. Interneten: <http://nevarchivum.klte.hu/szleng/egyeb/peterism.htm> megjelenítési ideje: 2007. október 10.
- Szilágyi Ákos 2003. *Az igazi Viszockij*. Élet és Irodalom. 47. évf. 45. sz.
- Trudgill, Peter 1997. *Bevezetés a nyelv és a társadalom tanulmányozásába*. JGYTF Kiadó. Szeged. Fordította Sándor Klára.

Az elemzett dalszövegek forrásai

- Erdélyi Z. János 2007. Viszockij dalainak fordításai. Kézirat.
- Viczai Péter (szerk.) 2003. *Tilalmakat szegve. Vlagyimir Viszockij versei és dalai*. Hanga Kiadó és Új mandátum Kiadó. Budapest.
- Viszockij, Vlagyimir eredeti szövegeinek internetes forrása: www.kulichki.ru

A dolgozatban elemzett dalok szövegei

Владимир Высоцкий: ЗЭКА Васильев и Петров ЗЭКА

Сгорели мы по недоразумению –
Он за растрату сел, а я – за Ксению, –
У нас любовь была, но мы расстались:
Она кричала и сопротивляясь.

На нас двоих нагрянула ЧК,
И вот теперь мы оба с ним зэка
Зэка Васильев и Петров зэка.

А в лагерях – не жизнь, а темень-тьмушая:
Кругом майданщики, кругом домушники,
Кругом ужасное к нам отношение
И очень странные поползновения.
Ну и начальству наплевать – за что и как, –

Мы для начальства – те же самые зэка –
Зэка Васильев и Петров зэка.

И вот решили мы – бежать нам хочется,
Не то все это очень плохо кончится:
Нас каждый день мордуют уголовники,
И главный врач зовет к себе в любовники.

И вот – в бега решили мы, ну и пока
Мы оставались все теми же зэка –
Зэка Васильев и Петров зэка.

Четыре года мы побег готовили –
Харчей три тонны мы наэкономили,
И нам с собою даже дал половничек
Один ужасно милый уголовничек.

И вот ушли мы с ним в руке рука, –
Рукоплескали нашей дерзости зэка
Зэка Петрову, Васильеву зэка.

И вот – по тундре мы, как сиротиночки, –
Не по дороге всё, а по тропиночке.
Куда мы шли – в Москву или в Монголию, –
Он знать не знал, паскуда, я – тем более.

Я доказал ему, что запад – где закат,
Но было поздно: нас зацапала ЧК –
Зэка Петрова, Васильева зэка.

Потом – приказ про нашего полковника:
Что он поймал двух крупных уголовников, –
Ему за нас – и деньги, и два ордена,
А он от радости всё бил по морде нас.

Нам после этого прибавили срока,
И вот теперь мы – те же самые зэка –
Зэка Васильев и Петров зэка.

(1962)

Vasziljev s Petrov, a két elítelt

Csak tévedés, hogy mind a kettőnk lebukott,
ő síbolt, én meg Xéniáért rothadok, –
szétvált utunk, bár dúlt köztünk a szerelem,
a csaj rinyált és ellenkezett velem.

A cseka mindkettőnket gyorsan tetten ért,
így lett belőlünk zebracsíkos elítelt –
Vasziljev s Petrov, a két elítelt.

A táborban az élet alig élhető.
csupa zsebes, csaló, tolvaj, betörő;
a bánásmód galád, kivillant ez hamar:
mindenki furcsán mást csinált és mást akart.

A főnökségnek tök mindegy, hogyan s miért, –
szemükben nem vagyunk mi több, csak elítelt.
Vasziljev s Petrov, a két elítelt.

Hát úgy döntöttünk, dobbantunk, amint lehet,
nehogy rossz véget érjen a „hadművelet”.
Folyton szadiznak minket a szemét stricik,
a fődoki meg köztünk keres új pipit.

A szökés mellett döntöttünk tehát, de még
maradunk addig ugyanaz az elítelt:
Vasziljev s Petrov, a két elítelt.

Négy hosszú évig érlelődött a szökés,
begyűjtöttünk vagy három tonna tápot, és
merőkanál is társult hozzá, mesteri,
egy bűnözőtől, ki a virtust tiszteli.

S mi, két haver, le is falcoltunk, mint a gép –
megtapsolt érte mind a többi elítelt –
Vasziljev s Petrov, a két elítelt.

És mint az árvák, át a tundrán úttalan, –
vagy szűk ösvények kanyarogtak untalan.
Mongóliát vagy Moszkvát vettük célba tán?
Jól tudtam én – nem úgy az én hű pajtikám.

Nyugat az, mondtam, hol a nap nyugodni tér...
De ránk csapott a cseka, s lettünk mint előbb,
Vasziljev s Petrov, a két elítélt.

Parancsnokunk magas kitüntetést kapott,
hogy elfogott két közveszélyes alakot, –
két plecsnit s némi pénzt, mely ki volt tűzve ránk,
és örömében szétpofozta a pofánk.

Az éveinket megemelték – ennyiért;
s lettünk ismét ugyanaz az elítélt:
Vasziljev s Petrov, a két elítélt.
(Fordította: Erdélyi Z. János, 2007)

Женщин я не бил до семнадцати лет

Женщин я не бил до семнадцати лет –
В семнадцать ударил впервые, –
С тех пор на меня просто удержу нет:
Направо-налево
я им раздаю "чаевые".

Но как же случилось, что интеллигент,
Противник насилия в быте,
Так низко упал я – и в этот момент,
Ну если хотите,
себя оскорбил мордобитьем?

А было все так: я ей не изменил
За три дня ни разу, признаться, –
Да что говорить - я духи ей купил! –
Французские, братцы,
За тридцать четыре семнадцать.

Но был у нее продавец из "ТЭЖЕ" –
Его звали Голубев Слава, –
Он эти духи подарил ей уже, –
Налево-направо
моя улыбалась шалава.

Я был молодой, и я вспыльчивый был –
Претензии выложил кратко –
Сказал ей: "Я Славку вчера удавил, –
Сегодня ж, касатка,
тебя удавлю для порядка!"

Я с дрожью в руках подошел к ней впритык,
Зубами стуча "Марсельезу", –
К гортани присох непослушный язык –
И справа, и слева
я ей основательно врезал.

С тех пор все шалавы боятся меня –
И это мне больно, ей-богу!
Поэтому я – не проходит и дня –
Бью больно и долго, –
но всех не побьешь – их ведь много.

(1963)

Tizenhét évemig nem vágtam nőt pofon

Tizenhét évemig nem vágtam nőt pofon –
Először akkortájt ütöttem.
Fékezni magamat azóta sem tudom:
Jobbra is – balra is
„Borravalót” osztok köröttem.

Hogy is történt, hogy én, intelligens, precíz –
Ki erőszakkal sose támadt –
Ily mélyre süllyedék, hogy épp e percben is...
Akarjátok netán,
Hogy magam verjem be a számat?

Pedig hát így esett: én nem csaltam meg őt
Három napig egyszer se, frankó!
Kölnit vettem neki – hogy legyek érthetőbb? –
Barátom, franciát:
Harmincnégy rubel s némi apró.

Tartott más hapsit is, egy TÉZSÉ-eladót –
Golubjov Szláva, így nevezték –,
Korábban tőle már ilyen kölnit kapott.
Jobbra is – balra is
Riszálta kurvácskám a seggét.

Még ifjú voltam, és lobbant a vér, sötét
Kedvvel kiböktem, mi az ábra:
„Szlávkádnak tegnap én szétrúgtam a tökét” –
Mondtam – „ma meg, csibém,
Téged tanítlak fürge táncra.”

Kezem rángott, amint testem testéhez ért,
Fogaim „Marseilles”-t doboltak –
Gégém szorongva nyúlt kiszáradt nyelvemért,
Jobbról is – balról is
Lekentem pár flammóst a tyúknak.

Azóta mindegyik tojó tőlem sztemál –
S ez fáj nekem, az Isten tudja!
Ezért ütök sokat, s nem számít, hogyha fáj –
Nap úgy nem múlhat el –
Mégse győzöm – túl sok a buksza.

Fordította: Erdélyi Z. János, 2003

Spiczéné Bukovszki Edit

Agresszió a világban – agresszió az irodalmi fordításban?

A hagyományos ekvivalenciaelméleten alapuló fordításértelmezés mellett napjainkban mindinkább teret nyer a fordítás új szempontú megközelítése, amely a fordított szöveg posztmodern irodalmi diskurzusba való beillesztésének módzatait vizsgálja. A fordítás nem pusztán nyelvi-nyelvészeti kompetenciát igénylő transzformációként válik a kutatás tárgyává, hanem mint intertextualitás alakzat, amely önálló jogon kér helyet magának az irodalmi kánonban. A fordítás felfogható az eredeti szöveg átírásának, utánezésének, metaforának, de esetleg autonóm szövegnek is. (Józan – Szegedy-Maszák 2005) Ehhez a kérdéskörhöz kapcsolódva egy új, irodalomszociológiai szempontot javaslok a vizsgálódáshoz. Talán nem tanulság nélkül való, ha megfigyeljük, hogy maga a fordítás ténye, az, hogy mely szövegeket fordítanak le, milyen nyelvekre és milyen végeredménnyel, valamint az, hogy mely nyelvekről történik a fordítás, és milyen a recepciója, hogyan befolyásolja az adott közösség irodalmi diskurzusát. Az előfeltevésem az, hogy ezek a folyamatok gyakran beavatkozó, felforgató jellegűek, és a fordítás némely esetben kifejezetten agresszív folyamatokat implikál.

Jelen dolgozatban a fordítás helyét és szerepét a posztkoloniális irodalmi diskurzusban szeretném megvizsgálni és számos helyen kimutatni kapcsolódási pontokat a fordítás és az agresszió fogalma között.

A nyelv mint az agresszió eszköze

Napjainkban földrésztől függetlenül egyre több figyelmet kap a gyarmatosítás és a fordítás kérdéskörének vizsgálata. A fordítástudomány nagyon sokrétűen gazdagodott a posztkoloniális irodalmi diskurzus és kritika interakciójából. Ahogyan a témakör kiemelkedő kutatói megfogalmazták, „nem a szó, nem a szöveg, hanem a kultúra a fordítás műveleti egysége” (Bassnett 1990: 8). A fordítás kulturális közvetítés, és fokozottan igaz ez a posztkoloniális irodalmak fordítása során. A fordító nemcsak a forrás- és célnyelvi kultúrák közötti megfeleltetést végzi, hanem a szöveg

„társszerzőjeként” a saját interpretációját, ismeretrendszerét és ideológiáját is beleviszi a szövegbe. Számos példáját ismerjük a beavatkozó jellegű fordításoknak, ahol például a fordító politikai elkötelezettsége, feminizmusa a célnyelvi szöveg jelentős változását eredményezi a forrásszöveghez képest (Simigné:2006).

A kolonialitás dimenziójában a nyelv maga a hatalom eszköze, a fordítás pedig kulturális gyakorlat, amelyben mélyen gyökeredzik a dominancia, a függés és ezek fenntartásának igénye. Ennek legismertebb példája Indiában az angol nyelv, iskolarendszer és tananyag átvétele, amely nagyon hatékony eszköznek bizonyult a függőségi viszony fenntartásában, hiszen a társadalmi előrejutás egyik fontos előfeltétele a nyelv elsajátítása és a kulturális asszimiláció volt. Nem véletlen, hogy ebben az időszakban angolról a helyi nyelvekre vallási műveket, életrajzokat, tankönyveket, szótárakat fordítottak, a kulturális dominancia fenntartásának eszközeiként. A visszafelé, azaz a helyi nyelvről angolra történő fordítás elenyésző számú volt. Ha megvizsgáljuk a statisztikákat, akkor azt találjuk, hogy a fordítások arányai továbbra sem változtak: 1987-ben a világon lefordított összesen 65 000 szépirodalmi műből 32 000 fordítás készült angol nyelvből, a második legtöbbet fordított nyelvként a francia csupán 6700 kiadvánnyal büszkélkedhet. Egy 1994-es adat szerint az USA-ban publikált 51 863 könyv mindössze 2,74%-a fordítás. Ezek az adatok arról tanúskodnak, hogy az ún. kis nyelveket beszélő közösségek – legyenek bár milliónyian, mint a bengáli nyelvet beszélők Indiában – nagyon nehezen szerezhettek ismertséget idegen nyelvű környezetben. Ebből a periferikus helyzetből egyfajta kitörési lehetőséget jelenthet az a módszer, amellyel a posztkoloniális szerzők nagy része él, műveiket angolul írják. V. S. Naipul, Anita Desai, Salman Rushdie és mások révén a posztkoloniális irodalom a világirodalom ismert és elismert részévé vált.

A posztkoloniális időszakban is megmaradt azonban a nyelv és a nyelvhasználat központi szerepe, csak más tartalmakkal telítődött. Mivel a legtöbb volt gyarmaton a gyarmattartók nyelve is hivatalos nyelvvé vált, ill. Afrikában az angol a leggyakoribb lingua franca, többé már nem a használata a kérdéses, hanem az általa implicált hatalmi viszonyok. Vegyük az angol nyelv példáját. Viták folynak arról, hogy az angol szavak és a szintaxis beépülése a helyi nyelvekbe vajon az anyanyelv gazdagodását eredményezi vagy éppen ellenkezőleg, elkorcsosítja, eltorzítja azt. Mivel elsősorban olyan szavak kerülnek át a helyi nyelvekbe, amelyeknek nincs eredeti megfelelőjük – luxuscikkek, kulturális és szórakoztatóipari

termékek megjelölésére szolgáló szavak –, a nyelvhasználat a gazdasági különbözőségekből adódó hierarchiát jeleníti meg.

Az irodalom területéről vett példákat nézve megállapíthatjuk, hogy az angol használata behozhatatlan előnyöket nyújt a helyi nyelveken való publikálással szemben. Nem pusztán arról van szó, hogy az angolul íródott műveknek nagyobb a célközönségük, hanem arról is, hogy a helyi nyelveken írott műveknek is az vált a fő értékmérőjévé, hogy mennyire könnyen fordíthatók le angolra. Tehát egy felülről – kulturális és gazdasági kényszerből adódó – oktrojált nyelvhasználatról beszélhetünk mindkét esetben.

Lawrence Venuti *Scandals of Translation* (1998) című könyvében arra a következtetésre jut, hogy a fordítás a kolonizáció idején a gyarmatosítók érdekeit szolgálta, a posztkolonializáció időszakában pedig a gazdasági érdekek, a tőke érdekeinek úttörője. A neokolonializáció során rengeteg fordítás születik a használati utasításokon keresztül a szerződéseken át a populáris kultúra minden termékéig. Közös céljuk a helyi nyelvet beszélő közösség fogyasztóvá tétele. (Venuti 1998: 102). A jelenség kényszerhelyzetet teremt a fordítás produktumainak befogadói számára. A domináns nyelvből készült fordítások újabb igényeket szülnek, és egy kommercializálódott olvasói réteget nevelnek, gondoljunk csak a szappanoperák és lektűrök világhódító sikereire.

A fordítók, kiadók a 20. század első évtizedeiben olyan műveket fordítottak le helyi nyelvekre, amelyek vagy a hagyományos keleti egzotikum sztereotípiáit vonultatják fel, vagy úgy ábrázolják a helyieket, mint barbár, civilizálatlan, tudatlan embereket, akik igénylik a civilizált fehér ember bölcs vezetését. Ezt a szerepet, amely által legitimációt nyer a gyarmatosítás, napjainkban a kereslet növekedésének, a bevétel számoszlopainak mindent igazoló tételei töltik be. Egy agresszív szerepátvételtől van szó, amelynek során az angoltól fordított művek eltávolíthatják olvasóikat a saját kultúrájuktól. Az, hogy mely műveket fordítanak le, döntő fontosságú. Könnyebben befogadható és így módon nagyobb azonosulási lehetőséget kínál a lektűr, a hagyományos sztereotípiákat felvonultató irodalmi mű. Több pénzt kellene befektetni az ázsiai, afrikai, dél-amerikai irodalmak európai nyelvekre való fordításának, lehetőséget teremtve ezzel a sokszínű kultúrák jobb és mélyebb megismerésére. Megállapíthatjuk, hogy továbbra is fennáll a major-minor nyelvek hierarchiája: még amikor egy-egy kiadó meg is jelentet külföldi műveket bemutató sorozatot, mint tette ezt a Heinemann Kiadó afrikai szerzőkkel, a vállalkozás anyagi sikerét az adta, hogy az afrikai országokban adták el a legtöbb példányt, sőt

ott tankönyvként használták ezeket az irodalmi műveket. (Venuti 1998: 144) A kiadói válogatás viszont az Afrika és a nyugat közötti civilizációs konfliktust feldolgozó műveket preferálta, főleg azokat, amelyek beleillettek az Európa-centrikus irodalomfelfogás nyújtotta keretekbe. Csak az angolul íródott művek kaptak helyet az antológiában, fordítás nem szerepelt közöttük. Mindez arról tanúskodik, hogy a fordítás marginális kérdés a kiadók számára, pedig minden anyagi és technikai feltételük adva van ennek a helyzetnek a javítására.

Már nem a centrum-periféria dichotomikus szembenállásának korszakát éljük, amikor a hagyományosan Európa-központú irodalomfelfogás preferálta szűk kanonikus kereteket kell újragondolni. Sokkal inkább a globalizáció vette át a szerepet a világirodalmi diskurzusban is, amikor a pénzügyi szempontok sokszor megelőzik az esztétikai és kulturális megfontolásokat.

A volt gyarmati országokba gyakorlatilag csak az az irodalom jut el, amelyet már lefordítottak angolra, mert csak az angolszász kánonból fordítanak honi nyelvekre. A nyelvhasználat és a fordítás tehát egyfajta szűrőként működik a kultúrák közötti közvetítés során, amely szűrőn mindkét irányból sok minden fennakad. Érdekes jelenség, hogy a posztkolonális szerzők számos kanonikus művet átírnak, újraírják, ezzel mintegy domesztikálva azokat, pl. J. Coetzee *Foe* című regénye a klasszikus Robinson-történet parafrázisa, illetve lefordítják kevésbé kanonizált európai szerzők műveit, pl. F. Kafka írásait, mintegy jelezve az önálló értékítélet igényét. (Boehmer: 1995)

Fordítás és eredeti viszonya

Mivel sokkal többet fordítanak angolból, mint angolra, ezért máig létezik a szembeállítás miszerint a gyarmatosító Európa az eredeti és a gyarmatok a másolatok. Ez a felfogás a fordított mű alacsonyabbrendűségét implikálja. Ebből a passzív, alárendelt szerepkörből való kitörés példája a dél-amerikai irodalmi diskurzus domesztikálási szándéka, antropofág megközelítésmódja. A brazil kultúrafelfogás egyik kulcsfogalma az antropofágia. A fogalom hagyományos értelmezése szerint kannibalizmust jelent, azaz pusztítást, a régivel való szakítást, elhatárolódást az Európa-központúságtól, a hagyományos duális civilizáció-barbárság fogalompároktól. Haroldo De Campos Brazília egyik legismertebb kortárs költője, esszéistája, maga is irodalomkritikus, új tartalommal töltötte meg ezt a metaforát. Az antropofágia az Európához fűződő viszony újraértelmezé-

sének kiindulópontja, új irodalomkritikai diskurzust tesz lehetővé, amennyiben a felfalt, elfogyasztott áldozat táplálékul szolgál, erőt, energiát ad. Irodalmi művek esetében a fordítás lehetőséget ad erre az elsajátításra, az egyetemes kulturális örökség „bekebelezésére”. „Az antropofág bekebelezési folyamat nem alázatot, hanem tiszteletlenséget, felforgatást, a hierarchia lerombolását, kisajátítást implikál, transzkulturációt, illetve transzvalorációt jelent.” (Orbán 2005: 101)

Kreatív fordításnak szokás nevezni azt az eljárást, amelynek során a fordító nemcsak átülteti, hanem átírja, újraírja a fordítandó művet. Fordítás általi újraalkotás ez, amely a fordítót a szerzővel egy szintre emeli. A mégoly szöveghű fordítás is – magának a forrásnyelvi műnek bizonyos szelekciós szempontok szerinti kiválasztása révén – érvényre juttatja a fordító célját. Ez a cél lehet a fordítandó mű kánonba emelése, a már meglevő irodalmi kánon megváltoztatása, moralizálás, kritikai szempontok érvényesítése, politikai-ideológiai célok megvalósítása.

Even-Zohar a *Fordítás helye a poliszisztémában* című klasszikus szövegében azt írja, hogy a fordítás két módon játszik szerepet a fennálló irodalmi diskurzusban: elsődleges tevékenysége révén, amellyel az újítás elvét és formáit hozza be a rendszerbe, illetve másodlagos tevékenysége révén, amellyel az adott hierarchia fennmaradását szolgálja. Hiszen maga is része a poliszisztémának (a soktényezős komplex rendszernek), és kapcsolatban van a többi alrendszerrel. Második esetben a fordítás epigon szerepe miatt perifériális helyet kap: a poliszisztémában nem tud igazán aktív tényezőként hatni a rendszerfolyamatokra.

Az irodalmi status quo hasznélvezői nem érdekeltek a fordítás elsődleges funkciójának érvényre juttatásában. Az angol-amerikai poliszisztémában a fordítás szerepe abszolút másodlagos. A fordító szerepe a poliszisztémában aktív (*primary*), amennyiben nem kész modelleket, sémákat keres a fordítandó szöveg domesztikálására, hanem késznek mutatkozik a konvenciók áthágására.

A fordítás társadalmi-irodalmi státusa nagyban meghatározza a poliszisztémában elfoglalt helyét. Ez a státus változóban van napjainkban, az irodalmi rendszerben élő és ható tendenciává válik a fordítás. A fordítás hatalom, és mint ilyen, alkalmat adhat visszaélésre, hódításra, bekebelezésre egyszóval irodalmi agresszióra.

A fordítás által megvalósított nyelvi hegemonia nemcsak elfogadást, hanem ellenállást is szült és eredményez mind a mai napig. Ennek az ellenállásnak sokféle módja van, a kolonizáló hatalom nyelvének teljes elutasításán át, az öncélú nyelvi átalakításokig. Itt most arra térnék ki, hogy

ezek az esetek a fordítás szempontjából milyen érdekes kérdéseket vetnek fel. Érdekes megfigyelni, hogy olyan hibrid irodalmi megoldások születnek, jellemzően a nyugat-afrikai irodalmakban, amelyek erőteljesen megőrzik a vernakuláris nyelv szókincsét, sőt szintaktikai sajátosságait, gyakran élnek a kódváltás eszközével. Vannak olyan szövegek is, amelyek a beszélő adott nyelvben meglevő inkompetenciáját tükrözik, ilyenek például a bevándorlók által írt irodalmi művek nyelvi jellegzetességei. Ezek a szövegek újfajta kihívásokkal szembesítik a fordítót.

Ez felveti a fordítás milyenségének kérdését is. Milyen normákhoz kell a fordítónak igazodnia? Arra kell-e törekednie, hogy a célnyelvi közönség elvárásait tartsa szem előtt, megkönnyítve ezzel a befogadást, tompítva viszont a mű idegenszerűségét? Vagy változatlanul kell-e megőriznie a kulturális különbségek miatt nehezen értelmezhető részeket, szavakat, ezzel mintegy bevonva az olvasót az interpretáció folyamatába? Lábjegyzetet, elő- és utószót, szószedetet kell-e elhelyezni a könyv végén? Beszélhetünk-e a szöveg megerőszkolásáról amennyiben túlságosan a célnyelvi befogadói normákhoz alakítják? Hogyan lehet egyensúlyt találni az explicitáció mértéke és az írói szándék között? Hol a határ az alkotóművész és a fordító tevékenységében a befogadóra gyakorolt hatásmechanizmusban? A képet tovább árnyalja, hogy a posztkoloniális művek esetében többszörös fordításról beszélünk. Először a helyi kultúra nyelvi megfogalmazása (nyelven belüli fordítás) zajlik, később történik ennek fordítása angolra, és angolból egyéb nyelvekre.

Összegzés

Összefoglalásképpen megállapíthatjuk, hogy a fordítás kérdésének erős politikai-ideológiai dimenziója is van, és ez nem választható el a nemzeti identitás kérdésétől. Bár a mágikus realizmus és az indiai írók, posztkoloniális szerzők sikerkönyvei révén a tradicionális centrum-periféria megoszlás értelmét veszteni látszik, a fordításban még mindig egy nagyon erős hierarchia, nyelvi hegemonia ölt alakot.

A mindent tisztázó válaszok helyett inkább továbbgondolásra érdemes kérdések születnek, amikor az irodalmi fordítás és az abban rejlő agresszió kérdését vizsgáljuk. Agressziót követ-e el a fordító, amikor kihagy, átír, dekonstruál, kommentál? Ki ellen követi el az agressziót? A szöveggel, a szerzővel, a befogadóval, esetleg a fordítási normákkal szemben?

A globalizáció és a multikulturalizmus korszakában a fordítás a filozófiai megközelítésmód és a posztmodern diskurzus témájává vált, és immár újszerű kutatások tárgya.

Irodalom

- Boehmer, Elleke 1995. *Colonial and Postcolonial Literature*, Oxford University Press, Oxford–New York.
- Józan I. – Szegedy-Maszák M. (szerk). 2005. *A „boldog Babel”*. Tanulmányok az irodalmi fordításról. Gondolat, Budapest.
- Orbán Eszter 2005. Hagyomány, antropofágia, fordítás. In: *A „boldog Babel”*. Tanulmányok az irodalmi fordításról, Gondolat, Budapest.
- Simigné Fenyő Sarolta 2006. *A fordítás mint közvetítés*, Miskolc.
- Venuti, Lawrence 1998. *Scandals of Translation*, Routledge, New York.

Hatvani Andrea

Konfliktusok és agresszió az irodalmi és kommersz szövegekben

Az irodalompszichológia – ahogy elnevezése is jelzi – az irodalom és a pszichológia határterületére terjed ki: a pszichológiai tartalomelemzés módszerével elemez irodalmi szövegeket. Az alábbi kutatás eredeti célja az adott irodalmi művek alkotói gondolkodásmódjának feltárása volt. Arra a kérdésre kerestük a választ, hogy különböző íróktól származó szövegek mennyiben tükrözik alkotójuk gondolkodásmódját az emberi interakciókról, kapcsolatokról, konfliktusokról. Vannak-e olyan jellegzetességek, amelyek egyes művészek több művében is megjelennek, és ha igen, ezek miben ragadhatók meg? Ezek a jellegzetességek – ha léteznek – megkülönböztetik-e az egyes alkotókat egymástól vagy éppen olyan, a köznap emberek gondolkodását tükröző, de nem irodalmi értékű szövegektől, mint amilyenek például a szappanoperák (Hatvani, 2005)?

Természetesen a szövegek tartalomelemzése során nemcsak azok írói gondolkodásáról, de magáról a vizsgált szövegekről is sokat megtudtunk. Olyan rejtett jellemzők kerültek így felszínre, amelyek csupán a szöveg olvasása révén nem lettek volna feltárhatóak. Ráadásul a tartalomelemzés lehetővé tette, hogy a kapott adatok statisztikai elemzése révén pszichometriailag is alátámasszuk állításainkat.

Ebben a munkában a pszichológiai tartalomelemzést két szövegtípusra terjesztettük ki. Részint ismert és elismert magyar írók (Sarkadi Imre, Szabó Magda és Örkény István) drámarészleteit, részint egy televíziós szappanopera, a „Barátok közt” párbeszédeit vizsgáltuk. A jelen tanulmány célja az volt, hogy bemutassuk, milyen különbségek és hasonlóságok vannak az irodalmi és kommersz szövegek között a konfliktushelyzetek és az agresszió ábrázolásában. Mivel célunk csupán az volt, hogy az irodalmilag értékes és a kommersz szövegeket összehasonlítsuk, így a különböző írók által írt irodalmi szövegeket együttesen vetettük össze a szappanoperával, és nem vizsgáltuk azt, hogy az egyes szerzőket mi jellemzi, miben hasonlítanak vagy különböznek egymástól.

A dolgozat elején bemutatjuk a pszichológiai tartalomelemzés általunk használt módszerét. Ezt azért tartjuk szükségesnek, mivel viszonylag ritkán használt eljárásról van szó. Ezt követi a vizsgálati minta, majd a kapott eredmények, különbségek, hasonlóságok elemzése.

A módszerről

A vizsgálat során a pszichológiai tartalomelemzés Ehmann Bea által szekvenciális-transzformatív tartalomelemzésnek nevezett módszerét követtük (Ehmann, 2002).

A szekvenciális-transzformatív elemzés célja, hogy a kvantitatív és a kvalitatív tartalomelemzés egyoldalúságait kiküszöbölje.

A módszer lényege a következő: először – kvalitatív úton – látens hipotetikus pszichológiai változókat tételezünk fel a szövegben. Ez történhet induktív módon úgy, hogy a szöveget sokszor végigolvasva a kutató maga hoz létre ilyen látens változókat, tulajdonképpen új pszichológiai konstruktumokat. Másrészt történhet deduktív módon is. Ebben az esetben a mások által már leírt pszichológiai változókat tételezzük fel látens elemekként a szöveg mögött. Ha a szöveg megfelelő elemeit hozzárendeljük ezekhez az akár induktív, akár deduktív úton nyert változókhoz, olyan manifeszt adatokhoz jutunk, amelyek megszámlálhatók, statisztikailag elemezhetők stb. Így a kvalitatív és a kvantitatív elemek között nem egymással szemben álló dichotóm, hanem szekvenciális viszony alakul ki (Ehmann, 2002, Hatvani 2005).

A mi vizsgálatunkban a látens pszichológiai változók két forrásból származtak. Részint mi magunk is hoztunk létre ilyen változókat, ezt neveztuk empirikus-kvalitatív analízisnek. Másrészt a klinikai pszichológiában használatos Közös Rorschach Vizsgálat (KRV) és a Központi Kapcsolati Konfliktus Témák (KKKT) kódrendszerét is felhasználtuk

Nézzük, mi jellemezi ezeket!

Empirikus-kvalitatív analízis

Ebben az esetben a célunk olyan látens pszichológiai változók keresése volt, amelyek közvetlenül a szövegből származtak. A módszer nagyon egyszerű volt: a vizsgált szövegrészleteket többször újraolvasva, megpróbáltuk köznapi szavakkal, egyszerű pszichológiai fogalmakkal összefoglalni, mi volt a konfrontáció oka, és milyen módon zárult le, esetleg milyen más – pszichológiai szempontból releváns – jellemzői voltak. Miután ezt minden szövegrészlettel elvégeztük, a kapott kategóriákból összevon-

tuk a tartalmilag azonosakat, így három főkategórián (a konfliktus okai, a konfliktus lezárása, egyéb jellegzetességek) belül 27 alkategóriához jutotunk. Majd minden egyes szövegrészletet gondosan mérlegeltünk, hogy az adott alkategória szerepel-e benne, vagy sem, illetve hogy az egyes vizsgált szövegtípusokban milyen gyakran fordult elő az adott kategória (Hatvani, 2005).

Közös Rorschach Vizsgálat (KRV)

A KRV Bagdy és munkatársai által kidolgozott kódjait használtuk. Ez olyan kódrendszer, amely a vizsgált személyek interakciója során alkalmas a kommunikáció viszonymeghatározó szintjének elemzésére (Bagdy, Oláh, Zolnai, 2002). Ezt a kódrendszer először Zolnai és Oláh Erika használta irodalmi mű, Strindberg Haláltánca elemzéséhez (Oláh, Zolnai, 2002).

A kódokat céljainkhoz adaptáltuk, egyrészt bizonyos jelzéseket az eredetitől eltérő felhasználási mód miatt nem jelöltünk, másrészt új jeleket is bevezettünk (Hatvani, 2005).

Központi Kapcsolati Konfliktus Témák (KKKT)

Eredetileg Luborsky és munkatársai dolgozták ki 1976-ban abból a célból, hogy pszichoterápiás ülések kapcsolati epizódjait vizsgálják. Kapcsolati epizódon olyan történeteket értettek, amelyeket a páciens mesélt a terapeutának a számára fontos más személyekkel való kapcsolatáról. A kódrendszer mind a páciens, mind a számára fontos másik személy vágyait és reakciómódjait kategorizálta. Többféle standard kódrendszere létezik, a mi munkánk alapját Crits-Christoph és Demorest (1988) standardkategóriái adják. Munkánk során természetesen ezt a kódrendszert is adaptálnunk kellett a céljainkhoz, a legfontosabb különbség az, volt, hogy mi csupán reakciómódokat és vágyakat kódoltunk, hiszen az irodalmi és kommersz szövegek elemzésekor jelentőségét veszítette a páciens és a számára fontos másik személy megkülönböztetése (Luborsky, Albani, Eckert, 1991, Hatvani, 2005).

A vizsgált szövegek

A vizsgált szövegek kiválasztásakor fontos szempont volt, hogy eredetileg is magyar nyelvű legyen a szöveg. Ezt azért éreztük lényegesnek, hogy a fordítás torzításait kiküszöbölhessük.

A vizsgált irodalmi szövegek három közismert XX. századi író, Sarkadi Imre, Szabó Magda és Örkény István drámáinak részletei voltak. A felhasznált művek a következők: Szabó Magda: Kígyómarás (1960), Az a szép fényes nap (1974), Régimódi történet (1977); Sarkadi Imre: Kőműves Kelemen, Ház a város mellett, Elveszett paradicsom (1961); Örkény István: Tóték (1967), Macskajáték (1969), Kulcskeresők (1975).

A vizsgált drámákból minden olyan jelenetet felhasználtunk, ahol két vagy több szereplő között a legkisebb konfliktus, nézeteltérés vagy akár csak az eltérő szándék, kívánság kifejezése megjelent.

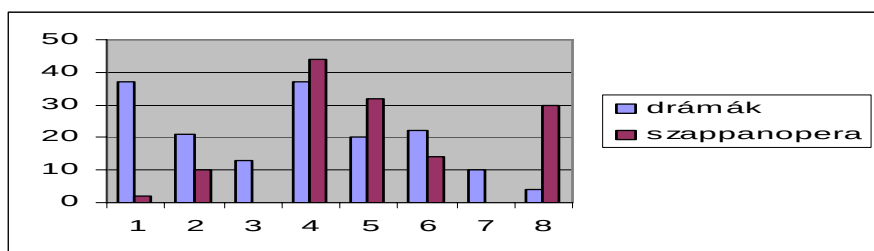
A kommersz szövegek a „Barátok közt” c. televíziós sorozatból származtak. A sorozatból háromszor – körülbelül fél éves eltérésekkel – felvettünk 10-15 epizódot, és ebből az anyagból véletlenszerűen választottuk ki az elemzésre kerülő részeket. Az epizódok 2003 júniusában, 2003–2004. december–januárban, illetve 2004 augusztusában kerültek rögzítésre. A sorozatból 45 jelenetet választottunk ki, annyit, amennyi – átlagosan – egy-egy drámaíró műveiből is származott.

Eredmények

Ebben a munkában csupán az irodalmi művek összesített eredményeit hasonlítottuk össze a szappanopera szövegével a különböző látens pszichológiai változók tükrében. Pusztán a konfliktus és az agresszió megjelenésében kezelésében megfigyelhető különbségekkel foglalkozunk a szövegek egyéb hasonlóságaival, különbségeivel most nem.

Az empirikus-kvalitatív analízis eredményei

Az empirikus-kvalitatív analízis során az egyes kategóriák előfordulásának relatív gyakoriságát hasonlítottuk össze. Ebben a tanulmányban a használt három főkategóriából (a konfliktus okai, a konfliktus egyéb jellegzetességei, a konfliktus lezárása) azokat a kategóriákat emeltük ki, ami viszonylag nagy relatív gyakorisággal jellemezte valamelyik szövegtípust, és ahol a különbség a kettő között szembetűnő volt.

1. ábra: A konfliktus okai

	Kategóriák	Irodalmi szövegek (relatív gyakoriság)	„Barátok közt” (relatív gyakoriság)
1	Ideológiai, életfelfogásbeli különbség	32.66	2.00
2	Lelkiismeret, felelősségvállalás	21.3	10.00
3	Az életfelfogás kudarca a jelenben kiderül	12.66	0
4	Másik kellemetlen helyzetbe hozta	37.3	44.00
5	Rábeszélni valakit valamire	20.00	32.00
6	Aggodalom a másikért	22.00	14.00
7	Múltbeli sérelmek	10.00	0
8	Vita egy harmadik érdekében, aki ott sincs	4.00	30.00

A diagramunkon jól látható, hogy a leglényegesebb különbség a kommersz szöveg és a drámák között az „ideológiai, életfelfogásbeli különbség” kategóriájában volt. Ez azt jelenti, hogy míg az irodalmilag értékes szövegek esetében a konfliktus igen gyakran abból adódik, hogy a szereplők életfelfogása, értékrendje, ideológiai elkötelezettsége különbözik, addig a szappanoperában ez szinte soha nem okozott konfliktust. Sőt, szóba se került a szereplők között, míg a drámák hőseinek ez az egyik legfontosabb beszédtemájuk.

Ezzel összefüggésben lehet, hogy a lelkiismeret, felelősségvállalás miatti konfliktus is sokkal gyakoribb az irodalmi művekben. Hiszen ha nincs egy olyan értékrendje, életfelfogása valakinek, amely számára fontos, amiben hisz, ami mellett kiáll, ami miatt vállalja a konfliktust, akkor az sem várható, hogy lelkiismereti kérdések miatt vitába szálljon bárkivel is.

Míg a drámákra jellemző, hogy lényegét, mondanivalóját éppen az eltérő értékrendek, ideológiák ütköztetése adja, addig a szappanoperában szó sincs erről. A műfaj simán szórakoztatni próbál, nem elgondolkodtatni, így lényege a fordulatok cselekménye.

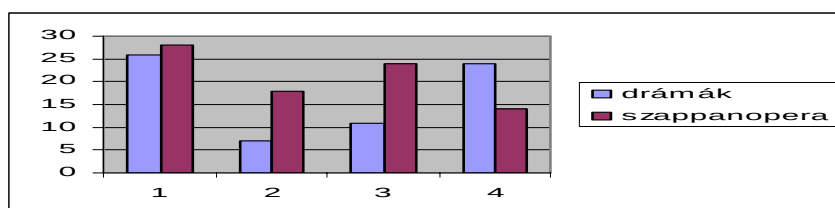
Az előzők magyarázzák azt az eredményünket is, miszerint a drámákban jóval gyakoribb konfliktusforrása az, hogy valaki – talán éppen az ideológiai viták következtében – ráébred saját életfelfogásának kudarcára. Ez a szappanoperában egyáltalán nem fordul elő, a szereplők állandóan új események, kalandok, konfliktusok felé fordulnak anélkül, hogy a korábbiak hatására megváltoznának, fejlődne a személyiségük.

Ugyanígy nem fordultak elő a szappanoperában olyan konfliktusok, amelyek múltbeli sérelmek miatt törtek volna ki. A múlt elmúlt, nem számít, már egy-két héttel korábbi eseményekre sincs sok utalás a szövegben. Ez a műfajból is következhet, hiszen a szappanoperának lehetővé kell tenniük, hogy az új nézők is bekapcsolódhassanak a sorozatba. Ezzel szemben a drámákra jellemző a múlt megértésére tett kísérlet, ezen belül a múlt különböző történéseinek felhánytorgatása. Hiszen a drámákban – szemben a szappanopera figuráival – a múltjuk teszi olyanná a szereplőket amilyenek, az határozza meg személyiségüket, annak változásait.

A szappanopera hősei sokkal inkább próbálnak beavatkozni a másik személy életébe, mint a vizsgált irodalmi művek szereplői: ők azok, akik inkább próbálják a másikat befolyásolni. Ezzel összefüggésben csak a szappanoperában fordul elő, hogy valaki olyan miatt kerülnek a szereplők konfliktusba, aki jelen sincs: kéretlenül beleavatkozva ezzel a másik dolgába. Ehhez kapcsolódóan az, hogy valaki azért tesz szemrehányást a másiknak, mert aggódik érte, a drámákban jelentősen gyakoribb, mint a szappanoperában. Míg tehát az irodalmi művekben a szereplők közvetlen formában fejezik ki az egymás iránti aggódásukat vagy helytelenítésüket, és a másik háta mögött kevésbé tesznek bármit is, addig a „Barátok közt” című szappanoperában gyakran eljárnak a szereplők a másik háta mögött a másik érdekében, de szemben csak ritkán fejezik ki az aggodalmukat. Mintha a drámákban az egymással való törődést a rendszerszemlélet értelmében vett határok tiszteletben tartása jellemezné, a szappanoperában viszont a határokat kevésbé tartják meg. (Az összemosódást jelzi, hogy

valaki nem tesz szemrehányást, de közben úgy foglalkozik a másik dologgal, mintha az a sajátja lenne.) A „Barátok közt”-re jellemzőbb, mint a drámákra, hogy valaki megpróbál másokat valamire rábeszélni, azzal foglalkozik, hogy a másik mit csinál, ahelyett, hogy a saját dologgal törődne.

A konfliktusnak az a típusa, amikor azért tesz a szereplő szemrehányást, mert a másik őt kellemetlen helyzetbe hozta, mindkét szövegtípusban gyakori, bár a „Barátok közt”-ben többször fordul elő. Ez azonban – ha tartalmilag is megnézzük – a szappanoperában az „itt és most”, a pillanatnyi helyzetben, a mindennapokban elszenvedett sérelmeket, míg a drámákban a múlttal való mélyebb szembenézést jelenti.

2. ábra: A konfliktus jellegzetességei

Erős indulat, sértés

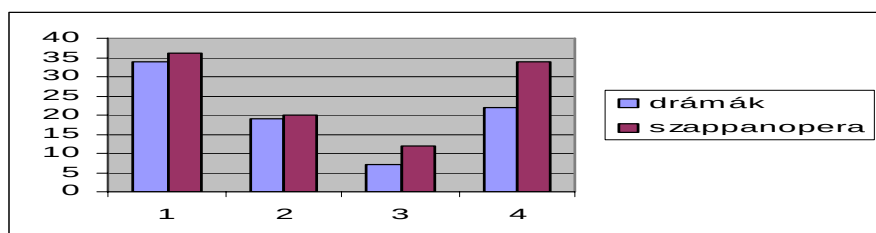
	Kategóriák	Irodalmi szövegek (relatív gyakoriság)	„Barátok közt” (relatív gyakoriság)
1	Erős indulat a felek között	26.66	28.00
2	Nyílt fenyegetés, agresszió	7.33	18.00
3	Valaki védekezés helyett támad	11.3	24.00
4	Valaki erkölcsi fölénybe éri magát	24.00	14.00

A konfliktus egyéb jellegzetességei közül feltűnő, hogy a nyílt fenyegetés, agresszió mennyivel gyakrabban fordul elő a szappanoperában, mint a drámában. Nyilván ennek műfaji okai is vannak: így válik pergőbbé, élkfeszítőbbé a cselekmény.

Szintén feltűnően gyakoribb a „Barátok közt”-ben a „legjobb védekezés a támadás” elve, nem is érvelnek saját igazuk mellett, hanem egyből ellentámadásba lendülnek.

Az erős indulat, a másik megbántása, megsértése mindkét szövegtípusban hasonló gyakoriságú volt: az indulat és a harag mind a két oldalon ott van, de csak a szappanoperában megy át agresszióba.

Már a konfliktus okai között láthattuk, hogy a drámákban gyakoribb a lelkiismereti konfliktus, az életfelfogásbeli, értékrendbeli eltérés miatti összetűzés: ez magyarázhatja, hogy ezekben a szövegekben jóval gyakoribb az, hogy az egyik fél erkölcsi fölényben érzi magát a másikkal szemben.

3. ábra: A konfliktus lezárása

	Kategóriák	Irodalmi szövegek (relatív gyakoriság)	„Barátok közt” (relatív gyakoriság)
1	Konfliktus megszakítása szemrehányással, kritikával	34.00	36.00
2	Békésen beletörődnek az egyet nem értésbe	19.33	20.00
3	Kölcsönös megegyezés	7.33	12.00
4	Az akarat rákényszerítése a másikra	22.66	34.00

A három főkategória közül a „Konfliktus lezárása” az, ahol a legkevésbé mutatható ki különbség a két szövegtípus között.

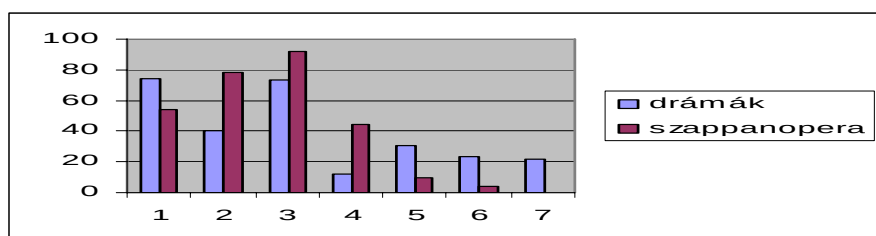
A konfliktus lezárásánál mindkét szövegtípusra jellemző, hogy a felek nem tudnak megegyezni, és ezért haraggal, indulattal megszakítják a konfliktust.

A szappanoperában mégis jelentősen gyakoribb az, hogy valaki az akaratát rákényszeríti a másik félre, és így dől el a konfliktus. A szappanoperák világában nagyobb a jelentősége annak, hogy a másikat az akaratunknak megfelelő cselekedetekre kényszerítsük, mint a drámákban.

A szappanoperák szereplőinek fontosabb, hogy valamilyen módon közös nevezőre jussanak, akár a kölcsönös megegyezés révén, akár – és ez gyakoribb – úgy, hogy valaki rákényszeríti az akaratát a másikra. A drámák hősei inkább magukkal vannak elfoglalva, kevésbé lényeges számukra, hogy mit csinál a másik. Talán azért is, mert az esetek jó részében ők nem kézzelfogható dolgok, hanem lelkiismereti kérdések, értékrendbeli különbségek miatt ütköznek, így kevésbé fontos vagy lehetséges számukra a másik befolyásolása.

A KKKT eredményei

A KKKT elemzése során az SPSS 12.0 verzióját használtuk. A Mann-Whitney próbát használtunk annak eldöntéséhez, hogy vannak-e szignifikáns különbségek a vizsgált minták átlagos rangsorai között. A következő vágyak és reakciómódok esetén találtunk jelentősebb szignifikáns különbségeket:

4. ábra

	Vágyak és reakciómódok	Irodalmi szövegek (előfordulás gyakorisága)	„Barátok közt” (előfordulás gyakorisága)
1	Őszintén kinyilvánítani magát	0.7467	0.54
2	Visszautasítónak lenni	0.4067	0.78
3	Ellenszegülni, ellenállni	0.7333	0.92
4	Saját igaza mellett kiállni	0.12	0.44
5	Magabiztosnak lenni	0.3133	0.10
6	Félni, szorongani	0.2333	0.04
7	Nem érteni a helyzetet	0.22	0.00

Az értetlenség, tanácstalanság csak a drámák hőseinél fordult elő, a szappanoperában nem. Ennek oka lehet, amit az empirikus-kvalitatív ana-

lízis során már leírtunk: a drámák hőseire jellemző saját múltjukon, illetve életfelfogásukon való rágódás, lelkiismereti vívódás. Ez együtt járhat a tanácstalansággal, bizonytalansággal. A szappanoperák hősei egyszerűbb világban élnek: mindenki pontosan tudja, mit akar és miért. Nincs belső vívódás bizonytalanság, ebből fakadhat, hogy a félelem, szorongás is inkább a drámák hőseire jellemző.

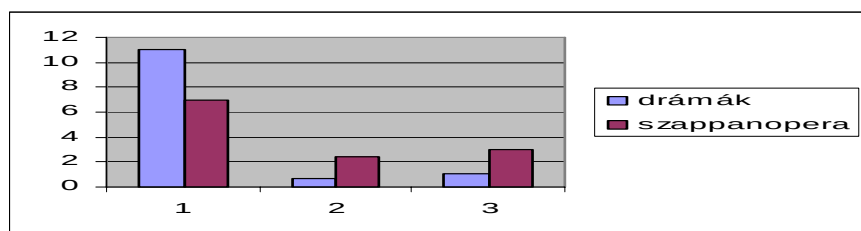
Ennek ellentmondhat az, hogy a magabiztosság is inkább a drámák hőseinek sajátja: talán azért, mert ha egyszer már eljutottak egy kiforrott nézetrendszerhez, életfelfogáshoz, akkor képessé váltak amellet meggyőződéssel és magabiztosan kiállni.

Jellemzőbb rájuk az a vágy is, hogy őszintén kinyilváníthassák magukat, nyilván ez az önmagukkal való szembenézés, a saját belső világ értékek stb. tisztázásának igényéből fakad, ez a szappanopera szereplőire nem jellemző.

Viszont a drámák hőseinek nem olyan fontos, hogy a másikat saját igazukról meggyőzzék, így kevésbé ellenszegülők, visszautasítók, kevésbé állnak ki a saját igazuk mellett. Ez egyébként egybevág azokkal a megállapításokkal, amelyeket az empirikus-kvalitatív analízis során a „konfliktus zárás”-ánál tettünk.

A KRV eredményei

A KRV elemzése során az SPSS 12.0 verzióját használtuk. Mann-Whitney próbát használtunk annak eldöntéséhez, hogy vannak-e szignifikáns különbségek a vizsgált minták átlagos rangsorai között. Vizsgáltunk során a különböző szövegrészleteknél az alkalmazott kódok relatív gyakoriságával számoltunk, hogy kiküszöbölhessük az egyes szövegrészek eltérő hosszúságának torzító hatását. A következő kódok esetén találtunk jelentősebb szignifikáns különbségeket:

5. ábra

	Kódok	Irodalmi szöveg (előfordulás gyakori- sága)	Barátok közt (előfordulás gya- korisága)
1	Felszólítás	11.17	6.62
2	Passzív beletörődés	0.65	2.42
3	Zavar	1.19	2.408

Szignifikánsan gyakoribb a 'felszólítás', a 'passzív beletörődés' a drámaírók munkáiban, mint a „Barátok közt”-ben. Ezzel szemben a zavar és a „vissza a másikhöz” szignifikánsan gyakoribb a szappanoperában, mint a drámaírók műveiben.

A drámaírókra jellemzőbb a másik aktivizálása, és így inkább passzívan beletörődnek, alárendelődnek a másinak. Felszólításokat tesznek, de nem foglalkoznak vele, hogy ezeknek a felszólításoknak, bárki is engedelmeskedik-e.

Összegezés

Összességében elmondhatjuk, hogy a szappanoperák világában egyszerűbb problematikájú szereplők tevékenykednek, akik csak a jelenben – „itt és most” – élnek. A problémák oka és indoka megegyezik. A szereplők nyíltan kimondják, amit gondolnak, köztük a határok gyakran elmosódnak. Erősen indulatosak, a nyílt agressziót a problémamegoldás egyik lehetséges alternatívájaként használják. Ezzel szemben az irodalmi művek hősei az esetek nagy részében kiforrott értékrenddel rendelkeznek, így a cselekedeteik iránti felelősséggel és lelkiismerettel is. A múlt meghatározza a jelenüket. Előfordulnak kimondatlan, lappangó feszültségek közöttük és kevésbé agresszívek.

A felhasznált szépirodalmi művek

- Örkény István (1982): Kulcskeresők: In: Radnóti Zsuzsa (szerk.): Örkény István: Drámák. II. kötet, Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 96–180. o.
- Örkény István (2003/a): Macskajáték. In: Örkény István: Tóték, Macskajáték. Drámák. Palatinus Kiadó, Budapest, 103–197. o.
- Örkény István (2003/b): Tóték. In: Örkény István: Tóték, Macskajáték. Drámák. Palatinus Kiadó, Budapest, 5–102. o.
- Szabó Magda (1966): Kígyómarás. In: Szabó, Magda: Eleven képét a világnak. Színművek és rádiójátékok. Magvető Kiadó, Budapest, 9–94. o.
- Szabó Magda (1975): Az a szép fényes nap. In: Szabó Magda: Az órák és a farkasok. Magvető Kiadó, Budapest, 135–258. o.

- Szabó Magda (1978): Régimódi történet. In: Kardos, György (szerk.): Rivalda. Magvető Kiadó, Budapest, 415–565. o.
- Sarkadi Imre (1978): Elveszett paradicsom. In: Gálos Tibor (vál.): Mai magyar drámák. Móra Kiadó, Budapest, 207–267. o.
- Sarkadi Imre (1983/a): Ház a város mellett. In: Sarkadi Imréné – Csontos, Sándor (szerk.): Sarkadi Imre: Drámák. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 667–745. o.
- Sarkadi Imre (1983/b): Kőműves Kelemen. In: Sarkadi Imréné – Csontos, Sándor (szerk.): Sarkadi Imre: Drámák. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 257–343. old.

Irodalom

- Bagdy Emőke – Oláh Erika – Zolnai Erika 2002. Történeti és módszertani áttekintés a Közös Rorschach Vizsgálat (KRV) alkalmazásáról. In: Bagdy Emőke (szerk.): *Párkapcsolatok dinamikája*. Interakciódinamikai vizsgálatok a Közös Rorschach Teszttel. Animula, Budapest, 53–68. o.
- Ehmann Bea 2002. *A szöveg mélyén*. A pszichológiai tartalomelemzés. Új Mandátum Kiadó, Budapest.
- Hatvani Andrea 2005. *Irodalmi dialógusok a pszichológiai tartalomelemzés tükrében*. PhD-értekezés. Debreceni Egyetem, Debrecen
- Luborsky, L. – Albani, C. – Eckert, R. 1991. *Manual zur ZBKT-Methode mit Ergänzungen der Ulmer ZBKT-Arbeitsgruppe*. Abteilung Psychoterapie, Universität Ulm, Ulm.
- Oláh Erika – Zolnai Erika 2002. Erőviszonyok, avagy egy párkapcsolat anatómiája – Stindberg Haláltánc című drámájának elemzése. In: Bagdy Emőke (szerk.): *Párkapcsolatok dinamikája*. Interakciódinamikai vizsgálatok a Közös Rorschach teszttel. Animula Kiadó, Budapest, 389–394.